

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 840

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 94 *Redigerade av*
Anna Biström och Maren Jonasson

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
Helsingfors 2019

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Freja Rudels s. 21
Frida Wikström s. 51 Kirsi Tuohela s. 77
Mats Wickström & Jonas Ahlskog s. 103
Petri Karonen s. 135

Omslag, grafisk form: Antti Pokela

Ombrytning: Margita Lindgren, Ekenäs TypoGraf

Omslagsbild: Detalj ur Marina Ciglar-Tuominens examensarbete, Bildkonstakademin 2000. Kopia av broderat patientarbete som tillkommit vid Nickby sjukhus. Helsingfors stadsmuseum, Nickby sjukhus museum, patientarbeten, signum I 119-3.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2019

Detta verk är licensierat under Creative Commons Erkännande-Icke-kommersiell-IngåBearbetningar 4.0 Internationell (CC BY-NC-ND 4.0).

Typsnitt: Adobe Caslon och Exemplar

ISBN 978-951-583-473-7 (tryckt utgåva)

ISBN 978-951-583-498-0 (pdf)

<http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-498-0>

Historiska och litteraturhistoriska studier
ISSN 0073-2702 (tryckt)

ISSN 2489-5512 (digital)

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet
i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

TILL MINNET AV KRAEPELIN

Hon som rör sig sådär ryckigt
är schizofren

Dendär orörliga är kataton

Hon som sitter naken i isoleringsrummet
är deprimerad

Han som svävar en halv centimeter ovanför golvet
är manisk

Hon som krampar är epileptiker

Han som stirrar sådär är idiot

Hon som står hela dagen i duschen
är tvångsneurotiker

Han som hängt sig är död

De som förvånade betraktar allt detta
är personalen

Claes Andersson (1937–2019),
ur diktsamlingen *Bli, tillsammans* (Söderströms, 1970)

SARA STRIDSBERG

Även om jag förlåter så är det ändå inte förlåtet. Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid den 5 februari 2019 9

* * *

ARTIKLAR

FREJA RUDELS

Gränsöverskridande blivanden. Begär, berättande och etik i Lyra Ekström Lindbäcks Ett så starkt ljus och Hannele Mikaela Taivassalos In transit 21

FRIDA WIKSTRÖM

"Som ett aprilväder". Biologiska och somatiska behandlingsmetoder på ett svenskt sinnessjukhus 1935–1945 51

KIRSI TUOHELA

Sammanbrott och tillfrisknanden. Kvinnors livsberättelser om psykiska kriser 77

MATS WICKSTRÖM & JONAS AHLKOG

"Vi lever och kommer att leva". Kommunisten och bildningsborgaren Harri Edgrens kulturkamp för finlandssvenskarnas fortlevnad 103

PETRI KARONEN

Anders Chydenius i finländsk och svensk historieforskning och historieförskrivning från 1800-talet till i dag

135

* * *

ESSÄER OCH ÖVERSIKTER

KJELL WESTÖ

Den bortträngda skulden och tvånget att tåga. En romanförfattares anteckningar om det finländska ödesåret 1918

157

JOHANNA HOLMSTRÖM

Den sköna, galna flykten. En essä om mitt liv med Sylvia Plath

175

AGNETA RAHIKAINEN

Myten om det galna geniet. Om neurosyfilis i litteraturen och konsten

197

SIIRI OINONEN

Från vattenterapi till elchocker. Chockbehandlingar och andra metoder i finländsk psykiatri cirka 1900–1960

219

* * *

Medverkande

242

Om Svenska litteratursällskapet i Finland

246

Om *Historiska och litteraturhistoriska studier*

248

Även om jag förlåter så är det ändå inte förlåtet

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årsbögtid
den 5 februari 2019*

EN BILD PÅ MIN PAPPA I UNGDOMEN där han ligger och sover i solen under ett träd, en solstråle har hittat honom där han slumrar i en brun manchesterkavaj och lite för stora skor. Låt honom sova en liten stund till, låt den första solen värma hans ansikte, som en humla i frostigt gräs som man försöker väcka genom att blåsa på den. Snart börjar livet. Det kommer att bli ett svårt liv. Redan från början är så mycket för sent. Och när jag ser honom nu, i skrivandets ögonblick, ser jag att han bara följer en rörelse som har börjat långt före honom, som ligger nedärvd i generationer. Det jag skriver har fått mig att tänka på förlåtelsen.

*

Den franske filosofen Jacques Derrida menar att vi ofta förväxlar förlåtelsen med andra saker. Med ursäkten, med politiken, med normalitet, med ekonomi. För det är bara det oförlåtliga som går att förlåta, som han skriver i "Le Siècle et le Pardon" (2001).¹ Det låter som en återvändsgränd, men är i själva verket en öppning. Och det är logiskt. För om vi bara är beredda att förlåta "det som går att förlåta", ja, då förlorar ju förlåtelsen sin mening. Förlåtelsen kan alltid bara

1. Jacques Derrida, "Le Siècle et le Pardon", *Foi et Savoir*, Paris: Seuil 2001; se även Louise du Toit, "Väldtäktsfrågan", översättning till svenska: Göran Dahlberg & Elin Talje, *Glänta 4.06 Sanning och försoning*, Göteborg: Glänta, s. 68-82. Tillgänglig elektroniskt: <http://glanta.org/tidskrift/alla-nummer/?viewArt=1012> (hämtad 28/8 2019).

röra det oförlåtliga, det vill säga det oerhörda, det som tar sönder en människa så att hon aldrig går att laga igen. Därför är förlåtelse alltid det omöjliga, en paradox, ett vainsinne och en dröm.

I romanen *Ränderna* gestaltar den svenska författaren Magnus Florin Derridas tanke. I ett imaginärt möte med sin döda mor, som när han var barn simmade in i självmordsdöden och lämnade honom ensam i världen. Nu möts de i en leksaksbutik:

– Borde jag ångra mig? Jag ångrar mig inte. Du fick det väl bra ändå? Kanske bättre än om jag hade levit. [...] Det känns som om jag nu borde fråga dig ifall du kan förlåta mig?

– Vill du fråga det?

– Nej. Verkar jag förhårdad? Det är inte meningen. Men det känns meningslöst med sådana frågor. ”Kan du förlåta mig?” Det är väl sådant man säger om man trampar någon på tårna på bussen? Det jag gjorde är oförlätligt. Hur skulle man kunna förlåta något sådant? De som blir kvar måste väl leva med det ändå? Det oförlåtliga är oförlätligt hela tiden, men det går väl att uthärda? Och i längden är väl det oförlåtliga det enda som är värt att förlåta?²

Och eftersom det bara är det oförlåtliga som går att förlåta så kan aldrig frågan om förlåtelse gå över, den måste alltid hållas öppen, den förblir oavslutad, för evigt en öppen fråga och ett öppet sår. Det vill säga, det går aldrig att bestämma sig en gång för alla för icke-förlåtelse eftersom det oförlåtliga fortfarande är just det som är det enda som är möjligt att förlåta.

Frågan om det oförlåtliga och om förlåtelsen är en pil som flyger för evigt.

”Och även om jag förlåter så är det ändå inte förlåtet”, som hon säger, Marie, den intagna dottern i Lars Noréns pjäs *Ett sorts Hades*.³

*

2. Magnus Florin, *Ränderna*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2010, s. 92.

3. *Ett sorts Hades*, svensk tv-film i regi av Lars Norén och Torbjörn Ehrnvall. Visades i två delar av Sveriges Television, 30/11 1996 (del 1) och 1/12 1996 (del 2).

Jag tänker på det oförlåtliga i termer av mått, storlek och proportion. Det oförlåtliga är det oerhörda, det måttlösa, det som är så stort att det inte får plats i världen och i tanken, det som repar upp ett avgrundssår i världen, det som får allt att rämna. Och kanske är det en del av problemet att det oförlåtliga ligger utanför tanken, det saknar mått och mänskliga proportioner. Det är handlingarna vi inte kan föreställa oss, de som är så ogripbara att de blir svåra att minnas. Vi känner alla någon som har blivit utsatt för något oerhört, men ingen känner förövarna. Var finns de? Står de någonstans utanför tankens räckvidd och ser på oss?

I *Kvinnan som matade hundarna* av den belgiska författaren Kristien Hemmerechts har huvudpersonen gjort det oförlåtliga, hon är medbrottsling till en pedofil och en mördare, hon har låtit hans brott ske i deras gemensamma hus, hon har sett allt utan att ingripa. Nu är hon i fängelse, utan sina barn:

Jag har fått henne att lova att aldrig berätta för någon vem hennes föräldrar är. ”Avslöja inte det, Elise. Även om du tror att du kan lita på en person. Du kan inte lita på någon. Det är mitt fel och din fars fel. Jag vet det. Jag skulle ge allt för att göra det ogjort, men det kan jag inte.” [...]

”Jag lovar att jag aldrig ska avslöja för någon vem jag är.”

”Inte heller för pengar”, sa jag.

”Inte heller för pengar”, upprepade hon.

”Eller för en iPad.”

”Eller för en iPad.”

Jag knäböjde bredvid min dotter och bad. Ständigt samma bön:
Låt ingen hämnas på mina barn.

Öga för öga, tand för tand, barn för barn.⁴

Den dömda i den här romanen hoppas inte på förlåtelse för egen del, men för sina barn.

*

4. Kristien Hemmerechts, *Kvinnan som matade hundarna*, översättning till svenska: Olov Hyllienmark, Malmö: Råmus 2015, s. 148–149.

Man skulle kunna tänka sig att det inom oss finns någonting som alltid är berett att förlåta och någonting som är lika starkt, som är helt oresonligt, utan nåd. Ytterst har du att välja mellan att förlåta en människa eller att döda henne. Staten har ju våldsmonopolet så det är inte en reell möjlighet, men man kan ju alltid stå kvar där med sitt imaginära vapen och sitt ressentiment och vägra vapenvila och försoning. Juridiken är ändå någonting annat än förlåtelsen. Lagen är kall som ett svärd, den bryr sig inte om att det bara är den fattiga som behöver stjäla bröd och sova under broarna, den bryr sig inte om huruvida den våldtagna har druckit kaffe eller farit till Paris eller världens ände med förövaren efteråt. Juridiken är bara intresserad av den brottsliga handlingen, i det är den naturvetenskaplig och inte moralisk, den intresserar sig bara för handen som griper efter det den inte äger, för handen som håller fast ett huvud och inte släpper taget. Lagen är inte hjärtat, inte moralen, inte hela världen. Och du behöver inte förlåta någon för att den har tagit, eller suttit av, sitt straff, även om du motsatsvis kan förlåta någon *trots att* denna inte tagit sitt straff. Men det enda du kan förlåta är det oförlåtliga.

Inte heller spelar det någon roll om den skyldige har erkänt eller bitt om förlåtelse, säger Derrida. För om erkännandet skulle vara en förutsättning för förlåtelse skulle vi vara utlämnade till brottslingen ännu en gång. Och Derrida går ännu längre och menar att förlåtelsen inte heller kan grunda sig på att den skyldige har ändrat sig och blivit en bättre människa som aldrig tänker göra ont igen, för då är det ju i praktiken *en annan* än förbrytaren och dennes förbrytelse vi förlåter. Verklig förlåtelse är ovillkorlig och den har ingenting med förnuft eller rationalitet att göra. Den är oerhörd, blind, bortom.

Den amerikanska poeten Claudia Rankine skriver om förlåtelsen:

För den som förlåter, är den bara en död, en nedsläckning i hjärtat, den redan dödas position [...]. Den är en känsla av intighet som inte kan kommuniceras till någon annan, en frånvaro, ett bottenlöst tomrum som upprätthålls av de levande, bortom allt det som är hatat eller älskat.⁵

5. "For the one who forgives, it is simply a death, a dying down in the heart, the position of the already dead [...]. It is a feeling of nothingness that cannot be communicated to another, an absence, a bottomless vacancy held by the living, beyond all that is hated and loved", Claudia Rankine, *Don't Let Me Be Lonely: An American Lyric*,

Jesus och Hannah Arendt säger att grunden för förlåtelsen är att människorna inte vet vad de gör. Utan förlåtelse ingen framtid, sade Desmond Tutu. Verklig försoning är fruktansvärd, ur det kristna korsets perspektiv kostade den Gud hans ende son. I Sydafrika byggde man ett nytt samhälle utifrån förlåtelsen efter apartheid. Men ett stort problem med försoning och förlåtelse är att offren ofta redan är döda, att de som är de enda som skulle kunna förlåta inte kan välja själva. Kan vi förlåta för andras räkning, för de döda, eller bör vi hålla fast vid de dödas eventuella oförsonlighet, just för att de döda saknar röst?

Förlåtelse kräver en sorts suveränitet hos den som ska förlåta, men själva utsattheten berövar den utsatta, inte bara livet ibland, utan också möjligheten att tala, den utplånar friheten och kraften och makten som ger auktoritet att säga: "Jag förlåter." Och det är så Derrida till slut når fram till en sorts definition av vad det oförlåtliga är. Det oförlåtliga är att beröva en människa just denna suveränitet, det vill säga hennes möjlighet att tala, att hon på grund av det söndertrasade inom henne inte ens kan ta möjligheten i akt att förlåta det oförlåtliga. Våldtäkt är en handling som utplånar den där kraften och friheten och makten att säga: "Jag anklagar." Eller "jag förlåter". Våldtäkten tycks för övrigt tillhöra både det oförlåtliga och det väldigt vardagliga.

Men Derrida drömmer om en förlåtelse utan en sådan suveränitet. En Philomela med utskuren tunga som talar ändå. En omöjlighet, en utopi, en galenskap, ett vilt hopp om en annan värld. Och litteraturen är den enda plats där de döda kan tala utan tungor och med jord i munnen. I min senaste roman *Kärlekens Antarktis* är huvudpersonen död. Hon säger:

Det är tur att fåglarna finns, och likmaskarna, och förruttnelsen. Om vi döda inte låg i jorden och förmultnade skulle vi vara till himlen travade, skyskrapor och torn av döda. Jag tänker ofta på hur många vi är, vi som redan har lämnat, så oändligt många fler än ni som är kvar. Och ändå kan vi inte göra er någonting. Ni kan göra vad ni vill med oss, säga vad ni vill, kasta svart jord över oss och berätta vilka historier ni har lust med. Ingen kan kontrollera fakta med oss, det är det som är så skönt med oss döda. Den döda är den perfekta vännen, hon som aldrig säger emot, och vi förändras aldrig, vi förblir samma

Minneapolis: Graywolf Press 2004, s. 48. Översättning till svenska: SS.

som vi alltid har varit. Stelnade målningar. På två generationer är en människa bortglömd, det mänskliga minnet är inte längre än så.⁶

*

Ett problem i den sydafrikanska förlåtelseprocessen var den groteska skillnaden mellan de rika, som framför allt var vita, och de fattiga, som framför allt var svarta, en skillnad som i sig var ett resultat av den rasism och det våld som kallades för apartheid. Och det var de fattiga som var offren och de skulle förlåta trots att maktordningen, det vill säga de orättfärdiga ägandeförhållandena, bestod. ”Ni kan se min himmel som det möjligen enda konsekventa inslaget i mitt politiska liv: min misstro mot försoning. [...] Jag anser att försoning kräver min utplåning”, skriver den sydafrikanska författaren Njabulo S. Ndebele i *Winnie Mandelas klagan*.⁷ Den sydafrikanska poeten Koleka Putuma skriver i *Collective Amnesia*:

Synden är inte handlingarna som kommer att skicka svarta människor till helvetet. Synden är handlingarna vi begår i revolutionens namn. Helvetet är våra förfäders uppochnervända gravar för att hämnas sanningen. Vad förväntade ni er? Ni lever i ett hemsökt hus och kallar er fria eller förlåtna. Berätta för dem att halleluja låter som svarta människor som rapar: RÄTTVISA! RÄTTVISA! RÄTTVISA! RÄTTVISA! [...] RÄTTVISA!⁸

6. Sara Stridsberg, *Kärlekens Antarktis: roman*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2018, s. 80–81.

7. Njabulo S. Ndebele, *Winnie Mandelas klagan*, översättning till svenska: Boel Unnerstad, Stockholm: Tranan 2007, s. 198, 200. ”I give you my heaven as possibly the single element of consistency in my political life: my distrust of reconciliation. [...] For me, reconciliation demands my annihilation.” Njabulo S. Ndebele, *The Cry of Winnie Mandela: A Novel*, Banbury, Oxfordshire, UK: Ayebia Clarke Publishing Limited 2004, s. 136–137.

8. Koleka Putumas dikt ”Afterlife”: ”sin / will not be the acts / that will send black folk to hell / sin will be the acts / we will commit in the name of the revolution // hell / will be the graves of our forefathers turned inside-out / to revenge the truth // what did you expect, / living in a haunted house / and calling yourself free and pardoned? // tell them Hallelujah sounds like / black people / burping: / JUSTICE! / JUSTICE! / JUSTICE! / JUSTICE! [...] JUSTICE!”, Koleka Putuma, *Collective Amnesia*, Cape Town, South Africa: Uhlanga 2017, s. III. Översättning till svenska: SS. Den grafiska utformningen motsvarar inte originalets.

Litterära motröster mot rösterna som talar om försoning och framtid.

Sydafrika har den högsta andelen våldtäkter av kvinnor och barn i hela världen. Vittnesmålen om våldtäkt i Sanningskommissionen exponerade också kvinnorna för en annan sorts våld. Det vill säga den våldsamma skugga som alltid kastas över den våldtagna kvinnan: misstron, skulden. I samma ögonblick som hon berättar tycks hon alltid släpas i en osynlig smuts. Och eftersom våldtäkterna har fortsatt även efter försoningsprocesserna, men i form av privata, icke-politiska händelser, så hamnar våldtäkten på ett vis utanför den stora förlåtelsen, skriver filosofen Louise du Toit.⁹ Frågan om förlåtelse är ju bara möjlig att ställa efter en tid av icke-våld, efter en omdefinition av maktrelationerna, inte så länge våldet pågår.

*

När guvernören George W. Bush godkände avrättningen av Karla Faye Tucker 1998 i Texas gjorde han det med hänvisning till att han lämnade över uppgiften till Gud att döma henne, det vill säga förlåta henne eller göra dess motsats. Men man skulle också kunna säga att dödsstraffet är en manifestation av det oförlåtliga.

Hur som helst, i rummet där Karla Faye Tucker ska dö händer det oerhörda, där kliver offrets bror Ron Carlson över en historisk gräns. För första gången någonsin i amerikansk historia väljer en anhörig att bevittna en avrättning på förövarens sida i stället för på offrets, i det här fallet var offret hans syster.

Det är något med tiden eller gravitationen eller så är det grammatiken och språkets lagar, någonting med själva alfabetet. När jag försöker tänka på det oförlåtliga hamnar jag ohjälpligt i förlåtelsen. Kanske för att förlåtelsen ligger alldeles intill det oförlåtliga. Kanske för att det egentligen är samma sak.

*

Jean Améry, författare och överlevare från Förintelsen, orkade inte med att Nietzsche alltid skulle ha sista ordet när det kom till förlåtelsen.

9. du Toit, "Våldtäktsfrågan", s. 72.

För trots allt hade allt Nietzsche någonsin skrivit kommit till före år 1900, filosofen hade ingen aning om hur nittonhundratalets brott mot mänskligheten skulle se ut. Och där Nietzsche hänvisade till moralen hänvisar man i dag ofta till psykologin när det kommer till imperativet att förlåta. *Man bör inte bli fånge hos det förflutna, bli kvar i sin vingbrutenhet* etcetera. Men, skriver Améry, tänk om sjukdomen (den personliga, psykologiska, avvikande, den vilda smärtan) och dess symptom i själva verket är en moralisk sanning som säger någonting om den värld vi lever i och att botas från denna sjukdom vore något helt omoraliskt. Han skriver: "Jag [...] är inte 'traumatiserad', utan mitt andliga och psykiska tillstånd stämmer snarare helt och hållet överens med verkligheten [...]."¹⁰

Améry skulle säga att förlåtelse är att ge upp sin individualitet och bara bli en social funktion i samhället. "Min fula oförsonlighet",¹¹ som han kallar det. Han menar att han tillhör en liten minoritet som inte vill förlåta medan gaskammarkonstruktörernas generation kräver att han försonas. Han själv kräver det gjorda ogjort, att tiden dras tillbaka, varken mer eller mindre.¹² Och där Desmond Tutu hävdar att det utan förlåtelse inte finns någon framtid ställer Améry frågan varför framtiden skulle vara mer värd än det som var gårdagen. Det som för icke-offren var tolv år i Nazityskland var för offren tusen år, skriver han.¹³ Och "den värld som förlåter har dömt mig och inte dem som mördade och lät morden ske".¹⁴ Han håller fast vid det oförlåtliga för att rädda sig själv och för att rädda Tyskland: "Ingenting kan invagga mig i den trygghetens slummer ur vilken jag vaknade upp 1935."¹⁵ Han fortsätter:

10 Jean Améry citerad i Roy Ben-Shai, "Att leva utifrån: om Jean Amérys moralfilosofi", översättning till svenska: Malin Lundh, *Glänta 4.06 Sanning och försoning*, Göteborg: Glänta, s. 55, citat s. 59. Tillgänglig även elektroniskt: <http://glanta.org/tidskrift/alla-nummer/?viewArt=1010> (hämtad 28/8 2019). Se även Jean Améry, "Ressentiment", översättning till svenska: Tommy Andersson, *Glänta 4.06 Sanning och försoning*, Göteborg: Glänta, s. 42–53.

11. Améry, "Ressentiment", s. 47.

12. Ibid., s. 46.

13. Ibid., s. 51.

14. Ibid., s. 49–50.

15. Améry citerad i Ben-Shai, "Att leva utifrån", s. 54.

Ni vill inte lyssna? Lyssna ändå. Ni vill inte veta vart er likgiltighet när som helst åter kan leda er och mig. Det ska jag tala om för er. Det angår inte er vad som hände för ni visste inte, ni var för unga eller var inte ens födda då? Ni borde ändå ha sett, er ungdom ger er inget fribrev. Bryt med era fäder.¹⁶

Det grymma är att tiden är på förövarnas sida. Tiden är på de levandes sida, de döda har inte en chans mot de levande. Améry söker en väg ur den ensamhet förföljelsen försatte honom i. Han vill nå en punkt där förövaren är med honom, och för ett ögonblick förenas med sitt offer, och lika hett som offret önskar det gjorda ogjort. En punkt där tiden upphävs och förövaren surras fast vid sitt brott. Att kräva det omöjliga må vara ett sorts vansinne och offren som vägrar att försonas blir alltid en sorts galningar, rättshaverister, som hänger och dinglar i sina gamla rep över verkligheten. Och kanske är det en sådan vild handling som Derrida kallar verklig förlåtelse, att förövaren och den utsatta rör sig neråt i tiden och möts. Att vi alla simmar mot historiens riktning, mot gravitationens och tidens lagar, och försöker övervinna det oövervinnliga genom att göra det omöjliga. Det handlar inte om framtiden, utan om det förflutna, att böjas till tankens absoluta gräns, tillbaka till det oförlåtliga, och att stå kvar där, stå ut där, bli hängande mellan himmel och jord.

Kanske befinner sig litteraturen, när den är som störst, alltid vid tankens gräns. Kanske handlar litteraturen om att stå ut med det oförlåtliga. Jag har alltid sökt ett språk som står på vansinnets sida. Vansinnet är också bara att vägra acceptera verkligheten som den är, att göra uppror mot den.

*

Det finns en tysk konstnär som heter Anna Schuleit som jag älskar, hon har i sin konst ägnat sig åt att fylla gamla mentalsjukhus i USA med blommor och med musik. När jag skrev min roman *Beckomberga*¹⁷ om en flicka, som i delar liknar mig och som besöker sin

16. Ibid., s. 58.

17. Sara Stridsberg, *Beckomberga. Ode till min familj*, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2014.

pappa på ett mentalsjukhus, var hennes konst helig för mig. I verket *Bloom* (2003) placerar hon 28 000 blommor på Massachusetts Mental Health Center, en blomma för varje patient som aldrig fick besök. Det är en oskriven lag: när du besöker någon i den somatiska vården tar du med dig en blomma. Inte till psykiatrin, och särskilt inte till patienterna på de gamla mentalsjukhusen. I ett annat verk, *Habeas Corpus* (2000), placerade Anna Schuleit 102 högtalare i det nedlagda Northampton State Hospital i Massachusetts, det skulle just rivas efter att ha stått övergivet i årtal, och lät J.S. Bachs *Magnificat* strömma ur byggnaden. Hon har sagt att hon ville att byggnaden skulle sjunga. Jag har sett fotografierna från det tillfället, då människor i staden hör ljudet dåna ur det gamla sjukhuset och går i dess riktning. Sjukhuset, liksom alla de gamla mentalsjukhusen, låg en liten bit utanför de stora städerna, även om städerna med tiden kröp närmare, liksom utkastade ur gemenskapen, som om det var ett brott de hade begått, de som vistades där. Människor vars enda misstag bestod i att de var för sköra för denna världen, för nittonhundratalets allt snabbare rörelser, för själva existensen. Men i omvärldens ögon var de inte bara fallna utan också dömda, monstruösa, oönskade. Hur ska de kunna förlåta världen för det?

Kanske är det en förlåtelse som är omöjlig eftersom skyldig och oskyldig har bytt plats här, på samma sätt som vid till exempel prostitution, där världen placerar den sexuella skulden och skammen hos kvinnan i stället för hos den köpande mannen, trots att hon måste vara den mest oskuldsfulla människan i världen. Utan egen sexualitet i stunden, utan närvaro, erotik och utlevelse, upplåter hon sig till andras drifter. Ändå blir hon den som härbärgerar skammen, hon blir den skyldiga. Och den skyldiga är den som ber om förlåtelse.

Den utsatta får skulden för sin utsatthet. Den som hävdar den svagas rätt blir uppspikad på ett kors. Flyktingen får skulden för att hon inte har någonstans att ta vägen med sitt sår. Världen förblir sina omskrivningar och bortförklaringar. Kollektiva lögnar och bedrägerier, illusioner. Jag skulle säga att frågan om förlåtelse inte är möjlig förrän de stora berättelserna stämmer överens med den verklighet som de sägs spegla. Det är som med de vackra grå hajarna i oceanerna, som fanns här redan före oss, redan före dinosaurierna. I berättelsen om hajarna är det alltid de som utgör ett hot mot människan trots att vi

vet att hajen bara dödar några få av oss varje år medan människan årligen dödar hundra miljoner hajar i hajfensfiske.

Att förstöra planeten jorden, och livet för även andra arter än vår egen, blir vår sista oförlåtighet, och den yttersta. Man skulle kunna säga att det verkligt oförlåtliga i det fallet är att offren för denna katastrof inte kommer att ha den suveränitet som krävs för att över huvud taget kunna fundera över frågan om att förlåta detta oförlåtliga.

Eftersom de är barn, och eftersom de kommer att vara döda när frågan om förlåtelse för vårt oförlåtliga leverne skulle kunna aktualiseras. Det kommer också vi, som skulle kunna vara mottagare av denna eventuella förlåtelse, att vara. En död värld där frågan om förlåtelse slutgiltigt är överspelad. Bara det svaga ljudet av ett tomt hav som slår i fjärran.

*

Om förlåtelse kräver att tiden upphävs, att det gjorda förblir ogjort, så är kanske litteraturen platsen där det oförlåtliga och förlåtelsen kan få existera sida vid sida. I litteraturen finns ingen bestämd tid, där har allting redan hänt samtidigt som ingenting ännu har inträffat. Där står jag ännu i ljuset med min pappas hand i min. Jag har följt med honom till det gamla sjukhuset, för att han inte ska vara ensam där, för att inte någon dåre ska vara ensam. Och kanske är verklig förlåtelse, den drömlika vansinneshandling som ligger utanför allt vad vi kan föreställa oss, att springa tillbaka i tiden, och söka upp sina föräldrar där de befinner sig i sin omöjliga början och försöka skydda dem från mörkret som är på väg att dra in över dem. Även om det betyder att du själv då kanske aldrig skulle ha blivit till. För att stoppa de förbannelser som vilade över en familj som vår och som längre fram i vår historia skulle komma att leda till oförlåtliga handlingar.

Gränsöverskridande blivanden

Begär, berättande och etik i Lyra Ekström Lindbäcks Ett så starkt ljus och Hannele Mikaela Taivassalos In transit

Jag vill ha C. Jag vill ha en person som inte verkar stå ut med sin egen person, i alla fall en kropp som inte vill vara närvarande i sin egen kropp. Ett sinnestillstånd som inte vill känna eller erkänna sig självt, som inte orkar, jag begär sådant som hen försöker visa ifrån sig, stänga ute, jag kommer att bli något som hen försöker glömma.¹

Jag var alltid en tillfällig gäst, alltid på väg bort, någon gång, gärna snart. Samtidigt som mina armar och ben började växa, och bröstet, de där små som värkte sig fram, inflammatoriskt, då började också den där lusten gro: att följa de allt längre lemmarna utåt, bort, växa iväg.²

BEGÄR KNUTET TILL FÖRÄNDERLIGHET, rörlighet och transgression förenar citaten ovan. Jagberättaren i Lyra Ekström Lindbäcks roman *Ett så starkt ljus* begär en transperson, någon som inte kan låta sig fästas vid den fysiska gestalt som väcker berättarjagets lust. I klippet ur Hannele Mikaela Taivassalos roman *In transit* förenas den främsta huvudpersonen Galadriels kropp och längtan i en bokstavlig ”wanderlust”, ett begär att följa kroppens förvandlingspotential bort. I båda romanerna gestaltas människor i vardande. Riktningen är oviss. Hos Ekström Lindbäck rör jaget sig mot, och därmed obönhörligen också från, en onåbar och onämbar annan. Hos Taivassalo är det ett ospecificerat bortom som Galadriels kropp knoppar sig mot. Den gemensamma drivkraften är begäret – ett begär som både blottlägger och utmanar gränser.

Artikeln är skriven med forskningsfinansiering från Svenska kulturfonden.

1. Lyra Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, Stockholm: Modernista 2014, s. 129.
2. Hannele Mikaela Taivassalo, *In transit*, Helsingfors: Förlaget M 2016, s. 89.

Föränderligheten är det tredje millenniets enda konstant, hävdar filosofen Rosi Braidotti. Utmaningen för vår tid är följaktligen att tänka i processer snarare än i begrepp. Den centrala frågan är inte längre vilka vi är, utan vilka vi vill bli, hur vi kan gestalta mutationer, förändringar och transformationer framom varat i dess klassiska former.³ Genom tematiseringen av transidentitet och ett liv i rörelse ger sig romanerna i kast med två tidstypiska uttryck för föränderlighetens konstans. Ekström Lindbäck och Taivassalo antar båda den utmaning Braidotti formulerar: att gestalta varat som ett blivande.

Idén är inte ny, vare sig litterärt eller teoretiskt. Den öppna, flytande identiteten har präglat hela den nordeuropeiska litteraturen från efterkrigstiden till nuet.⁴ Alltsedan poststrukturalismens postulering av subjektets död har de alternativa sätten att föreställa sig subjektiviteten i termer av föränderlighet och processualitet frodats.⁵ Men vilken angelägenhet har dylika föreställningar i en tid då föränderligheten blivit en konstant? Åger de fortfarande någon maktkritisk sprängkraft? ”So what, then?”, kan man som Braidotti tillspetsat fråga:

What if the subject is 'trans', or in transit, that is to say no longer one, whole, unified and in control, but rather fluid, in process and hybrid? What are the ethical and political implications of a non-unitary vision of the subject?⁶

3. Rosi Braidotti, *Metamorphoses: Towards a Materialist Theory of Becoming*, Cambridge & Malden: Polity Press 2002, s. [1]–2.
4. Se t.ex. Marianne Stidsen, *Den ny mimesis. Virkelighedstolkningen i dansk og nordisk litteratur efter Anden Verdenskrig. Bind I: Litteratur, identitet og senmodernitet*, København: U press 2015, s. 4–6.
5. Jfr t.ex. Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences* [*Les mots et les choses*, 1966], översättning av Alan Sheridan, London: Tavistock Publications 1980, s. 342. För en idéhistorisk exposé över subjektivitetens 1900-tals-historia, se t.ex. Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge: Cambridge University Press 1992 [1989], s. 456–493.
6. Rosi Braidotti, *Transpositions: On Nomadic Ethics*, Cambridge & Malden: Polity Press 2006, s. 9. ”Tänk om subjektet är 'trans', eller i transit, det vill säga inte längre ett, helt, enhetligt och kontrollerat, utan snarare flytande, i process, hybridiserat? Vilka är de etiska och politiska implikationerna av en icke-enhetlig syn på subjektet?”. Översättning till svenska: AB.

Att hävda subjektivitetens föränderliga fluiditet är knappast längre omstörtande, men just därför ter det sig desto viktigare att reflektera över dess vidare implikationer: Hur påverkar detta på en gång anrika och tidsenliga tema samtidslitteraturens uttryck? Vilka spår sätter föreställningar om identitetens rörlighet och begärets kraft och mångfald i hanteringen av berättelsen? Vad kan den litterära gestaltningen av dylika idéer berätta om vad som låter sig sägas och hur?

Mitt val att dryfta dessa frågor just genom Ekström Lindbäcks och Taivassalos romaner bottenar i att deras tematisering av blivande och begär frammanar en både kreativ och kritisk utforskning av berättandet. Därigenom blottlägger de angelägna formmässiga och etiska aspekter av berättelsens möjligheter och begränsningar som kan bidra till förståelsen av litteraturens nu. Teoretiskt närmar jag mig romanerna genom en kombination av genusvetenskapliga och litteraturvetenskapliga perspektiv. Vid sidan om Braidottis feministiskt nymaterialistiska teoretisering av blivande hör Hanna Meretojas reflektioner kring berättelsen som form för etisk undersökning till de viktigaste analysverktygen.⁷ Genom att föra samman dessa perspektiv kommer jag åt skärningspunkterna mellan litteratur och maktkritik, form och tematik, berättande och subjektivitet, narrativ och etik.

Begär som motor för transformationer och transgressioner förenar Ekström Lindbäcks skildring av kärlek i en stockholmsk hbtqi-tillvaro och Taivassalos lustfyllda utforskning av liv i genomfart. Men romanerna uppvisar också skillnader genom sina olika strategier att berätta blivande och begär – strategier som, vill jag hävda, blottlägger etiska dimensioner hos berättandet och demonstrerar olika sätt att hantera dessa. Genom en komparativ analys strävar jag efter att synliggöra de kopplingar romanerna tecknar mellan det begärsdrivna blivandet och berättelsens etik. Artikelns syfte är att utröna hur gestaltningen av blivande och begär avtecknar sig i hanteringen och tematiseringen av berättandet, vilka etiska aspekter av berättandet som därmed framträder och vad Ekström Lindbäck och Taivassalo gör av dem. De

7. Hanna Meretoja, *The Ethics of Storytelling: Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*, Oxford: Oxford University Press 2018, <https://doi.org/10.1093/oso/9780190649364.001.0001>.

konkreta frågor och verktyg med vars hjälp jag tar mig an detta syfte går jag närmare in på i följande avsnitt.

Det är två olikartade författarskap ur olika delar av den svenska litteraturen jag för samman i min läsning. Taivassalo (f. 1974) debuterade 2005 med noveller och har sedan dess etablerat sig som en av Svenskfinlands tongivande författare med såväl romaner som dramatik och barnböcker kring teman som uppbrott och återkomst samt flickors och kvinnors egenmakt. Stilistiskt rör hon sig i gränslandet mellan poesi och prosa. Den rikssvenska Ekström Lindbäcks (f. 1990, numera gift Koli) författarskap inleddes senare och är mindre omfattande. Hon debuterade 2012 med metaromanen *Tillhör Lyra Ekström Lindbäck*.⁸ Sedan dess har hon gett ut ytterligare tre romaner och debuterar som poet hösten 2019. I hennes motivkrets ingår liv bortom heteronormativiteten, ung vuxenhet, skrivande och människans relation till naturen. Formmässigt har hon gått från det utpräglat metalitterära mot ett rakare berättande. Målsättningen med den komparativa analysen är inte att spåra eventuella givna samband eller inbördes influenser mellan författarskapen. Genom att ställa primärtexterna i relation till varandra strävar jag efter en korsbelysning där sätten att förstå och hantera berättande, begär och etik i respektive roman framträder.

Författarna har trots framgångar ännu inte väckt större vetenskaplig uppmärksamhet.⁹ Ekströms Lindbäcks författarskap har ännu inte varit föremål för djupare studier. Jag har själv tidigare gjort en essäistisk analys av Taivassalos *In transit* med fokus på rörlighet.¹⁰ I övrigt är det främst Taivassalos vampyrroman *Svulten*¹¹ som har undersökts, grundligast av Pirjo Lyytikäinen som läst den i ljuset av dekadensens litterära tradition.¹² Kristina Malmio lyfter fram *Svulten* och Taivassalos

8. Lyra Ekström Lindbäck, *Tillhör Lyra Ekström Lindbäck*, Stockholm: Modernista 2012.

9. Taivassalos romandebut belönades med Runebergspriset 2008 och 2017 erhöll hon den Längmanska kulturfondens Finlandspris för sitt författarskap. Ekström Lindbäck vann Lilla Augustpriset redan 2008 och *Ett så starkt ljus* nominerades till Augustpriset 2014.

10. Freja Rudels, "Fängslande förflyttningar. Rörelsen som livsmanus i Hannele Mikaela Taivassalos *In transit*", Anna Möller-Sibeliuss & Freja Rudels (red.), *Modernitetens uttryck och avtryck. Litteraturvetenskapliga studier tillägnade professor Claes Ahlund*, Åbo: Föreningen Granskaren 2017, s. 149–158.

11. Hannele Mikaela Taivassalo, *Svulten*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2013.

12. Pirjo Lyytikäinen, "Dekadenssin hirviönaisten paluu? Naisvampyyri ja hänen kirjal-

romandebut *Fem knivar hade Andrej Krapl*¹³ i en artikel om centrala tematiska och berättartekniska drag i finlandssvenska 2000-talsromaner, där hon skönjer en övergång från postmodernistisk skepsis till ett mer bejakande förhållningssätt till berättelsen.¹⁴ Den utprovning av berättelsen som utspelar sig i Taivassalos och Ekström Lindbäckes romaner tangerar den här diskussionen. Min läsning tjänar således inte bara till att belysa de romaner jag analyserar utan kan också bidra till kunskapen om berättelsens roll i den svenskspråkiga litteraturens nu.

Härnäst introducerar jag de teoretiska diskussioner kring berättande, begär och etik genom vilka jag studerar romanerna. Därpå följer en komparativ närläsning av primärmaterialet där jag först undersöker romanernas tematiska och formmässiga fokus på mellanrum och hur mellanrummen förkroppsligas i visioner av subjektiviteten. Därefter diskuterar jag de vägar ut ur normerande mönster för både liv och narrativ som visionerna stakar ut, för att sedan visa hur denna utbrytning löper genom litterära mönster och traditioner mot en bejakelse av berättelsen. Slutligen ringar jag in parallelliteten mellan berättande och begär i romanerna. Jag dryftar de relationella dimensioner av berättelsen som denna parallellitet uppdagar och visar hur dessa blottlägger de etiska implikationerna av romanernas sinsemellan olika berättartekniska strategier.

BERÄTTANDE, ETIK OCH BEGÄR

Berättelsens etik begränsar sig inte till vad berättelsen handlar om. Etiken innefattar också formen: det sätt på vilket berättelsen *handlar*. Adam Zachary Newton talar om berättelsen som etik i sig själv, och syftar därmed på den narrativa strukturen som en etisk relation. I linje med Gérard Genette definierar han berättande som den fiktiva eller

linen perimänsä Hannele Mikaela Taivassalon romaanissa *Nälkä*”, Viola Parente-Čapková et al. (toim.), *Nainen kulttuurissa, kulttuuri naisessa*, Turku: Turun yliopisto 2015, s. 181–204.

13. Hannele Mikaela Taivassalo, *Fem knivar hade Andrej Krapl*, Helsingfors: Söderströms 2007.
14. Kristina Malmio, ”Vanhat ja uudet leikit. Suomenruotsalaisen romaanin keskeiset teemat ja kerrontatavat 2000-luvulla”, Elina Arminen & Markku Lehtimäki (toim.), *Muistikirja ja matkalaukku: 2000-luvun suomalaisen romaanin muotoja ja merkityksiä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura u.u.

faktiska handling som producerar både berättelsen och storyn. Det är en handling som enligt Newton medför ansvar vid sidan om form.¹⁵ Newtons syn på etik genomsyras av Levinas dito, där relationen till den Andre står i centrum. Prosan översätter, enligt Newton, etikens interaktiva problematik till litterära former genom de intersubjektiva relationer den tecknar, relationer som skapar och förbinder berättare och lyssnare, författare och karaktär, läsare och text med varandra.¹⁶

Berättelsens förmåga att förena, och därmed också att skilja åt, är en aspekt av berättelsens etiska potential som även Hanna Meretoja lyfter fram. Hennes perspektiv är hermeneutiskt och hon framhäver följaktligen tolkningens betydelse. Med tolkning avser hon inte ett predestinerat sökande efter en given mening utan en ständig produktiv process som utgör en ofrånkomlig del av vår existens. Med utgångspunkt i Nietzsches idé om att det inte finns några fakta, bara tolkningar, betraktar Meretoja berättelsen som en form av tolkning och därmed omtolkning av de nätverk av kulturella narrativ som kringgärdar och formar vår existens.¹⁷ Som sådan äger berättelsen kraft att omforma vår syn på verkligheten och således vår uppfattning om det möjliga:

Each cultural and historical world functions as a *space of possibilities* that encourages certain modes of experience, thought and action, and discourages or disallows others, and stories play a constitutive role in establishing the limits of these worlds – both enabling experience and delimiting it.¹⁸

Förmågan att påverka vår känsla för vad som är möjligt är, enligt Meretoja, berättelsens främsta etiska potential.¹⁹ Ett av sätten på vilka berättelsen kan förskjuta gränserna för det möjliga lokalise-

15. Adam Zachary Newton, *Narrative Ethics*, Cambridge & London: Harvard University Press 1997 [1995], s. 3–8, <https://doi.org/10.2307/j.ctvf9vcx>.

16. *Ibid.*, s. 12–13.

17. Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, s. 6, 43–54.

18. *Ibid.*, s. 2, kursiv i originalet. ”Varje kulturell och historisk värld fungerar som en rymd av möjligheter som uppmuntrar vissa former av erfarenhet, tanke och handling, och motarbetar eller vägrar att erkänna andra. Berättelser spelar en avgörande roll i gränsdragningen kring dessa världar genom att både möjliggöra och begränsa erfarenheter.” Översättning till svenska: FR.

19. *Ibid.*, s. 89–97.

rar Meretoja till de ”narrativa mellanrummen”²⁰; de intersubjektiva kontaktytor av inkludering – och därmed också exkludering – som berättelser frammanar exempelvis genom att skriva fram och ringa in ett ”vi” och därmed även skapa ett ”de”. De narrativa mellanrummen kan röra alla intersubjektiva sfärer, från de allra intimaste till de globala. De kan både fungera begränsande, genom att befästa rigida identiteter och låsta konstellationer i ”vi” och ”de”, och expanderande, som inklusiva utrymmen där skillnader bejakas och transformativa identifikationer möjliggörs.²¹

Alltifrån dess innersta strukturer till den yttersta räckvidden av dess effekter inbegriper berättelsen mellanmänniska bindningar och därmed också etisk angelägenhet. Det innebär dock inte att berättelsen per automatik skulle vara etisk i betydelsen moraliskt god. Newtons etik syftar på en relation som föregår och sträcker sig utöver frågor om gott eller ont och rätt eller fel. Hos Meretoja är det etiska mer av en värderingsfråga – berättelser som vidgar vår uppfattning om vad som är möjligt ter sig mer etiska i hennes resonemang än berättelser som inskränker denna. Hon betraktar ändå inte det etiskt goda och riktiga som en given egenskap hos berättelsen, utan som en potential den har. Newton och Meretoja slår båda en kil mellan föreskrivna moraliska normsystem och etiken vars uppgift är reflektion.²² ”[I]nstead of conveying moral truths or rehearsing our ability to detect them, literature can function as a form of ethical inquiry in its own right”, skriver Meretoja, och påpekar att berättelsens etiska relevans ligger i frågorna den uppdragar, inte i svaren den ger.²³ Både Ekström Lindbäck och Taivassalo tar oss bortom det givna och föreskrivna och frågan som infinner sig är hur de hanterar den etiskt laddade

20. Ibid., s. 117–125. ”Narrative in-betweens”.

21. Ibid.

22. Newton, *Narrative Ethics*, s. 4–5, 9, 13; Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, s. 14, not 25 s. 40. Här skiljer de sig från andra auktoriteter inom narrativ etik. T.ex. Phelan betraktar etik som synonymt med moral i sin exposé över fältet. Se James Phelan, ”Narrative Ethics”, Peter Hühn et al. (eds.), *The Living Handbook of Narratology*, Hamburg: Hamburg University 2014, <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/narrative-ethics> (hämtad 26/10 2018).

23. Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, s. 134–135. ”[I] stället för att uttrycka moraliska sanningar eller öva upp vår kapacitet att upptäcka sådana, kan litteraturen fungera som en form av etisk undersökning i sin egen rätt.” Översättning till svenska: FR.

relation som berättandet innebär då både självet och den andra är stadda i förvandling. Vilka former antar de narrativa mellanrummen då? Och vad kännetecknar en etisk relation när dess kontrahenter befinner sig in transit?

I förhållande till dessa frågor blir romanernas skildring av begär intressant, som en explicit tematisering av det relationella. Eftersom jag vill synliggöra hur begär förstås och gestaltas i romanerna utgår min läsning inte från någon entydig och given definition av begär. I stället stöder jag mig på element ur Braidottis tankar kring begär vars mångfasetterade öppenhet erbjuder rymd för primärmaterialets komplexitet. Begäret intar en central position i Braidottis feministiska nymaterialism. I linje med Spinoza och Deleuze framhäver hon det positiva i begäret som en framåt drivande kraft, en ständigt skiftande horisont som genererar möten, sammansmältningar och gränsöverskridanden.²⁴ Braidotti kombinerar denna produktiva begärsförståelse med en könsskillnadsfeministisk betoning av subjektivitetens kroppsliga materialitet, inte som en biologisk essens men som en komplex samverkan mellan sociala och symboliska krafter. Hon poängterar begärets centrala roll i subjektetskonstitutionen och understryker dess politiska relevans i egenskap av libidinös och framför allt ontologisk drivkraft: som ett grundläggande begär att vara.²⁵ Braidottis teoretisering av begäret tecknar kopplingar mellan begär och gränsöverskridande, mellan kropp och subjektivitet, sexualitet och ontologi, lust och politik. Dessa kopplingar tjänar som verktyg för min analys av hur blivande och begär vävs samman i Taivassalos och Ekström Lindbäcks romaner och hur såväl erkännandet av som potentialen i subjektiviteten knyts till det kroppsliga.

I och med att det rör sig om romaner och därmed om berättad kroppslighet röjer begäret inte bara kroppens utan också berättelsens

24. Se t.ex. Braidotti, *Metamorphoses*, s. 100.

25. *Ibid.*, s. 20–23. Braidottis könsskillnadsfeminism, inspirerad av Luce Irigaray, upprätthåller inte idén om en essentiell kvinnlighet. Det rör sig om en strävan att formulera alternativa, förkroppsligade och därmed könade subjektpositioner i syfte att punktera exkluderande uppfattningar om subjektiviteten som förment neutral och göra upp med en dualistisk tanketradition där femininitet kopplas till underlägsenhet och där skillnad tolkas i pejorativa termer. Jfr Freja Rudels, *I berättandets makt. Om tre romankroppar av Per Olov Enquist*, Åbo: Åbo Akademi förlag 2016, s. 41–43.

möjligheter och begränsningar. Vad låter sig berättas? Vilka kroppar och kroppsliga erfarenheter får plats inom de narrativa mönster vi har att tillgå? Vilka faller utanför? Och vilka kan skrivas fram? Inom den hermeneutiska tradition Meretoja företräder rivs den klassiska motsättningen mellan liv och dikt upp. Berättelser betraktas inte som retrospektiva förvrängningar av levd erfarenhet, utan fokus riktas i stället mot de komplexa sätt på vilka våra liv är inlemmade i och formade av kulturellt traderade berättelser. I linje med detta synsätt föreslår Meretoja en bred förståelse av metanarrativitet. Som meta-narrativa definierar hon berättelser som gör berättandet till tematik och behandlar berättelsens betydelse för den mänskliga existensen generellt.²⁶ Det är dylika, vidsträckta dimensioner av berättelsen och berättandet som mitt primärmaterial ger anledning att dryfta. För att komma åt ett specifikt kulturellt narrativ som spelar en central roll i båda romanerna återoppar jag därtill queerteoretikern Judith (numera Jack) Halberstams tankar kring hur vi förväntas leva enligt ett av reproduktionen dikterat och konventionen upprätthållet tids-schema – ett slags livsmanus.²⁷ Dessa tankegångar bidrar både till att synliggöra hur berättelsen undersöks, problematiseras och bejakas i primärmaterialiet och till att blottlägga berättelsens normerande och omstörtande dimensioner.

FÖRKROPPSLIGADE MELLANRUM

I båda romanerna intar olika former av mellanrum en central position. Härnäst dryftar jag hur mellanrummen kommer till uttryck, hur mellanrummen förkroppsligas i de alternativa visioner av subjektiviteten som frammanas i romanerna och hur de därmed utrustas med etisk angelägenhet.

Redan definitionen av ”in transit” i ingressen till första delen av Taivassalos roman tar läsaren till ett mellanrum: ”*In transit, transit, min vän / eller / mitt hjärta är så osäkert och vagt / eller / In transit.*”

26. Hanna Meretoja, *The Narrative Turn in Fiction and Theory. The Crisis and Return of Storytelling from Robbe-Grillet to Tournier*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2014, s. 3, 17–18, <https://doi.org/10.1057/9781137401069>.

27. Judith Halberstam, *In a Queer Time and Place: Transgender Bodies, Subcultural Lives*, New York & London: New York University Press 2005, s. 1–5.

*Mellan där du är och där du aldrig visste att du skulle vara.*²⁸ Begreppet, titeln och därmed hela romanen, lokaliseras till en övergång mellan ett givet här och ett oanat bortom. Samtidigt demonstreras mellanrummet genom de ingångar ingressen tecknar. Läsaren ställs inför, och därmed mellan, alternativa vägar genom texten. Du-tilltalet griper efter en mottagare. Jagformen ger en subjektiv, emotionell och existentiell förankring och begreppsdefinitionen signalerar en teoretiskt reflexiv dimension. Sammantagna illustrerar de parallella ingångarna den stilistiska vidden i romanbygget, från det lyriska till det realistiska och det filosofiska.

Också tematiskt är det i övergångarna *In transit* placerar sig. Romanen löper mellan tre personer från samma släkt och samma anonyma landsbygd i vad som förefaller vara Österbotten. Det är jordbrukarsonen Sem som en gång åkte iväg på hamnarbete till Stockholm där han också fick leva ut sin förträngda homosexualitet. I romanens nu har han övertagit gården, gift sig, avlat tre barn och lever som en åldrande änkling hemsökt av minnena från Stockholmsparentesen. Ibland får han besök av svägerskan Vera. Hon har också brutit upp från bygden, åkt till Helsingfors för att ”arbeta och dansa” och, likt Sem, funnit en förbjuden kärlek hon har tvingats överge och sedan återvänt till byn, till den ena halvan av ett gult parhus. I den andra halvan flyttar Galadriel in. Hon är Sems barnbarn och även hon på flykt undan en förbjuden kärlek, hemkommen från ett liv som tagit henne genom tre kontinenter.

Huvudpersonerna är tre, men perspektiven fler. Det är inte sällan olika bifigurer ger sin blick på skeendena. I en återkommande ”Resedagbok” möter vi ett skrivande jag, ett alter ego till författaren som befinner sig på transitplatser som flygfält och hotell och reflekterar över rörelse. Romanen består av löst sammanhållna avsnitt och kan sägas vara på väg också den. Avsnitten är ofta försedda både med en rubrik och en modifierande parentes, som om de var ryckta direkt ur anteckningsboken. Den opolerade öppenheten i kombination med de djärva klippen mellan tider och perspektiv bidrar till intrycket av att det är *mellan* snarare än *i* de enskilda livsödena romanens handling utspelar sig.

28. Taivassalo, *In transit*, s. [7], kursiv i original.

Räckvidden är betydligt mindre i *Ett så starkt ljus*, men även här får mellanrummen en framträdande roll. Huvudpersonen och jagberättaren Sara driver dag i Stockholm. Hon befinner sig på tröskeln till vuxenhet, bor i en tillfällig studentbostad, sysselsätter sig med diverse studier och framför allt med att analysera och formulera sin tillvaro. Romanen påminner om en dagbok, och det är dess koncipiering i förädlad form som bildar romanens övergripande intrig. Vägen till boken löper genom en räckta kärlekar som har ett gemensamt: de förblir i mellanrummet mellan förälskelse och förlösning. I Saras förälskelser spelas en kavalkad av sexuella identiteter upp. Den aspirerande skådespelerskan Joanna briljerar i sitt bemästrande av femininitetens repertoar och intresserar sig för Sara som en möjlighet att få spela rollen som lesbisk. Sara identifierar sig som lesbisk och för henne är flirten med Joanna allvar. Som motvikt till Joannas dramatiska gestalt infinner sig den slätstrukna ungdomsförälskelsen Linnéa i Saras liv och meddelar att hon tror sig vara asexuell.

Relationerna till Joanna och Linnéa fungerar som byggstenar i romanens emotionella och intellektuella upptrappning mot den kulmen C:s inträde utgör:

”Vi har träffats förut, eller hur?” säger Joanna och flyttar sin stol åt sidan för att visa att hen är välkommen att slå sig ned runt bordet.

”Men jag minns inte ditt namn.”

”Se”, svarar hen och tar en stol från väggen, makar försiktigt i den mellan mig och Joanna.

”Se? Som i titta?”, frågar hon roat, och jag behärskar min lust att sparka henne i smalbenet.

”Som i bokstaven C”, svarar hen lugnt och vänder sig mot mig i stället.²⁹

När C på en premiärfest bokstavligen kilar in sig mellan Joanna och Sara ger hen mellanvarat en skepnad. ”Se” misstolkar Joanna namnet och sätter ord på den uppmaning hela C:s gestalt kan sägas utgöra. Hens närvaro fungerar som det starka ljus som tvingar fram både

29. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 121.

Saras författarblivande och det normkritiska, självrannsakande seende som bildar romanens nerv.

Med Braidotti kunde C beskrivas som en *figuration*, som en kritiskt kreativ vision av subjektiviteten. Figurationer fungerar som förkroppsligade kartläggningar av de maktordningar som kringgärdar subjektet, samtidigt som de uppenbarar alternativa sätt att förstå subjektiviteten som flerskiktad, dynamisk och föränderlig till skillnad från alltjämt förhärskande föreställningar om subjektiviteten som given, fast och enhetlig. Braidottis figuration par excellence är nomaden, en inkarnation av situerad rörlighet som riktar fokus mot övergångar och förskjutningar i och kring subjektet.³⁰ Det är just sprängkraften i det rörliga som framträder i C:s undflyende skepnad. Samtidigt är hens konkreta rörlighet väldigt liten. Den är begränsad till den alternativa kulturvärld hen och Sara befolkar och mestadels till hens lilla lägenhet. Kringskurenheten framhävs ytterligare när hen blir intagen till följd av psykiska problem. Det rörliga i C sitter i C, i hens förkroppsligande av mellanrummet mellan manligt och kvinnligt, och i kroppens skavande oförmåga, i det glapp mellan fysisk gestalt och inre upplevelse som frammanas i ”en kropp som inte vill vara närvarande i sin egen kropp”.³¹

Även Galadriel i Taivassalos roman låter sig läsas som en figuration och hennes kringflackande liv påminner uttryckligen om nomadens. Från första början är hennes karaktär demonstrativt svärgripbar. Hon beskrivs som ett alldagligt barn, ett barn som vem som helst hade kunnat ta hem från dagis. Hennes namn vetter dock i motsatt riktning. Hämtat ur Tolkiens värld ger det henne ett fäste i en sfär bortom vardagen och realiteterna. Av sin lillebror ”Gullebjörnen” har hon dessutom fått smeknamnet ”Häst”.³² I Galadriels gestalt avtecknar sig en motsägelsefull spännvidd – en övergång. Hon är alldaglig intill utbytbarhet och samtidigt upphöjt litterär, en tabula rasa försedd med en redan författad förlaga. I smeknamnet från djurriket bor en antydning

30. Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York: Columbia University Press 1994, s. 1–8; Braidotti, *Metamorphoses*, s. 2–10, 13. För en utförligare diskussion av begreppet ”figuration” hos Braidotti, se Rudels, *I berättandets makt*, s. 39–40.

31. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 129.

32. Taivassalo, *In transit*, s. 13–15.

om den lek med gränsen mellan natur och kultur som genomgående kan skönjas i hennes framhävt fysiska begär.

Det ofixerbara utgångsläget genljuder i Galadriels mammas beskrivning av den unga dottern som ”vag”.³³ Själv värjer Galadriel sig mot formuleringen, men medger att hon aldrig varit särskilt förankrad i sin uppväxtmiljö, utan alltid uppfylld av en törst efter något avlägset. I hennes ungflicksdrömmar projiceras törsten på Fridtjof Nansen och tar sig uttryck i en våldsam fantasiförälskelse med ”kroppar som dunkade in mot relingen och mot varandra och lust och nyfikenhet att upptäcka, äventyrligt mot vilka poler som helst, vilka extremer som än kom oss till mötes”.³⁴ Det vaga i Galadriel handlar om avsaknad av ett definierande fäste i ursprunget. Det är ur detta, som mamman påtalar som en brist, som Galadriel formulerar sin kapacitet: styrkan i hennes förmåga att känna. Vagheten framträder som en förutsättning för kapaciteten att begära något annat, att om och om igen överskrida utgångspunkten och därmed överge idén om en tydlig, given identitet till förmån för transitivarats öppenhet.

I C och i Galadriel tar romanernas utforskning av mellanrummen kropp. Därmed kopplas mellanrummen till frågor om subjektivitet och identitet, till den etiskt laddade frågan om vad en människa är, samt till grundmurade förväntningar på hur vi ska vara och leva och till möjligheterna att omformulera dessa förväntningar.

BEGÄR BORTOM MANUS

Det är i dialog med nätverk av preexisterande kulturella narrativ som vår identitet formuleras, hävdar Meretoja. Dessa narrativ är utrustade med en inneboende normativitet; repertoaren av tillgängliga narrativ sätter gränser för vem och vad vi kan vara.³⁵ Rörelsen bortom det förväntade och föreskrivna är i båda romanerna förknippad med blottläggning av och utbrytning ur vad som kan betraktas som normerande kulturella narrativ.

33. Ibid., s. 89.

34. Ibid., s. 90.

35. Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, s. 74–85, särskilt s. 83.

I Ekström Lindbäcks roman fungerar C som den främsta vägvisaren. Året innan pronomenet "hen" upptogs i den fjortonde upplagan av SAOL demonstrerar *Ett så starkt ljus* ordets möjligheter. C omtalas konsekvent som hen. Därmed röjer Ekström Lindbäck en plats bortom en binär könsordning. Samtidigt synliggör hon vidden av den normerande och exkluderande kraften i denna könsordning, en kraft som ter sig intimt sammanbunden med ett narrativt mönster:

"[...] Är han transsexuell förresten? Eller hon? Första gången jag träffade C så tänkte jag att det var en kvinna som ville vara en man, och andra gången att det var en man som ville vara en kvinna."
"Eller ingendera som vill vara ingendera", svarar jag tonlöst.³⁶

C:s ickebinära könsidentitet reduceras i Joannas undring till en tillfällig övergång, en parentes mellan en utgångspunkt och ett mål där det enbart finns rum för man *eller* kvinna. Joannas frågor blottar en cisnormativ föreställning om att kön och identitet bygger på de fasta könskategorierna man och kvinna och att alla primärt identifierar sig enligt det biologiska kön de tillskrevs vid födseln. I likhet med den mer vedertagna heteronormativiteten som utgår ifrån heterosexualitetens primat, utgör cisnormativiteten ett diskursivt system som kan sägas staka ut gränserna för det kulturellt igenkännbara.³⁷ Joannas önskan att hänföra C till en för henne begriplig könsidentitet demonstrerar den begränsande kraften i detta system och belyser också den narrativa logik som systemet vilar på. Joanna frågar efter ett definierande ursprung eller ett slutgiltigt mål. Hon vill höra C:s identitet formuleras som en lineär progression med en början och ett slut. Denna förväntning omintetgörs i Saras svar. Ingendera som vill bli ingendera trotsar inte bara en binär könsordning utan också den konventionella berättelsens mest grundläggande beståndsdelar. Saras svar sammanfattar en central aspekt både av romanens handling och av hur den hand-

36. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 177–178.

37. Se t.ex. Iwo Nord, Signe Bremer & Erika Alm, "Redaktionsord: Cisnormativitet och feminism", *Tidskrift för genusvetenskap*, 37, 2016:4, s. 3–13. Jfr Judith Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York & London: Routledge 1999 [1990], s. 42–43, <https://doi.org/10.4324/9780203902752>.

lar, det sätt på vilket den hanterar den handling berättelsen utgör.³⁸ Ekström Lindbäck söker sig bortom lineariteten och progressionen, och denna rörelse innefattar såväl subjektiviteten och identiteten som själva berättandet.

Här spelar uppgörelsen med ett specifikt kulturellt narrativ en avgörande roll. Halberstam framhåller reproduktionens betydelse för hur vi organiserar våra liv. Enligt Halberstam bygger en dominerande föreställning om ett normalt och respektabelt liv på en heteronormativ medelklassidé om livet som en mognadsprocess där reproduktionen utgör mål och mening och styr hela vår tidsuppfattning. Denna föreställning dikterar vad vi förväntas utträta och uppnå och i vilken ordning. Den tjänar som ett slags livsmanus utgående ifrån vilket vi lever och värderar våra liv. I relation till detta livsmanus avtecknar sig livslinjer som inte är inställda på framåtskridande, mognad och återväxt – på reproduktionstid – som skeva.³⁹

Ett dylikt livsmanus genljuder i *Ett så starkt ljus*. Sara befinner sig på tröskeln till vuxenhet, i det Halberstam beskriver som "the dangerous and unruly period of adolescence".⁴⁰ Det finns dock inga tecken på att hon är på väg att mogna ur denna period på det konventionellt önskvärda sättet, med ett stabilt familjeliv som hägrande mål. När hon återser vänner från skoltiden uppfattar hon deras kallprat som

trivialiteter de plöjer igenom på väg mot sina riktiga liv, en klättring mot karriärer och bostadsrätter och familjer, en förväntad och lycklig livsutveckling som det här muntra babblat bara är en harmlös passage till.⁴¹

Mönstret hon ser och genomskådar är det förväntade, men det är inte hennes att följa. För henne är det obeständiga nuet ingen harmlös passage, utan en mittpunkt. När hon ser föräldrar baxa in barnvagnar i spårvagnen konstaterar hon att det är ett problem som inte angär

38. Jfr Newton, *Narrative Ethics*, s. 7.

39. Halberstam, *In a Queer Time and Place*, s. 1–7.

40. Ibid., s. 4, "Den farliga och oregleriga ungdomstiden". Översättning till svenska: FR.

41. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 65.

henne och ”antagligen aldrig kommer att göra det heller”.⁴² Under ett av sina nattliga samtal med C:s och hennes gemensamma vän Emil läser hon de mörka fönstren i husfasaden mittemot som ett vittnesmål om hur ”alla vanliga människor ska upp till sina arbeten i morgon”.⁴³ Vanliga människors vanliga liv är inte Saras, eller C:s eller Emils att leva. Halberstamskt skeva vägrar deras livslinjer progressionen – genom såväl livet som dygnets timmar.

De alternativa livslinjer Ekström Lindbäck tecknar blottlägger de förväntningar som vidhåftar ett livsmanus inställt på reproduktion och tecknar en alternativ väg – ett improduktivt, reflekterande stillastående. Samtidigt infinner sig frågan om de normer Ekström Lindbäck skriver fram, och låter sina personer bryta mot, verkligen är så normerande. Att åtta till fyra-verkligheten faktiskt skulle vara den som definierar ”alla vanliga människor” ter sig aningen generaliserande och förlegat. Inte minst då scenen är Stockholm dit folk i generationer sökt sig just för att få leva på alternativa sätt; att det är i Stockholm Taivassalo låter sin Sem leva ut sin homosexualitet vittnar exempelvis om en stad bortom ”det vanligas” tyranni. I sin tolkning av tillvaron ter sig Sara synnerligen upptagen med att själv kringskära sin existens. Noteras kan att det är hon själv, inte samhället och inte någon annan, som avskriver reproduktionen som livsutsikt. Hennes benägenhet att aktivt utesluta möjligheten understryker romanens strävan att röja rum för andra sätt att vara och på så sätt blottlägga och trotsa kopplingen mellan normalitet och reproduktion, mellan fullvärdig vuxenhet och familjeliv med barn.

Att de förväntningar på olika former av progression som Ekström Lindbäck brottas med fortfarande äger en normerande kraft vittnar receptionen av romanen om. I denna återkommer en tendens att begränsa romanens giltighet till ett visst livsskede. ”Det är en roman om en tid i livet som även vi som lämnat den bakom oss ibland behöver återvända till även om det gör ont. För att förstå oss själva och varför vi blev som vi blev”, skriver Annina Rabe.⁴⁴ Hon framhåller därmed underförstått en uppfattning om att den tid Ekström Lindbäck skildrar

42. Ibid., s. 136.

43. Ibid., s. 196.

44. Annina Rabe, ”Kärleken i hjärnan”, *Expressen* 22/10 2014.

ska övergå i ett mål där vi funnit vår form och kan blicka tillbaka på en fas som var formerande och viktig, men framför allt övergående. Pia Bergström råder i sin recension den ”begåvade unga författaren [...] att levandegöra hellre än att försöka begripa och bemästra den värld hon vill skildra”. Samtidigt konstaterar hon att det kräver en distans man inte har när man är 23.⁴⁵ (Be)mästrandet tycks vara förbehållet de fullvärdigt vuxna. Det analytiska anslaget hos Ekström Lindbäck, det hon uppvisar av intellektuell mognad, blir för Bergström ett utslag av hennes ringa ålder. Det distanserade i framställningen blir paradoxalt nog ett uttryck för bristande distans. Lars Hermansson är inne på samma linje när han beskriver romanen som ”en fallstudie över en människa instängd i sitt eget språk och i sina grandiosa föreställningar om sig själv” och konstaterar att det är en vanlig åkomma både hos romangestalter och människor i 20–30-årsåldern.⁴⁶ Författaren och hennes hjältinginna famnar efter för mycket *och* för lite, och båda bristerna härleds till den unga vuxenhetens avsaknad av självisikt och beredskap att ta in omvärlden.

Kritiken mot den odistanserade distansen går hand i hand med ett missnöje med romanens brist på handling. ”Berättelsen kommer inte loss”, anser Bergström.⁴⁷ ”Det talas och tolkas och tolkas och talas, men mycket lite händer”, skriver Hermansson.⁴⁸ Denna otillfredsställdhet kopplas vidare till begärsskildringen. Romanen beskrivs som ”kysk”,⁴⁹ ”cerebral” och ”nästan helt renons på sexualitet”.⁵⁰ Kritiken sätter ord på den parallellitet mellan tematik och berättarteknik som genomsyrar romanbygget, på hur romanen i linje med de liv den skildrar konsekvent avstår från att förverkliga våra djupt rotade förväntningar på att en sak obönhörligen måste leda till någonting annat. Det recensenterna inte uppmärksammar är i hur hög grad denna vägran och tvekan handlar om mer än ord, språk och tolkning – hur den konstant

45. Pia Bergström, ”Lesbisk jakt efter identitet och flickor”, *Aftonbladet* 27/10 2014.

46. Lars Hermansson, ”Ett så starkt ljus’ av Lyra Ekström Lindbäck”, Sveriges Radio, Kulturnytt i Pt 20/10 2014, <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=478&artikel=5996035> (hämtad 30/10 2017).

47. Bergström, ”Lesbisk jakt efter identitet och flickor”.

48. Hermansson, ”Ett så starkt ljus’ av Lyra Ekström Lindbäck”.

49. *Ibid.*

50. Rabe, ”Kärleken i hjärnan”.

förhåller sig till och vittnar om ordens, språkets och tolkningarnas konkreta verkan i världen.

Ekström Lindbäck må vara upptagen av abstraktioner, men på ett sätt som oavslutligt griper in i den sinnliga förnimmelsen av tillvaron. När Sara funderar på hur illa hennes erfarenheter platsar i verkligheten tänker hon på dem som sår och på sin kropp som översållad av dessa erfarenheters ”bulligt vita ärr”⁵¹. När hon står på farstubron till sin mammas hus prasslar trädgårdens blad som ”berättelser som bläddras undan, narrativ jag inte klarade av att vara kvar i”.⁵² Sara är en av dem som ”gång på gång stänger pannorna blodiga mot förbuden för vad som kan uppfattas som verkligt”.⁵³ Hennes oförmåga att leva enligt manus förpassar henne till ett bortom i förhållande till verkligheten. Som berättelse om den exkluderande effekten av normerande kulturella narrativ är Ekström Lindbäckes roman alltså inte någon abstrakt tankelek instängd i språket, utan en blodig historia. Manusen för acceptabla liv, de sanktionerade narrativen, skär in i huden. De bildar en fälla att banka sönder huvudet mot, och stakar, likt den kropp C är fången i, gränser kring begärsskildringen:

Hur huden drack av varje beröring, öppnade sig för upplevelsen utan att jag kunde sätta något emot, så har det aldrig varit förut. Osäkerheten om hur mycket jag fick röra hen tillbaka. Upphetsningen som fanns i hens händer mot min kropp, men inte i reaktionen på mina fumliga fingrar.⁵⁴

I Saras minne av en natt med C är det bara en kropp som både förmår begära och bli begärd. C är stum under hennes fingrar. Kroppen hen inte upplever som sin är oförmögen att känna upphetsning. I skildringen av C framträder den koppling Braidotti tecknar mellan begär och ontologi som en negation.⁵⁵ En kropp som inte kan låta sig begäras är en kropp som inte kan vara, och vice versa. Den avsaknad av sexuell drivkraft som recensenterna påtalar i boken framstår i min

51. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 71.

52. Ibid.

53. Ibid., s. 46.

54. Ibid., s. 130–131.

55. Jfr Braidotti, *Metamorphoses*, s. 22.

läsning som en kraftfull markering av sambanden mellan det formulerbara å ena sidan och det levbara och begärbara å andra sidan. C:s upplevelse av mötet förblir ett mysterium för Sara och följdriktigt oskriven i boken. Som en pendang till C:s avsaknad av upplevande kropp tecknar Ekström Lindbäck en outsäglighet, och därmed också en öppning för ett annat narrativ. När Sara funderar på att börja skriva är det följaktligen ”om allt det som inte kan bli en berättelse”.⁵⁶ Hon vill formulera en i den av normen dikterade verkligheten omöjlig ordkropp där både hon och C kan rymmas, en berättelse som kräver att ”villkoren för hur man är en begriplig person ska skrivas om”.⁵⁷ Uppbrottet ur de berättningsbara, begripliga och därmed verkliga manus vi är satta att följa utgör själva förutsättningen för den bok hon skriver inuti romanen.

Likt *Ett så starkt ljus* utspelar sig Taivassalos *In transit* i hög grad vid sidan om den giltiga, sanktionerade berättelsen om verkligheten. Galadriels förhållande med den gifta småbarnspappan George Gordon Junior existerar “[i]nte i den officiella versionen”, utan i ”en parallellvärld, en parentes” där det ”finns en annan historia”.⁵⁸ Andra historier är vad Sems och Veras liv format sig kring. Bakom deras stillsamma åldrande i varsitt hus i hembyn ligger förbjudna kärlekar, parenteser av liv de har varit tvungna att försaka för den officiella versionens skull. I Galadriels fall begränsar sig inte avstegen från en sanktionerad livshistoria till en förbjuden kärleksrelation. Hennes kontinuerliga utlevelse av wanderlusten ter sig som en utdragen utbrytning ur den konvention som dikterar verkligheten.

”Kommer man ens fram någonstans?”, undrar Anna-Lina Brunell i sin recension av romanen och sätter fingret på något centralt i dess variant av wanderlust.⁵⁹ Bortsett från de arktiska fantasierna är det inte något specifikt mål som för Galadriel ut i världen. Det är tillfalligheter som gör att hon hamnar där hon hamnar och lusten som driver henne vidare. Räckvidden i Galadriels förflyttningar är imponerande. Ändå ter de sig statiska, som upprepade uppbrott mer än riktade rörelser. Detta drag framträder än tydligare i resedagbokens

56. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 170.

57. *Ibid.*, s. 159.

58. Taivassalo, *In transit*, s. 369–370.

59. Anna-Lina Brunell, ”Wanderlust, lust, konsumism”, *Hufvudstadsbladet* 6/9 2016.

skissering av transitplatser. Anonyma, likriktade och lösgjorda från de familjära sammanhangens bojar frigör transitplatserna jaget från ursprungets förpliktande förankring och förvandlar det till en närmast identitetslös ”passage” som är ”behagligt avlägsen, fristående, lösgjord, avskild från mig själv”.⁶⁰ Förflyttningen frammanar ett tillstånd av drivande bortom ursprung och mål, och det leder också bortom ett livsmanus dikterat av reproduktionen.

Den som är mest fjättrad av detta livsmanus är Sem. Frånsett sejouren i Stockholm lever han inställd på familj och fortplantning. Han återvänder till byn och ombesörjer såväl gårdens som släktens fortbestånd. Förväntningarnas internaliserade grepp om honom framgår av hans fördömande inställning till svägerskan Veras val att lämna byn och leva sitt liv utan hänsyn till vare sig ursprung eller reproduktion, att vägra de uppoffringar ett konventionellt livsmanus förutsätter.⁶¹ Vägrar dessa gör framför allt Galadriel. Det närmaste reproduktionen hon kommer är ett missfall som blöder ut på asfalten bland kulisserna i en Hollywoodproduktion. Hennes liv snarare fortgår än avancerar. Hon uppnår visserligen saker, men hon gör det om och om igen. Hon avverkar både arbetsplatser och kontinenter. Hon tar sig inte bara till en drömmarnas stad, utan till hela tre sådana. Till skillnad från Sem och Vera nöjer hon sig inte med hemkomsten som slutpunkt utan drar vidare igen. Samma repetitivitet präglar hennes sexuella utlevelse. Gång på gång väcks och växer hennes begär. Gång på gång blir hon uppfylld av George Gordon Junior i snudd på tvångsmässigt upprepade möten: ”det finns ingen möjlighet att inte röra sig mot varandra, det går inte att hålla sig från att sugas in i den här rörelsen, det är o und vik ligt”.⁶²

Galadriels konstanta genomresa innebär en provokation, inte bara i förhållande till ett målinriktat, reproduktivt liv, utan också mot den lineära progression från en början till ett slut som vi vanligen förväntar oss av en berättelse. När Galadriel introduceras är hon utmattad i Bombay, på tröskeln till beslutet att återvända hem. Där finner vi henne igen några hundra sidor senare. Men cirkeln tecknas bara för

60. Taivassalo, *In transit*, s. 100.

61. *Ibid.*, s. 35.

62. *Ibid.*, s. 372.

att rivas upp. Vi färdas in i och ut ur berättelsen om hemkomsten, genom multipla uppbrott och uppfyllelser som genererar ett tillstånd snarare än ett förlopp. Förflyttningens konstans och uppfyllelsearnas repetitiva överflöd utmanar, likt tveksamheten i *Ett så starkt ljus*, ursprungets och målets överordning och entydighet. Galadriels livslinje bryter varken mot heteronormativiteten eller cisnormativiteten, men den är likafullt skev i förhållande till förhärskande sociokulturella och narrativa förväntningar på framåtskridande.

I RELATION TILL LITTERATUREN OCH BERÄTTELSEN SOM RELATION

Romanernas trots mot manus, mot normativa mönster för såväl liv som narrativ, innebär inte något entydigt avståndstagande från allt vad berättelser heter. Tvärtom rör det sig i såväl *In transit* som i *Ett så starkt ljus* om en utforskning av möjligheterna och bärkraften i berättelsen som form och berättandet som strategi. Meretoja betonar det ömsesidigt dialogiska i relationen mellan kulturella narrativ och individuella uttolkningar av dessa. Som subjekt konstitueras vi i relation till normerande narrativa nätverk, men dessa nätverk existerar endast genom sina uttolkare, genom individuella subjekt. Här öppnar sig en möjlighet till omtolkning, en möjlighet där litteraturen kan ha en avgörande funktion både som material och metod.⁶³ I det följande diskuterar jag hur romanernas normkritik och alternativa poetik skrivs fram i produktiv relation till olika litterära narrativ och banar väg för hanteringen av berättelsen som en etisk relation.

Galadriels dröm om uppbrott och äventyr löper i Fridtjof Nansens spår. Det är mot hans reseberättelser hennes tonårsdrömmar tar form och när hon förverkligar drömmen om polen är det med hans arktiska upptäcktsresande som uttalad fond.⁶⁴ Nansens resande utgör också en återkommande intertext i den resedagbok som romanens berättarjag för och reseskildringen som genre genomsyrar hela romanbygget. Således skriver romanen in sig i en utpräglat manlig tradition. Färden ut i världen för att erövra och upptäcka, geografiskt och erotiskt, är

63. Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, s. 74, 77.

64. Taivassalo, *In transit*, s. 89, 463.

– som Brunell påpekar i sin recension – en sliten intrig i vilken en ung man i regel spelar huvudrollen.⁶⁵ När färden företas av en ung kvinna tycks intrigen dock ha potential att bli mer upprörande än upprepande. Att Galadriels erotiska erövringar är lika girigt många som hennes geografiska landvinningar har inte passerat obemärkt. *In transit* har lyfts fram både som ett välkommet exempel på litteratur som bejakar kvinnors kåthet⁶⁶ och avfärdats som kiosklitteratur⁶⁷ av samma orsak. Leken med konventionen kan avläsas i reaktionen.

Taivassalo låter inte läsaren glömma att *In transit* är ett stycke litteratur med hemvist i litterära traditioner. Både Galadriels namn och namnet på hennes mesta älskare George Gordon Junior klingar litterärt. Kärleksförmågorna hos Taivassalos George Gordon är av en kaliber som anstår en ättling till romantikens mästare George Gordon Byron, och Galadriels ovilja att låta livets realiteter sätta gränser för hennes blivande förlänar henne ett bortomverkligt, fantastiskt skimmer. Det utpräglad litterära draget i romanen signalerar en hemvist i litteraturen framom verkligheten.

”Jag är inte mitt geografiska ursprung”, utropar Galadriel.⁶⁸ Konstaterandet sätter inte bara ord på hela romanens grundpremiss: beredskapen att löpa, inte i jakt på ursprung, utan mot nya horisonter. Det framstår också som en anspelning på Monika Fagerholms moderna klassiker *Diva* (1998) där bojer knutna till sexualiteten avfärdas med en snarlik förkunnelse: ”jag är inte per definition min sexualitet, som är per definition vild och obegränsad.”⁶⁹ Smeknamnet på Galadriels bror ”Gullebjörnen” tecknar även det släktskap med *Diva* vars hjältinna också har björnbrorsor. Taivassalos författarskap är ett av de många kvinnliga författarskap som dykt upp i Fagerholms kölvatten.⁷⁰ Med

65. Brunell, ”Wanderlust, lust, konsumism”.

66. Vilhelmina Öhman, ”Dags att sluta gömma undan kvinnors kåthet”, *Yle Kultur & nöje* 12/2 2017, <https://svenska.yle.fi/artikel/2017/02/12/dags-att-sluta-gomma-undan-kvinnors-kathet> (hämtad 1/3 2017).

67. Robin Valtiala, ”Roman som ett lapptäcke”, *Lysmasken*, 17/3 2017, <http://www.kiiltomato.net/hannele-mikaela-taivassalo-in-transit/> (hämtad 20/3 2017).

68. Taivassalo, *In transit*, s. 380.

69. Monika Fagerholm, *Diva: en uppväxts egna alfabet med docklaboratorium (en bonusberättelse ur framtiden)*, Helsingfors: Söderströms 1998, s. 84–85. Fetstil i original.

70. Jfr Tuva Korsström, *Från Lexå till Glitterscenen. Finlandssvenska tidsbilder, läsningar, författarporträtt 1960–2013*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2013, s. 501; Kristina Malmio & Mia Österlund, ”Introduction”, Kristina Malmio & Mia Österlund

blinkningarna till *Diva* framhäver Taivassalo romanens delaktighet i den stilistiska och tematiska omorientering som präglat de senaste decenniernas finlandssvenska litteratur och för vilken just *Diva* har lyfts fram som en nod.⁷¹ Genom att avfärda det geografiska ursprunget i stället för sexualiteten skriver hon uttryckligen in sig i den tendens att utvidga det geografiska rummet som präglat den finlandssvenska 2000-talslitteraturen.⁷² Taivassalos roman rör sig följaktligen inte bara ut ur vedertagna och normerande manus och intriger, utan också in i större tendenser och traditioner.

Galadriels resande vittnar inte endast om wanderlust, utan också om en oförmåga att stanna. Idéhistorikern Karin Johannisson beskriver den planlösa flykten som en särskild depressionsavvärjande strategi. Sjukdomstillståndet, kallat "fuga", spred sig som en epidemi i Europa kring sekelskiftet 1900. Då var "fugueuren" alltid en man och flykten kopplad till identitets- och minnesförlust. För kvinnorna var de geografiska flyktmöjligheterna ännu begränsade. Deras resor företogs i stället inuti den egna personen och tog sig uttryck i personlighetsklyvning och hysteri. Fugan genljöd också i skönlitteraturen där såväl hungern efter frihet som uppbrottet från förkvävande sammanhang var populära motiv. I litteraturen kunde också kvinnor ta till flykten, som exempelvis Henrik Ibsens Nora.⁷³ Galadriels resande ter sig ofta planlöst. Det är kopplat till en lust att frigöra sig från sig själv framom ett tvång att finna sig, drivet av flykten snarare än av målet. Därmed framstår Galadriel som något av en fugueur, som en 2000-talsvariant av åkomman möjliggjord av ett sekel av kvinnofri-

(eds.), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Studia Fennica Litteraria 9, Helsingfors: Finnish Literature Society 2016, s. 11, <https://doi.org/10.21435/sflit.9>.

71. Kristina Malmio, "Phoenix-Marvel Girl in the Age of Fin de siècle – Popular Culture as a Vehicle to Postmodernism in Finland-Swedish Author Monika Fagerholm's Novel *Diva* (1998)", Leena Kirstinä (ed.), *Nodes of Contemporary Finnish Literature*, Studia Fennica Litteraria 6, Helsingfors: Finnish Literature Society 2012, s. 72–95, <https://doi.org/10.21435/sflit.6>.
72. Tendensen har kartlagts inom forskningsprojektet *Senmodern spatialitet i finlandssvensk prosa 1990–2010*. Se t.ex. Kristina Malmio, "Post scriptum: Senmodern spatialitet i finlandssvensk prosa", *Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti* 2018:3, s. 162–171.
73. Karin Johannisson, *Melankoliska rum. Om ängest, leda och sårbarhet i förfutten tid och nutid*, Stockholm: Bonnier pocket 2010 [2009], s. 177–187.

görelse i kombination med billiga flygbiljetter. Hon är en ättling till Nora som knappt hinner flytta in i dockhemmet innan hon lämnar det. Även om wanderlustens melankoliska skuggsida skymtar fram i romanen är *In transit* varken en svartmålning eller en patologisering av rörligheten. Den är, vilket jag snart ska återkomma till, framför allt en utforskning av rörlighetens relationsskapande möjligheter.

Trots den utpräglade skepsisen mot normativa narrativ väjer inte heller *Ett så starkt ljus* för väl upptrampade berättelsestråk. Som generationsroman aktualiserar den en beprövad konvention. Som påpekats i receptionen är det inte första gången medelklassens medelålders medelsvenssöner blir föremål för kritik i denna genre. Idén om författarblivande genom kärlek, genom att avverka muser, är heller inte ny. Däremot är det i båda fallen frågan om grabbiga konventioner. Recensenterna gör kopplingar till Ulf Lundell och Klas Östergren.⁷⁴ Det är med mönster för manlig frigörelse och tillblivelse i botten som Ekström Lindbäck stakar ut sin hjältinnas väg. Och den vägen leder uttryckligen in i en berättelse, som i detta fall är en berättelse om tillkomsten av en roman och därmed en tematisering av det specifika blivande som är författarens.

Att mönstret i detta fall skildras med queera förtecken bidrar till att förankra romanen i nuet, i det decennium som sett pronomenet "hen" befästas och cis-normen krackelera. På de få år som gått sedan Ekström Lindbäck's roman utkom har transfrågor slagit igenom på bred front exempelvis genom populärkulturella storsatsningar som filmen *The Danish Girl* (2015), internationella bästsäljare som Maggie Nelsons *The Argonauts*⁷⁵ och högljudda debatter som den transdebatt som rasade i Sverige vårvintern 2018.⁷⁶ Romanens ämne ligger i tiden, men i hanteringen av det ekar konventioner som beprövats långt tidi-

74. Jfr Bergström, "Lesbisk jakt efter identitet och flickor"; Hermansson, "Ett så starkt ljus" av Lyra Ekström Lindbäck".

75. Maggie Nelson, *The Argonauts*, Minneapolis: Graywolf Press 2015.

76. Startskottet var en opinionsartikel av Kajsa Ekis Ekman där hon reflekterade över vad som händer när vi inte längre kan tala om biologiskt kön. Se Kajsa Ekis Ekman, "Könet i knoppen", *Aftonbladet* 17/1 2018. Den tolkades som ett ifrågasättande av transpersoners existens och gav upphov till en animerad diskussion, se t.ex. "Så har turerna gått kring Kajsa Ekis Ekman och transfeminismbräket", SVT Opinion 7/3 2018, <https://www.svt.se/opinion/kajsa-ekis-ekman-och-transfeminismbraket-detta-har-hant> (hämtad 26/10 2018).

gare i litteraturhistorien. Föreställningen om ”alla vanliga människor”, vars vanliga liv Ekström Lindbäck låter sitt persongalleri bryta mot, är en idé som det litterära avantgardet strävat efter att befästa, inte bara på 1960- och 1970-talet utan redan under modernismen och romantiken. Romantiska föreställningar om konstnären går igen i *Ett så starkt ljus* och det är från romantiken dess viktigaste intertext härrör. Av vännen Emil fördes Sara med smeknamnet Tintomara. Därmed tecknas en koppling till C.J.L. Almqvists *Drottningens Juvelsmycke* som redan 1834 ställde läsaren inför androgynen och frågan huruvida androgynen bör förstås som en varelse ”som är *ingendera* könet, eller *beggedera*”.⁷⁷ *Ett så starkt ljus* är en litterärt bevandrad roman, och litteraturen bär på en överlevnadsstrategi för dess huvudperson. ”Fiktionen är ju till för sådana som jag”, konstaterar Sara när hon dryftar verklighetens smärtsamma begränsningar och nödvändigheten av att hålla ett ”pyrande ’något’ vid liv inom oss”.⁷⁸

Fiktionen, berättelsen som vidgning av det möjliga, blir Saras väg genom en av förringande narrativ dikterad verklighet, och denna väg leder in i metafiktionen. Även här skriver Ekström Lindbäck in sig i en både beprövad och aktuell tradition. Bo G Jansson hävdar i sin karaktäristik av den svenska prosaberättelsen från millennieskiftet till nuet⁷⁹ att dess rörelse mot självbespeglning och metafiktivitet är mer påtaglig än någonsin. Han lyfter också fram en stark jagcentrering som typisk för den svenska nutidsprosan och pekar därmed på ett annat drag som återfinns i *Ett så starkt ljus*. Men när Jansson hävdar att

77. Carl Jonas Love Almqvist, Red. Lars Burman, *Samlade verk 6, Törnrosens Bok. Duodesupplagan. Band IV, Drottningens Juvelsmycke*, Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet 2002 [1834], Litteraturbanken, <https://litteraturbanken.se/forfattare/AlmqvistCJL/titlar/SamladeVerk6/sida/III/etext> (hämtad 19/6 2019), s. 53, kursiv i originalet. Inom ramen för denna artikel har jag inte möjlighet att spinna vidare på de spår som kopplingen till Almqvist tecknar. *Ett så starkt ljus* inbjuder till vidare transteoretisk och translitteraturhistorisk läsning. För en sådan utgör Tintomara-gestalten en given ingång. Sam Holmqvist nämner också kortfattat Ekström Lindbäckens roman som en samtida variation på Tintomara-traditionen i sin translitteraturhistoriska avhandling om bland annat Almqvist. Se Sam Holmqvist, *Transformationer: 1800-talets svenska translitteratur genom Lasse-Maja, C.J.L. Almqvist och Aurora Ljungstedt*, Göteborg & Stockholm: Makadam 2017, s. 151–153.

78. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 46.

79. Bo G Jansson, *Ljuga vitt och brett utan att ljuga. Den svenska prosaberättelsen i den postmoderna skärmkulturens tidevarv: filosofisk grund, innehåll och form*, Rapport 1/2013, Kultur och vetande, Falun: Högskolan i Dalarna 2013, s. 9–10.

nutidsprosan präglas av bristande framtidstro och att dess grundton är dystopisk blir karaktäristiken för trång för Ekström Lindbäcks roman. *Ett så starkt ljus* bär, precis som *In transit*, på ett värn mot svartsyn. Det värdet ligger i relationen, i utforskningen av berättandets förmåga att omfatta och uttrycka ett relationellt blivande.

Braidotti beskriver blivande som ett tillstånd av sammankoppling, som kommunikation och ömsesidig kontamination mellan erfarenheter. Hon poängterar att det inte handlar om platt imitation eller upprepning, utan om ett slags intensiv empatisk närhet.⁸⁰ Galadriels rörliga leverne tar henne ut i världen, men samtidigt också i riktning mot andra livslinjer i romanen. Det sätter henne i relation till de andra karaktärernas levda erfarenheter och avklippta drömmar. Berättelsen om det oundvikliga i Galadriels relation till George Gordon Junior blir bokstavligen en berättelse om Veras upplevelse av att vara den andra kvinnan. ”Det var någonting med våra kroppar som bara hände”, berättar Galadriel om sin upplevelse i ett samtal med Vera, och sätter därmed ord också på Veras erfarenhet. Galadriel återger sin historia, men beskrivningen blir bådas, ”som om det inte var säkert vem av dem som sade detta, vem av dem de talade om”.⁸¹ På handlingsplanet framträder en metanarrativ tematisering av berättelsen som den ömsesidiga, empatiska närhetens förutsättning. När erfarenheten av att vara den andra kvinnan berättas löper Veras och Galadriels enskilda och ensliga, förtigna parenteser in i varandra. Med Meretoja kan man säga att berättelsen därmed framträder i egenskap av ett narrativt mellanrum, som en förenande kraft över tids- och generationsgränser.⁸²

I relation till Sems och Veras liv tecknar Galadriels livslinje mer än en upprepning. Hon håller de alternativa livslinjerna levande genom att dra dem ännu längre. När hon i slutet av romanen ringer Vera ur ”en av många” framtider, är det från den stad där Vera en gång ”arbetat och dansat”. Att Galadriel också hör av sig till George Gordon Junior är en signal om att hon inte har tänkt göra som Vera och Sem och frånsäga sig begäret.⁸³ Den erotiska uppfyllsens laddning där

80. Braidotti, *Metamorphoses*, s. 8.

81. Taivassalo, *In transit*, s. 318, jfr s. 314.

82. Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, s. 117.

83. Taivassalo, *In transit*, s. 465–467.

”alla molekyler ändrade förening, blev någonting annat, reagerade”, är som en köttslig variant av romanens formmässiga korsklippning och sammanskrivning av liv, tider och platser.⁸⁴ Ur begäret föds ett blivande som inte väjer för gränser och ett berättande som bejakar öppenheten mot annat och andra.

Uppfyllelsen av Galadriels dröm om Arktis som avrundar romanen framstår som ett destillat av detta blivande. Själva resmålet, ett förkroppsligande av förgänglighet i klimathotets tidevarv, understryker uppfyllelsens tillfällighet. Resan tar Galadriel bortom civilisationen och bortom henne själv. ”Kanske är det helt enkelt inte så viktigt med människan här”, tänker hon och identifierar sig med en isbjörn, ett solitärt djur.⁸⁵ Men genom hennes färd ut ur gemenskapen löper en rörelse i motsatt riktning. Galadriel färdas i Nansens spår och hennes upplevelse av polen färgas av hans blick. Begäret efter att uppgå i Arktis är något som romanen igenom förenar Galadriel med resedagbokens jag. ”Jag är orädd, orörd, förseglade glaciärer”, ljuder fantasin om polen i ett avsnitt som varken tillskrivs Galadriel eller dagboksjaget och som därmed rymmer dem båda.⁸⁶ På slutet bordar de vad som förefaller vara samma båt som tar dem ut mot isvidderna. Ur den arktiska tomhetens oskrivna vithet stiger en narrativ knutpunkt och ett drömmarnas nav. Berättelsen och begäret löper samman i ett ingenmansland som förenar. I Galadriels resa till ensamheten framträder en vitt famnande delaktighet, en relation.

Blivandet i *Ett så starkt ljus* är både mera riktat och mera kring-skuret. När Sara väljer att börja skriva sitt liv fjärrar hon sig också från det. Hon ger upp hoppet om en relation med C och låter sig dras in i ett förhållande hon är uppenbart ointresserad av. Det hon intresserar sig för är berättelsen hon skriver. Den blir hennes främsta relation, rentav en sängkamrat. I den ödsliga lägenheten där hon ligger och funderar på det rättmätiga i att fläka ut ”avigsidorna” i sitt och andras liv prasslar pappren under henne, rispar hennes nakna hud och påminner henne om den kropp som är hennes utgångspunkt, egen och ”[b]ebodd av alla som har umgåtts med den, om så bara genom

84. Ibid., s. 411.

85. Ibid., s. 470–471.

86. Ibid., s. 95.

en blick”.⁸⁷ Den frånvända, skrivande tillvaron bär, likt den ensamma kroppen, på en kollektiv erfarenhet, en delaktighet.

Skrivandet är sprunget ur en upplevelse av delaktighet och är också i sig en form av delaktighet: ”Du skriver för oss, eller hur?” [...] ’Men du skriver också för dem”, sammanfattar Emil Saras projekt och sätter samtidigt ord både på dess särskiljande av den egna queera kretsen från en förhärskande normalitet och på berättelsens potential som intersubjektiv konfrontation mellan dessa sfärer.⁸⁸ I sitt försök att formulera ett alternativt utrymme för de queera erfarenheter som är hennes, C:s och Emils vänder hon ryggen åt ”den vanliga människan”, åt konventionella mönster för liv. Därmed upprättar hon en skiljelinje mellan ”oss” och ”dem”. De narrativa mellanrummens förmåga att förena bär, som Meretoja påpekar, också på sin motsats. Narrativa mellanrum upprättar ett innanför och därmed även ett utanför. De separerar, skiljer ut och bort.⁸⁹ I *Ett så starkt ljus* framstår detta utestängande som en förutsättning för att berättelsen alls ska vara möjlig. Och i denna förutsättning skymtar paradoxalt nog också en relation. Genom att skriva in normen, om så bara för att vända den ryggen, visar Ekström Lindbäck på ett ömsesidigt beroende mellan den queera kretsen och den omvärld som kringgärdar den. Berättelsen skiljer dem åt och slår därmed en bro dem emellan. Berättelsen framträder som en relation med kraft att skapa en relation.

Saras hållning till berättelsen uppvisar en konstant vacklan mellan underminering och tilltro. Här är C korrektivet som uppenbarar berättelsens etiska nödvändighet och begränsningarna i dess räckvidd. Hen är ”som en ström av tillstånd [...] ett ogenomträngligt pågående”,⁹⁰ och dessutom ”ointresserad av att språkliggöra känslor”.⁹¹ I C framträder någon som varken ord eller narrativ kan omfatta, men därmed också någon som berättelsen måste försöka nå. Vissheten om att det berättningsbara sätter gränserna för det levbara är vad Saras bok blöder ur och ärrar sig kring. Det är mot bakgrund av denna visshet Sara hävdar *både* sin berättelse *och* dess felbarhet: ”Det går

87. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 251.

88. Ibid., s. 259–260. Jfr Newton, *Narrative Ethics*, s. 3–8.

89. Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, s. 120.

90. Ekström Lindbäck, *Ett så starkt ljus*, s. 134.

91. Ibid., s. 142.

att skildra. Det kanske blir en klumpig berättelse som ingen vill läsa, men det finns ett språk.”⁹² Saras berättelse vittnar om en insikt å ena sidan i berättelsens bristfällighet och å andra sidan i dess begränsande allmakt. Att berätta den är ett försök att vidga verkligheten till att omfatta dem för vilka det varken finns språk eller kropp. Att framhålla berättelsens otillräcklighet är att värna dess öppenhet och besvärja dess begränsande makt. Relationen till det som befinner sig bortom berättelsens räckvidd utgör den begärsfyllda drivkraft som avkräver berättelsen ett fortsatt blivande.

ÖVERFLÖDETS OCH TILLKORTAKOMMANDETS POETIK

Såväl Taivassalo som Ekström Lindbäck skriver samman berättelsen och blivandet. Begäret som driver både Taivassalos överflödande rörlighet och Ekström Lindbäckts produktiva tillkortakommanden röjer kopplingen mellan poetik och etik. Båda erbjuder distans till och kritiska perspektiv på normaliserade och normerande narrativa identiteter. Ekström Lindbäckts jakt på ord för livslinjer bortom de sanktionerade och formulerbara blottar berättelsens begränsningar – dess oförmåga att ge rum för avvikande erfarenheter och identiteter – men också dess kraft att trotsa dessa begränsningar. Taivassalos oupphörliga passage mellan stilar, tider, identiteter och platser värnar om mellanrummen, kopplingarna och övergångarna mot det som ännu inte är.

På sinsemellan olika sätt demonstrerar *Ett så starkt ljus* och *In transit* berättelsens kapacitet att röra sig från det givna mot en vidgning av det möjliga, att överskrida gränserna för det som kan berättas och därmed också levas. I deras respektive förverkligande av berättelsens relationella öppenhet avtecknar sig berättandet som en ständigt fortgående etisk reflektion. I Ekström Lindbäckts och Taivassalos tappning framstår berättelsen därmed som en relevant form för att uttrycka och utforska den konstanta föränderlighetens komplexitet.

92. Ibid., s. 242, kursiv i originalet.

”Som ett aprilväder”

*Biologiska och somatiska behandlingsmetoder på ett svenskt sinnessjukhus
1935–1945*

EN UNG KVINNA BLEV i sin patientjournal beskriven som ett aprilväder; ena stunden var hon vänlig och i nästa stund grälsjuk. Hon kom också lätt i gräl med andra patienter. Patienten, som vi kan kalla Anna, blev intagen i mitten av 1930-talet på S:t Lars sjukhus i Lund som var ett av Sveriges för tiden största då så kallade sinnessjukhus där hennes beteende observerades noggrant och in i minsta detalj. Annas journal innehåller täta anteckningar om hennes uppförande och beteende, främst för att hon enligt journalen aldrig rättade sig efter sjukhusordningen. På sjukhuset fanns regler och rutiner som Anna behövde förhålla sig till. Tidsschemat och dagordningen delade inte bara in dagen i bestämda tidsintervall utan visade även vilka aktiviteter som var önskvärda. Detta syftade till att både förändra den enskilda patienten och skapa en hanterbar ordning bland den stora mängden patienter på sjukhuset. I förhållande till de schemalagda aktiviteterna urskilde sig den som var motsträvig, arbetsovillig, oordnad och besvärlig. Med anledning av Annas besvärliga uppförande och hot om att hänga sig ordinerade läkaren två behandlingar: sömnnarkos och feberbehandling. Vårdpersonalen började med sömnnarkosen som innebar att patienten hölls nedsövd med hjälp av starka mediciner under en tid, men eftersom Anna fick feber under pågående behandling avbröts den. I stället ordinerades feberbehandling:

Har i dag börjat benzinolkur-när [sic] [feberbehandling, min anm.] hon fick höra detta, började hon genast ropa högt, ”då tar jag livet av mig”, men då läkaren endast helt nyktert anmärkte ”det gör nog mera

ont än att få benzionol [sic]”, började hon att skratta. Genast efter inj. börjar hon klaga över, att hon var ”fullständigt förlamad i benet”.¹

Trots klagan och motvilja fick Anna upprepade feberbehandlingar, vilka enligt journalanteckningarna gjorde henne lugn. Vad var det som gjorde att Anna fick behandling? Varför blev behandlingar en del av hennes vardag på sjukhuset? Hur resonerade och argumenterade läkaren för insättandet av behandling och hade Anna möjlighet att påverka om hon skulle få behandling eller valet av behandlingsmetod?

Anna är ett exempel på en av de patienter som ordinerades biologiska och somatiska behandlingsmetoder inom den psykiatriska vården under åren 1935–1945 och hennes berättelse belyser hur psykisk sjukdom behandlades och hanterades under denna tid. När biologiska och somatiska behandlingsmetoder användes som mest frekvent ansåg man att psykisk sjukdom härstammade från kroppsliga symtom och uttryck. Med somatiska behandlingsmetoder avses i denna artikel metoder som riktades mot kroppens fysiska form, exempelvis elektrochocker. Den biologiska behandlingen riktades mot kroppens insida och flödesprocess för att skapa ”naturliga” processer i kroppen, exempelvis genom feberbehandling. Gemensamt för behandlingsmetoderna var dock att de riktades mot kroppen i någon form.² Även om de biologiska och somatiska behandlingsmetoderna dominerade inom den vetenskapliga psykiatrin hade sociala behandlingsmetoder en viktig roll i den praktiska verksamheten under den tidsperiod som behandlas här. Denna artikel kommer däremot uteslutande att undersöka de för tiden nya biologiska och somatiska behandlingsmetoderna på det sätt som de kom till uttryck på S:t Lars sjukhus i Lund i södra Sverige.

Den moderna sinnessjukvården skulle vid den här tiden efterlikna kroppssjukvården. Patienternas sätt att bete sig och deras handlingar blev därför tecken på psykisk sjukdom. Man försökte påverka själen

1. Journalnummer 14/35, Patientjournaler 1935, P3:17, S:t Lars sjukhus (SLA), Regionarkivet i Lund. Observera att journalnumret inte är under rätt beteckning. 14/35 betecknar alltså inte patientens egentliga journalnummer, vilket gäller samtliga nummer i artikeln. Även de namn som förekommer i artikeln är fingerade. För ytterligare resonemang om detta, se avsnittet ”Etiska överväganden” i denna artikel.
2. Jesper Vaczy Kragh, *Det bröde snit. Psykokirurgi og dansk psykiatri 1922–1983*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2010, s. 388.

via kroppen; kropp och själ sågs som intimt sammankopplade. Av denna orsak är patienternas beteenden och kroppsliga uttryck väldokumenterade i patientjournalerna. Kroppens uttryck och den mänskliga organismen ansågs förklara det psykiska, vilket också ledde till en ny syn på vad som var behandlingsbart.³

Tidigare forskning har intresserat sig för vilka patienter som fick behandling, särskilt i förhållande till olika diagnoser, och hur de biologiska och somatiska behandlingsmetoderna utfördes tekniskt, samt i vilken utsträckning de användes.⁴ Det som däremot inte ägnats någon större uppmärksamhet i Sverige är på vilka grunder behandling ordinerades och vad detta kan säga om ideal och avvikelse inom det psykiatriska rum där behandlingarna utfördes. Jag studerar behandlingsmetoderna som en grupp där relationerna mellan de olika metoderna kommer till uttryck. Vidare vill jag uppmärksamma behandlingsmetoderna som ett sätt att korrigera vad som sågs som oönskade beteenden. Behandlingen innebar en förändring och korrigering av patientens egenskaper; behandlingssituationen

3. För liknande resonemang, se Sander L. Gilman, "Introduction to Special Issue. Mind and Body in the History of Psychiatry", *History of Psychiatry* 17, 2006:1, s. 5–7, <https://doi.org/10.1177/0957154X06063065>. Se även Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta. Studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm: Carlsson 2000 [2:a upplagan], s. 111; Mikael Eivergård, *Frihetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970*, Umeå: Institutionen för kultur och medier 2003, s. 39; Jenny Björkman, *Vård för samhällets bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970*, Stockholm: Carlsson 2001, s. 173; Lars-Eric Jönsson, *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970*, Stockholm: Carlsson 1998, s. 15; Michel Foucault, *Psychiatric Power. Lectures at the Collège de France, 1973–1974*, Basingstoke: Palgrave 2006, s. 266.
4. Se exempelvis Tord Ajanki, *Vanvettets kurer. Om schizofreni*, Stockholm: Apotekarsoctieteten 1999; Eva Andersson (red.), *Sinnessjuk i Folkhemmet. Vård, arbete och dagligt liv vid S:t Lars sjukhus i Lund 1938–1958*, Lund: Lundabygdens ABF 1990; Paul Lindvall, *Introduktion av nya teknologier vid behandling av schizofreni under perioden 1935–1990*, Linköping: CMT 1996; Roger Qvarsell, *Ordning och behandling. Psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1982; Kenneth Ögren & Mikael Sandlund, "Psychosurgery in Sweden 1944–1964", *Journal of History of the Neurosciences* 14, 2005:4, <https://doi.org/10.1080/096470490897692>; Gunnel Svedberg, *Omvårdnadstraditioner inom svensk psykiatrisk vård under 1900-talets första hälft*, Stockholm: Institutionen för klinisk neurovetenskap, sektionen för psykiatri 2002; Vanna Beckman, *Sinnessjukhuset. Bilder ur psykiatrins historia*, Stockholm: Norstedts 1984. Forskning som rör sociala behandlingsformer har ägnats större uppmärksamhet, se till exempel Eivergård, *Frihetens milda disciplin*.

var därför sammankopplad med föreställningar kring normalitet och eftertraktade karaktärsdrag.⁵

Artikeln fokuserar på biologiska och somatiska behandlingsmetoder med syfte att studera ideal och avvikelse inom psykiatrin under åren 1935–1945. De terapeutiska åtgärderna förklarades utifrån det biologiska paradigmet och genom manipulation av kroppen önskade man upplösa det abnorma psykiska tillståndet.⁶ Men kroppen var inte behandlingarnas slutpunkt utan en första anhalt på vägen mot det man egentligen ville komma åt – nämligen att påverka patienternas handlingar, beteenden och attityder.⁷ Denna mellanstation av kroppar och behandlingsmetoder är nästintill utforskad, men den är samtidigt central för att förstå den då så kallade sinnessjukvården vid den aktuella tidpunkten. Med begreppet behandlingens rum, som ses som en del av det medicinska rummet, vill jag särskilt rikta uppmärksamhet mot det motstånd som patienterna gjorde i samband med behandling.⁸

MATERIAL OCH URVAL

Undersökningen baseras på patientjournaler. Journalerna har studerats i sin helhet, men med fokus på anteckningar som vittnat om behandling, motiveringar till behandling, patienters handlingar eller beteenden. De flesta akterna innehåller inte enbart journalanteckningar utan omfattar även andra dokument som berättar om patienternas tillvaro på sjukhuset. Avdelningsanteckningar, somatiska journaler, omhänder-

5. Eivergård, *Frihetens milda disciplin*, s. 98.

6. Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund: Arkiv 2003, s. 138; Andrew Scull, *Social Order/Mental Disorder. Anglo-American Psychiatry in Historical Perspective*, Berkeley: University of California Press 1989, s. 251; Niall McCrae, "A Violent Thunderstorm. Cardiazol Treatment in British Mental Hospitals", *History of Psychiatry* 17, 2006:1, s. 67–90, <https://doi.org/10.1177/0957154X06061723>; Joel Braslow, "Therapeutics and the History of Psychiatry", *Bulletin of the History of Medicine* 74, 2000:4, s. 798; Andrew Scull, *Madhouse. A Tragic Tale of Megalomania and Modern Medicine*, New Haven: Yale University Press 2005, s. 299. Se även Arnold Josefson, "Kropp och själ", *Svenska Läkartidningen* 32, 1935:8, s. 360–362; Bernhard Aschner, *Läkaren och ditt öde*, Stockholm: Natur & Kultur 1940.

7. Jfr Eivergård, *Frihetens milda disciplin*, s. 15.

8. Jfr Michel Foucault, *Diskursernas kamp*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposium 2008, s. 249–260; Foucault, *Övervakning och straff*; Michel Foucault, "Questions of Geography", Colin Gordon (ed.), *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, New York: Pantheon Books 1980, s. 63–77.

tagna brev och intagningspapper finns ofta bevarade, men har i denna artikel endast använts som underlag i de fall där journalanteckningarna varit otydliga eller när exempelvis avdelningsanteckningarna bidragit med viktiga iakttagelser.

Flera forskare har poängterat att patientjournalen inte utformades för att vara underlag för historiska undersökningar eftersom den var ett verktyg inom vården.⁹ Journalen ses därför som en del av sjukhusets arbetsmetod. Den dokumentation, klassificering och bedömning som gjordes speglar sjukhusets och vårdpersonalens sätt att se på patienten. Genom att journalen var en del av sjukhusets praktik har den likriktats och formaliserats. Journalen upplevs stundtals som monoton och som ett vetenskapligt medel.¹⁰ Patientjournalen är därtill ett selektivt material. Det personalen har funnit relevant har nedtecknats, i synnerhet de terapeutiska åtgärderna.¹¹ Patientjournalen är därför ett material som mycket väl lämpar sig för att undersöka behandlingsmetoder. Historikern Johan Edman har påpekat att journalförfattaren i hög grad var inriktad på diagnosen som präglade journalens utförande och den som utförde journalanteckningen uttalade sig närmast utslutande om sådant som kunde bringa insikt i patientens tillstånd, förbättring och försämring.¹² Etnologen Lars-Eric Jönsson framhåller patientjournalen och dess beskrivningar av beteenden som ett sätt att dokumentera patientens liv, men också som en dokumentation över sjukhusets ordinationer. Den bild av patienten som skapades tog sig uttryck i de behandlingar som sjukhuset erbjöd.¹³

9. Se exempelvis Svedberg, *Omvårdnadstraditioner inom svensk psykiatrisk vård under 1900-talets första hälft*, s. 39; Joel Braslow, *Mental Ills and Bodily Cures. Psychiatric Treatment in the First Half of the Twentieth Century*, Berkeley: University of California Press 1997, s. 8–9. Se även Johan Edman, *Torken. Tvångsvården av alkoholmissbrukare i Sverige 1940–1981*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International 2004, s. 46–47; Kristina Engwall, *Asociala och imbecilla". Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967*, Örebro: Örebro universitet 2000, s. 27.

10. Cecilia Riving, *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft*, Hedemora: Gidlunds förlag 2008, s. 54–57.

11. För en utförligare diskussion, se Guenter B. Risse & John Harley Warner, "Reconstructing Clinical Activities. Patient Records in Medical History", *Social History of Medicine* 5, 1992:2, s. 183–205, <https://doi.org/10.1093/shm/5.2.183>.

12. Edman, *Torken*, s. 46–47.

13. Jönsson, *Det terapeutiska rummet*, s. 143.

Urvalet har skett i två steg och två faktorer har särskilt beaktats. Det gäller dels vilka årtal jag har fokuserat på, dels vad som eftersökts. Motiveringen till de två nedslagen i tid, år 1935 och år 1939, har en koppling till behandlingsmetodernas införande och utveckling. Patienterna på sinnessjukhusen delades upp efter kön, symtom och tillstånd och S:t Lars sjukhus är inget undantag.¹⁴ Flera av patienterna som vistades en längre tid på sjukhuset betraktades som obotliga och blev av den anledningen inte behandlade, och somliga patienter var inte i tillräckligt gott fysiskt skick för behandling.¹⁵ Idealpatienten var en patient som nyligen hade insjuknat och till följd därav var mer mottaglig för behandling. Detta är huvudskälet till att patienternas intagningsår varit styrande vid urvalet.¹⁶

Artikeln fokuserar på nyintroducerade behandlingsmetoder inom den svenska psykiatrin under åren 1935–1945, men det finns ett par undantag – feberbehandling och malariabehandling.¹⁷ Feberbehandling infördes på de svenska sjukhusen redan under 1920-talet och malariabehandling introducerades år 1924 på S:t Lars sjukhus. De så kallade presomatiska behandlingsmetoderna väckte en tro på behandling, och framför allt en möjlighet att behandla psykisk sjukdom med biologiska och somatiska behandlingsmetoder.¹⁸ Genom att inkludera feberbehandling och malariabehandling som ett led i den biologiskt och somatiskt inriktade behandlingstraditionen avser jag att studera framväxten av den somatiska vården och optimismen till den vård som

14. Eivergård, *Frihetens milda disciplin*, s. 52; Hans Truedsson, *Lunds hospital 1879–1929. Blad ur sinnessjukvårdens historia*, Lund: Carl Bloms boktryckeri 1929, s. 71–74.

15. Årsberättelse för år 1939, F2:7, Direktionens arkiv, SLA, Regionarkivet i Lund.

16. För resonemang om idealpatienten, se Jönsson, *Det terapeutiska rummet*, s. 273.

17. Jag vill poängtera att jag i denna artikel inte berör lobotomi. De första lobotomierna utfördes 1944 på Beckomberga sjukhus i Stockholm och metoden spreds två år senare vidare till andra svenska sinnessjukhus. För forskning rörande lobotomins historia i Sverige, se särskilt Kenneth Ögren, *Psychosurgery in Sweden 1944–1958. The Practice, the Professional and the Media Discourse*, Umeå: Institutionen för kultur- och medievvetenskaper 2007; Kenneth Ögren, Stefan Sjöström & Nils-Olof Bengtsson, "Lobotomins okända historia. Kvinnor, barn och idioter opererades", *Läkartidningen* 97, 2000:30–31, s. 3395–3398; Kenneth Ögren, "Hyfs och stil i sättet att skriva om lobotomi. Ett nedslag i psykiatrins historia där ironin var vapen", *Läkartidningen* 103, 2006:7, s. 482–484.

18. Svedberg, *Omvårdnadstraditioner inom svensk psykiatrisk vård under 1900-talets första hälft*, s. 78–79, 87; Braslow, *Mental Ills and Bodily Cures*, s. 72; Kragh, *Det hvide snit*, s. 65–67; Andersson, *Sinnessjuk i Folkhemmet*, s. 35.

senare kallats somatisk inom den svenska sinnessjukvården. Malariabehandlingen och feberbehandlingen var alltså viktiga för utvecklingen av de senare biologiska och somatiska behandlingsmetoderna.¹⁹

De första cardiazolbehandlingarna utfördes år 1935 på S:t Lars sjukhus, varför 1935 blir startpunkten för undersökningen.²⁰ Nedslagsåret 1939 baseras på tidigare forskning. Eva Andersson och Paul Lindvall framhåller att S:t Lars sjukhus introducerade insulinbehandling år 1939. Min undersökning fastställer dock att insulinbehandlingen introducerades sommaren år 1938. Elchockbehandlingen introducerades däremot år 1939. Under 1939 öppnades därjämte två insulinavdelningar med cirka 30 patienter på vardera avdelningen, vilket medförde att insulinbehandlingar kunde genomföras i en större omfattning.²¹ För att få med såväl insulinbehandlingen som elchockbehandlingen har jag följaktligen valt att analysera patientjournaler tillhörande patienter som togs in år 1939.

ETISKA ÖVERVÄGANDEN

Undersökningen avgränsas så att källmaterialet inte är sekretessbelagt, det vill säga att materialet är äldre än 70 år. Även om innehållet i journalerna inte är sekretessbelagt kommer samtliga fall som lyfts fram att vara anonymiserade; namn, specifika årtal och andra uppgifter som potentiellt skulle kunna leda till att någons identitet röjs har utlämnats eller ändrats. De namn och journalnummer som förekommer i den löpande texten och i fotnoterna är därför fingerade.²²

Det är viktigt att reflektera över hur behandlingsmetodernas historia framställs. Normer och värderingar har förändrats och min ambition är inte att hänga ut individer som inte handlat efter våra värderingar och normer, och inte heller att lyfta fram personer som

19. Kragh, *Det hvite snit*, s. 72–73.

20. Lindvall, *Introduktion av nya teknologier vid behandling av schizofreni under perioden 1935–1990*, s. 26.

21. Årsberättelse för år 1939, F2:7, Direktionens arkiv, SLA, Regionarkivet i Lund.

22. Till artikeln finns en kodnyckel för att kunna plocka fram de journaler artikeln bygger på. Kontakta artikelförfattaren för att få tillgång till kodnyckeln.

harmoniserar med dagens normer och värderingar.²³ Som sociologen Andrew Scull framhållit bör historiker som har behandlingsmetoder som studieobjekt inte ägna sig åt att bedöma metoderna utan försöka förstå deras historia och varför de var beroende av en viss kontext.²⁴

MALARIABEHANDLING

Under 1820-talet identifierades neurosyfilis av läkaren Antoine Laurent Jessé Bayle när han beskrev den som en sjukdom med fysiska och mentala symtom. Under större delen av 1800-talet var prevention och lindrande av sjukdomen i fokus snarare än försöken att bota den. Trots vetenskapen om sjukdomen och vad som orsakade den fanns det ännu ingen effektiv behandling.²⁵ År 1917 provade läkaren Julius Wagner von Jauregg malariabehandling på en patient som diagnostiserats med dementia paralytica, neurosyfilis. Han började strax därefter på allvar experimentera med feber som behandlingsform på patienter med neurosyfilis och rapporterade redan år 1918 att 68 procent av de behandlade patienterna hade förbättrats eller blivit friska. Flera av patienterna hade dessutom återgått till arbete.²⁶ Malariabehandlingen ansågs under denna tid vara den bästa behandlingsmetoden för patien-

23. För liknande förhållningssätt, se Sara Hansson, *I den goda vårdens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2007, s. 11–21. För vidare diskussion om forskningsetik, se Håkan Salwén, *Forskningsetik för humaniora*, Stockholm: Thales 2017; Göran Hermerén, *Kunskapens pris. Forskningsetiska problem och principer i humaniora och samhällsvetenskap*, Stockholm: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet 1996.

24. Scull, *Madhouse*, s. 284.

25. Kragh, *Det hvite snit*, s. 60–62; Edward M. Brown, "Why Wagner-Jauregg Won the Nobel Prize for Discovering Malaria Therapy for General Paresis of the Insane", *History of Psychiatry* 11, 2000:44, s. 371–382, <https://doi.org/10.1177/0957154X0001104403>. Salvarsan, ett arsenikpreparat, provades på patienter med neurosyfilis när det kom ut på marknaden omkring år 1910. Preparatet blev snabbt en besvikelse men var likvärdig en av de vanligaste behandlingsmetoderna för syfilis innan penicillin blev tillgängligt på 1940-talet.

26. Braslow, *Mental Ills and Bodily Cures*, s. 74–75. Se även Brown, "Why Wagner-Jauregg Won the Nobel Prize for Discovering Malaria Therapy for General Paresis of the Insane", s. 371–382; Magda Whitrow, "Wagner-Jauregg and Fever Therapy", *Medical History* 34, 1990:3, s. 294–310, <https://doi.org/10.1017/S0025727300052431>. Wagner von Jauregg fick 1927 Nobelpriset för sin upptäckt av malariabehandling vid neurosyfilis. Det var det första Nobelpriset som delades ut inom det psykiatriska området.

ter med neurosyfilis. Syftet med den höga febern var väldigt förenklat och kortfattat att bränna bort infektionen. Patienterna injicerades med malariainfekterat blod och hade omkring 10–16 febertoppar med över 40 graders feber. För att sänka febern efter behandlingens slut gav man patienterna kinin.

Malariabehandlingen väckte stor entusiasm och andra feberbehandlingar växte samtidigt fram för patienter med andra sjukdomar än neurosyfilis. Feberbehandling och malariabehandling introducerades under 1920-talet på de svenska sjukhusen och levde kvar till omkring 1900-talets mitt. Feberbehandling och malariabehandling ersattes dock successivt av andra behandlingsmetoder under framför allt 1940-talets början och blev efter det allt mer sällsynta. Efter upptäckten av penicillinet behandlades patienter med syfilis sällan inom den psykiatriska vården. Behandlingen av syfilis blev medicinsk i stället för en behandling av psykisk sjukdom.

Gustaf blev inlagd under mitten av 1930-talet med diagnosen demencia paralytica och fick malariainfekterat blod inom en vecka efter intagningen. Han svarade, enligt journalen, relativt väl på behandlingen, men höll i början, som citatet nedan visar, fast vid sina idéer om att han var Sveriges kung:

Vanl. gemytlig och godmodig. Spankulerar omkring på avd. och vägrar arbeta, enär det ej finns arbete som anstår en kung, han lovar medpat:na en skopa guld vardera, om de sluta upp att arbeta. Blir ibland förnärad, då medpat:na skrattar åt honom. Uppbragt och gråtande, då en medpat. sagt, att det borde bli republik i Sverige. [...] Vid något tillfälle vägrat äta, enär det vore oerhört att en konung skulle sitta här och leva på bröd och skummjolk.²⁷

Gustaf framställdes i journalen som larvig och barock. Han är ett väl valt exempel på hur de syfilissmittade betraktades på sjukhuset. I journalen framgår dock inte på vilka grunder behandlingen gavs eller huruvida det fanns medicinska skäl att behandla honom; i stället framstår det larviga tillståndet som skäl att ge honom behandling.²⁸

27. Journalnummer 32/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund.

28. Ibid.

Totalt intogs 39 personer med dementia paralytica år 1935 och 22 av de 39 patienterna fick malariabehandling. I de flesta fall gjordes dessutom försök att spåra när patienten hade smittats med syfilis. I patienten Ingrid's fall påpekades det att hon hade en fallenhet för spritdrycker och att hon hade slarvat med behandlingen av sin syfilis. På vilket sätt hon hade slarvat med behandlingen av syfilisen framgår emellertid inte av patientjournalen, men bilden av misskötsamhet förstärktes i och med det framförda påståendet.²⁹ Könssjukdomar förknippades särskilt med skam och blev till följd av det pinsamma.³⁰ Pinsamheten kommer till uttryck i de termer som används i journalerna och som patienterna beskrevs med: larvig, blödig, barock, orolig, nervös, omdömeslös, rörig och bortkommen.³¹ De positiva omdömena om patienterna som beskrivs i journalerna är exempelvis: vänlig, tacksam, hjälpsam, nöjd, belåten, på gott humör och godmodig.³² Några av journalerna innehåller både negativa och positiva omdömen. De positiva omdömena finns ofta i samband med beskrivningar av behandlingens terapeutiska effekt. De negativa och de positiva omdömena ger tecken på hur avvikelse och ideal var centrala i anslutning till behandlingen. Patienten med neurosyfilis var larvig och omdömeslös medan den som svarade på behandling var tacksam, vänlig och belåten. Läkarna kategoriserade de syfilisinfekterade patienterna som larviga och nämner ofta även storhetsvansinne i patientjournalerna. Att det var beteendet som skulle

29. Journalnummer 36/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund.

30. Björkman, *Vård för samhällets bästa*, s. 215.

31. Se exempelvis Journalnummer 29/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 32/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 34/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 43/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 45/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 46/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 48/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 54/35, Patientjournaler 1935, P3:20, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 55/35, Patientjournaler 1935, P3:20, SLA, Regionarkivet i Lund.

32. Journalnummer 13/35, Patientjournaler 1935, P3:17, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 21/35, Patientjournaler 1935, P3:17, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 32/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 33/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 34/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 54/35, Patientjournaler 1935, P3:20, SLA, Regionarkivet i Lund.

korrigeras i samtliga fall framträder tydligt via journalmaterialet, och var också vad malariabehandlingen syftade till.

ASCHNERKUR OCH FEBERBEHANDLING

Patienten Mårten lades in med anledning av sitt alkoholberoende, men han fick feberbehandling i första hand för smärtor i fotlederna och för en könssjukdom han ådragit sig: ”i tanke att påverka pat:s långdragna gc [gonorrhé, min anm.] och i synnerhet ledåkomma igångsattes idag försöksvis pyriferkur.”³³

I mitten av 1940-talet hade andra behandlingsmetoder mot alkoholism slagit igenom mer kraftfullt. Edman påpekar att behandlingsideologin som dominerade inom alkoholistvården utgick från att man skulle tona ner oönskade karaktärsdrag; moralisk påverkan skulle leda patienterna tillbaka till samhället. Alkoholmissbrukaren betraktades som en samhällsfara som behövde botas.³⁴ Idealet var dock inte enbart att patienten skulle genomgå behandling, utan hen skulle även vara eftertänksam och ha självbehärskning.³⁵ Alkoholmissbrukaren skulle bli nykter och arbeta, men också ha omsorg om sig själv.

Patienten Sture togs in på sjukhuset i mitten av 1930-talet, och han betraktades som nedstämd och självmordsbenägen. I journalen skrev läkaren:

*Gjorde vid ett tillfälle ett suicidalförsök gm att hoppa i den dock mkt grunda Höje å. Föreföll upprörd därefter och gjorde motstånd, då han drogs upp [...]. Dagen efter yttrade han dock skämtsamt, att han ej hoppat i, om han vetat, att det var så kallt och desslikes smutsigt.*³⁶

Till följd av det depressiva tillståndet ordinerades en aschnerkur som bestod av laxeringsmedel, kräkmedel, urin- och svett drivande medel samt tvålmassage, vardera en dag i veckan och dagligen en portion biff

33. Journalnummer 47/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund.

34. Edman, *Torken*, s. 38, 134, 187.

35. Jfr Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssambälle 1880–1930*, Stockholm: Carlsson 1988, s. 9.

36. Journalnummer 9/35, Patientjournaler 1935, P3:16, SLA, Regionarkivet i Lund. Originalets understrykning här i kursiv.

och råkost. Aschnerkuren baserades på humoralpatologin med anor från antiken. Idén om att feber hade effekt på psykiska sjukdomar går lika långt tillbaka.³⁷ Läkaren Bernhard Aschner ansåg att kräkningar var ett bra medel mot psykisk sjukdom. Kräkningen var en ”revolution, ett krampanfall i vårt innersta väsen”.³⁸ Aschner ansåg att hela nervsystemet påverkades av kräkningen och hade störst effekt på själslivet. Syftet med aschnerkuren var att rena kroppen både uppåt och nedåt genom kräkmedel och laxeringsmedel. Aschnerkuren ansågs vara ofarlig och utan biverkningar, vilket ställdes i kontrast mot exempelvis den komplikationsförknippade cardiazolbehandlingen som var ett alternativ vid den aktuella tiden.³⁹ Aschnerkuren förekom i en tid när sinnessjukvården anspelade på modernitet. Tradition och modernitet ställdes mot varandra och bidrog till en konflikt inom psykiatrin, som hängde ihop med en ökande förväntning på humanitet inom vården. Möjligtvis befann sig sinnessjukhusets ideologi vid den här tidpunkten mellan det kroppsliga och det okroppsliga eller mellan det moderna och det traditionella. Den moderna sinnessjukvården arbetade dock inte med kroppsstraff utan arbetade mot kroppen.⁴⁰ Stures aschnerkur ersattes senare med feberbehandling, men behandlingen gav inte önskad effekt. Han var fortfarande gråtmild, ängslig och jämrade sig. Behandlingen gjorde, enligt patientjournalen, ingen större nytta men med tiden uppfattades han ”alldeles som en frisk” och skrevs ut.⁴¹

Viola fick behandling då man försökte hålla hennes sinnesstämning jämn eftersom hon, enligt journalen, stundtals var lugn och vid andra tillfällen mycket orolig. För att utjämna Violas humör ordinerades feberbehandlingar som gjorde henne lugn och som dessutom resulterade i att hon kunde sysselsättas. Argumentet för en av de senare feberbehandlingarna kan framhållas. Läkaren noterade följande i journalen: ”Oförändrad. Omväxlande lugn och orolig. [...] Börjar idag med benzinolkur nr 5.”⁴² Också de fortsatta chockbehandlingarna motiverades av att man ville utjämna hennes humör.

37. Se exempelvis Whitrow, ”Wagner-Jauregg and Fever Therapy”, s. 294.

38. Aschner, *Läkaren och ditt öde*, s. 125.

39. *Ibid.*, s. 125–154.

40. Jfr Foucault, *Övervakning och straff*, s. 75–76, 130–131.

41. Journalnummer 9/35, Patientjournaler 1935, P3:16, SLA, Regionarkivet i Lund.

42. Journalnummer 31/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund.

Det finns på intet sätt vattentäta skott mellan behandlingsmetoderna. Somliga patienter ordinerades samtliga behandlingar som fanns att tillgå i hopp om att patienten skulle svara på någon av dem. Detta kommer särskilt till uttryck i nästkommande avsnitt.

CHOCKBEHANDLINGAR

Såväl malariabehandlingen som feberbehandlingen skapade initialt stora förhoppningar om att man skulle kunna bota patienter, men entusiasmen klingade med tiden av. Först i slutet av 1930-talet väcktes entusiasmen på nytt när chockbehandlingarna introducerades. Med chockbehandlingar avses framför allt cardiazolbehandling, insulinbehandling och elektrochockbehandling.⁴³ I sin samtid beskrevs de som oerhört viktiga och betydelsefulla: ”Införandet av de modärna s.k. chockbehandlingarna kan utan tvekan betecknas som en av de betydelsefullaste händelserna i sinnessjukvårdens historia.”⁴⁴

Sömnarkos eller sömnterapi som den också benämndes användes inom sinnessjukvården under 1920- och 1930-talen, men föll snabbt ur mode när andra behandlingar började användas i mitten av 1930-talet.⁴⁵ Sömnarkosen och de senare chockbehandlingarna hade vissa gemensamma drag. Avsikten var i huvudsak att skapa lugn för patienten och i likhet med chockterapierna avsåg de att ”nollställa” patienten för att hen därigenom skulle bli kvitt sjukdomen.

Under 1920-talet använde neurofysiologen Manfred Sakel insulin för att behandla morfinister med abstinensbesvär. Han använde små doser för att minska besvären, men vid några tillfällen hade patienterna råkat få för höga doser och fallit i koma. Patienterna väcktes ur koman med hjälp av glukoslösning och Sakel noterade att de patienter som av misstag hade hamnat i koma både hade fått bukt med sitt morfinberoende och var lugnare och medgörligare. År 1933 började Sakel experimentera med insulin på patienter med psykiska sjukdomar. Det

43. Kragh, *Det hvite snit*, s. 70–76.

44. John Agerberg, ”Insulin- och elektrochockbehandling”, Gunnar Lundquist (red.), *Modern svensk sinnessjukvård. Den psykiska sjukvården i Sverige förr och nu*, Stockholm: Modern litteratur 1949, s. 32.

45. Edward Shorter, *A History of Psychiatry. From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*, Chichester: Wiley 1997, s. 241–243.

som man till varje pris tidigare hade försökt undvika, att patienten föll i koma, skulle nu bota psykisk sjukdom. En enda koma var oftast inte tillräcklig utan patienterna försattes relativt många gånger i komatillstånd, allt från tolv till nittio gånger. De resultat som Sakel rapporterade väckte stor uppmärksamhet eftersom inte mindre än 70 procent av patienterna hade tillfrisknat och ytterligare 18 procent hade förbättrats. Resultatet var slående och en stor entusiasm spred sig i läkarkåren.⁴⁶

Cardiazolbehandling, som innebar att man framkallade kraftiga krampanfall med hjälp av medicinska preparat, fördes fram av psykiatrikern Ladislav Joseph Meduna år 1935 i en artikel där han redogjorde för sina försök vid 1930-talets början.⁴⁷ Redan samma år som artikeln publicerades introducerades cardiazolbehandlingen på S:t Lars sjukhus i Lund som ska ha varit det första sjukhuset i Sverige som införde metoden.⁴⁸ Konvulsionerna var det essentiella i cardiazolbehandlingen, men det var också konvulsionerna som gjorde att behandlingen var förknippad med svåra biverkningar. Konvulsionerna orsakade muskelkramp och patienter fick i flera fall benbrott och andra svåra biverkningar.⁴⁹ Trots att cardiazolbehandlingen förknippades med svåra biverkningar gav den hopp om att behandla och bota de allra sjukaste. Genom insulinbehandlingen och cardiazolbehandlingen inträdde en ny fas i sinnessjukvårdens historia gällande synen på behandling och vad som sågs som behandlingsbart. Behandlingarna mottogs positivt och gav även effekt på hur vården senare skulle ad-

46. Robert Whitaker, *Mad in America. Bad Science, Bad Medicine, and the Enduring Mistreatment of the Mentally Ill*, New York: Basic Books 2010, s. 84–85.

47. Redan 1933 hade Meduna däremot rekommenderat intramuskulära injektioner av kamferolja. De stora doserna av kamferolja gjorde att patienten fick kraftiga krampanfall. Dock väckte inte detta någon större uppmärksamhet utan det var först två år senare, när han introducerade ämnet cardiazol, som metoden rönt uppmärksamhet. Agerberg, ”Insulin- och elektrochockbehandling”, s. 32–34.

48. Lindvall, *Introduktion av nya teknologier vid behandling av schizofreni under perioden 1935–1990*, s. 26; Andersson, *Sinnessjuk i Folkhemmet*, s. 142.

49. Se exempelvis Torsten Sondén, ”Insulin- och cardiazolbehandling vid schizofreni”, *Svenska Läkartidningen* 36, 1939:35, s. 1624; F. Paulsen, ”Resultaten av 2 års insulin- och cardiazolterapi vid schizofreni”, *Nordisk Medicin* 83, 1939:10, s. 1795; S. A., ”Kotfrakturer som komplikation till cardiazolterapi”, *Nordisk Medicin* 112, 1939:22, s. 3351; Elsa-Brita Nordlund, ”Några erfarenheter rörande azoman. Ett nytt kramputlösande medel vid chockbehandling”, *Nordisk Medicin* 102, 1940:5, s. 183–184.

ministreras. En särskild vårdadministrativ apparat skapades genom speciella insulinavdelningar och vårdpersonalen gavs utbildning för att hantera de nya behandlingsmetoderna.⁵⁰

Cardiazolbehandlingen blev en kortlivad metod på de svenska sinessjukhusen. Den ersattes snabbt av elchockbehandlingen som lanserades under 1930-talets sista år. De italienska läkarna Uno Carletti och Lucio Bini utförde experiment med el på hundar med följden att samtliga dog eftersom elen gick rakt igenom kroppen. När experimentet misslyckades väcktes tanken på att enbart fästa elektroderna på djurets huvud för att undvika att elen gick rakt igenom kroppen. Beskrivningen av hur elchocker började användas på människor har förskönats och framgångsperspektivet av behandlingsmetoden har varit dominerande. Behandlingens tillkomst gav enligt samtiden psykiatrins behandlingsarsenal ett lyft och det blev viktigt att beskriva behandlingsmetodens tillkomst och nytta i positiva ordalag. Behandlingsmetodens nackdelar tonades ner, särskilt under 1940- och 1950-talen.⁵¹

I läkartidskrifter omkring 1940-talets mitt publicerades flera artiklar med avsikt att utöka elchockbehandlingen och insulinbehandlingen användningsområden. Läkaren Gösta Eriksson redogjorde exempelvis i *Svenska Läkartidningen* år 1947 för hur han använde elchockbehandlingen för att bota afoni, vilket läkaren Martha P:son Henning kritiserade senare samma år. Hon menade att man mycket väl kunde komma tillrätta med den typen av åkommor med tonbildning och vila. Insulinbehandlingen användes även för att lindra olika smärttillstånd, exempelvis neuralgi, huvudvärk och migrän.⁵² I mitten av 1930-talet fick exempelvis en patient utökad kost i form av extra grädde, men efter insulinbehandlingen genomslag gav man en låg

50. Kragh, *Det hvite snit*, s. 386–387.

51. Jesper Vaczy Kragh, "Shock Therapy in Danish Psychiatry" *Medical History* 54, 2010:3, s. 347.

52. Gösta Eriksson, "Utvidgad användning av elchockterapien?", *Svenska Läkartidningen* 44, 1947:10, s. 602–603; Martha P:son Henning, "Utvidgad användning av elchockterapien", *Svenska Läkartidningen* 44, 1947:11, s. 641; V. Hedström, "Något om insulinbehandling vid en del neuralgiska smärttillstånd", *Svenska Läkartidningen* 42, 1945:20, s. 1338–1352.

dos insulin till patienter som hade dålig aptit och minskade i vikt.⁵³ Behandling gavs således inte enbart till en viss typ av patienter utan användningsområdet var bredare och metoderna användes utifrån olika motiv.

SLÖA OCH OMÖJLIGA ATT SYSSELSÄTTA

Patienten Elise ”verkade slö men samtidigt blyg och generad” när hon blev intagen och det slöa intrycket följde den unga kvinnan under hela vårdtiden. Efter det första samtalet med patienten nedtecknade läkaren följande:

Pat. kommer slö och liknöjd in till samtalet. Då hon tagit plats sitter hon hela tiden i samma ställning med blicken ibland sänkt, ibland skyggt och osäkert irrande, är blyg och generad, rodnar av och till men visar för övrigt inga känslouttryck, tvärtom påfallande känslolösa, ler ständigt samma indolenta, liknöjda leende. Även i övrigt [sic] gör hon ett synnerligen torftigt och enfaldigt intryck. [...] svaren måste dragas ur henne, men oftast bli ansträngningarna resultatlösa.⁵⁴

Elises slöa tillstånd med inslag av tillfälliga utbrott skulle behandlas med elchocker, men ingen förbättring sågs i samband med behandlingen. Elise var fullkomligt opåverkad och inga fler behandlingsförsök gjordes.⁵⁵ Per kom, enligt honom själv, inte till S:t Lars sjukhus för att arbeta men efter feberbehandlingen påbörjade han ändå sitt arbete i vävsalen där han vistades så gott som dagligen under några år. I Pers journal går att läsa att han hallucinerade och sågs som självupptagen:

53. Journalnummer 12/35, Patientjournaler 1935, P3:17, SLA, Regionarkivet i Lund. För samtida diskussion om kroppsvikt på sinnessjukhus och gödkurer, se Sven Ahnsjö, ”Kristidens inverkan på kroppsvikten hos sinnessjuka”, *Svenska Läkartidningen* 40, 1943:7, s. 449–455.

54. Journalnummer 51/35, Patientjournaler 1935, P3:20, SLA, Regionarkivet i Lund.

55. Ibid. För fler journaler där slöheten används som argument för behandling, se exempelvis Journalnummer 11/35, Patientjournaler 1935, P3:16, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 10/39, Patientjournaler 1939, P3:38, SLA, Regionarkivet i Lund.

Hallucinerande, självupptagen, har dock [...] kunnat arbeta i vävsalen. Där gör han då och då egendomliga, katatona rörelser, talar om vad han ser för konstiga saker i väven. På försök insättes i dag *el-chockbehandling*.⁵⁶

Förhoppningen om att bota eller lindra Pers hallucinationer gick om intet och han var enligt journalen fortfarande ”[I]ika bisarr och splittrad”.⁵⁷

Relationen mellan kroppen och rörelsen, menar Michel Foucault, styrs av ett rörelseschema inrättat av den disciplinära kontrollen. Rörelseschemat lämnar ingen del av kroppen sysslolös utan den avser att bekämpa sysslolösheten och bidra till en positiv samhällsekonomi.⁵⁸ Läkarna på sjukhuset argumenterade ofta för behandling med motiveringen att man ville få patienten mer aktiv och arbetsam. Arbetet delade i sin tur in patienterna i två kategorier: de arbetande och de sysslolösa. Sysslolösheten bidrog till en social ordning och den icke-arbetande individen sågs som farlig för samhället.⁵⁹ Patienten Henning fick elchockbehandling i syfte att häva sysslolösheten:

Tillståndet på det hela taget oförändrat. Pat klagar dagligen på ronderna, med stereotypa vändningar över alla som bränner honom. Verkar spänd och ängslig. Kan ej förmås till ngt arbete. Med tanke på pats besvärliga tillstånd beslutas att börja med *el-chockbehandling* i dag, trots att pat. förmodligen har en kronisk nefrit [njursjukdom, min anm.].⁶⁰

-
56. Journalnummer 39/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund. Originallets understrykning här i kursiv. För beskrivning av patienter vars hallucinationer gav motivering för behandling, se exempelvis Journalnummer 1/35, Patientjournaler 1935, P3:15, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 41/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 6/39, Patientjournaler 1939, P3:37, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 40/39, Patientjournaler 1939, P3:40, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 41/39, Patientjournaler 1939, P3:40, SLA, Regionarkivet i Lund.
57. Journalnummer 39/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund.
58. Foucault, *Övervakning och straff*, s. 154–155.
59. Eivergård, *Fribetens milda disciplin*, s. 103–105.
60. Journalnummer 18/35, Patientjournaler 1935, P3:17, SLA, Regionarkivet i Lund. Originallets understrykning här i kursiv.

Efter elchockbehandlingen var Henning mjukare, mera tillgänglig och ”barnsligt glad över att arbeta på slöjdvärkstaden”.⁶¹ Den aktiva patienten ansågs lämna sin sjukdom. Passivitet bands samman med sjukdomen och arbete blev ett sätt att hjälpa patienten mot ytterligare terapeutisk effekt.⁶²

Ella fick behandling med motiveringen att hon var självupptagen och vägrade arbeta. Efter genomgången behandling förändrades hennes beteende. I journalen framkommer att hon blev mera tillgänglig och hjälpte till med sysslor på avdelningen. Genom exemplet Ella synliggörs hur läkarna flyttade fokus från det negativa till det positiva i samband med behandlingens goda terapeutiska effekt.⁶³ I och med att patienterna kunde sysselsättas och arbeta förbättrades även sjukhusets ekonomi. Patienterna kunde därmed bidra till att hålla ordning och driva delar av sjukhusets verksamhet. De somatiska och biologiska behandlingsmetoderna var inte separerade från de sociala behandlingsmetoderna utan i flera fall handlade insättandet av chockbehandling om att få patienten att delta i arbetsterapi eller vara behjälplig på avdelningen. Det förefaller som om att de biologiska och somatiska behandlingsmetoderna ibland användes som ett första steg för att göra patienten mera mottaglig för de sociala behandlingsmetoderna.

EGNA ÖNSKNINGAR

Patienternas egen vilja till behandling är ett tema som förekommer i materialet under hela undersökningsperioden. Historikern Joel Braslow påpekar att genom att patienten själv önskade behandling blev personen en patient med en behandlingsbar sjukdom. Önskemålet bekräftade således att personen såg sig som sjuk.⁶⁴ Detta är även synligt i det svenska materialet:

Den sista tiden pockande begärt behandling, ”eftersom han kommit till ett sjukhus”. Tycks ej innefatta innebörden häri utan koncentrerar sin önskan om behandling än på ett än på ett annat. [...] Skall

61. Journalnummer 18/35, Patientjournaler 1935, P3:17, SLA, Regionarkivet i Lund.

62. Se resonemang hos Eivergård, *Fribetens milda disciplin*, s. 105–115.

63. Journalnummer 29/39, Patientjournaler 1939, P3:39, SLA, Regionarkivet i Lund.

64. Braslow, *Mental Ills and Bodily Cures*, s. 116.

genomgå insulinbehandling. (Cardiazolbehandling tidigare påtänkt men ansågs för vansklig med hänsyn till ekg. [...]).⁶⁵

Denna patients, Sigfrids, insulinbehandling avslutades aldrig. I stället fick han cardiazolbehandling, en behandlingsform som av somatiska skäl inte hade getts tidigare.⁶⁶ Den önskan som Sigfrid framlade sågs inte som legitim och han ansågs inte ha tillräckligt med kunskap för att uttala sig om behandling. Däremot kunde Sigfrids önskan att ta emot vård omvandlas till medicinsk kunskap som manifesterade sjukvårdens antagande om hans sjukdom. Sigfrid gjordes, genom sitt önskemål, till en behandlingsbar patient.⁶⁷

VÅLDSAMMA, STÖRANDE OCH OPÅLITLIGA

Omkring 1800-talets mitt började bilden av den våldsamma kvinnan att växa fram. Våldsamheten betraktades som sjuklig, särskilt på sinnessjukhuset. Våldsamheten i sin tur förstärkte bilden av den avvikande patienten.⁶⁸ Journalmaterialet belyser hur våldsamheten framstår som ett sjukligt beteende. Våldsamheten hotade den ordning som sjukhuset eftersträvade, och de biologiska och somatiska behandlingsmetoder som användes för att kontrollera våldsamhet och häftiga utbrott blev det nya långbadet och den nya isoleringscellen. De nya behandlingsmetoderna riktades mot kroppen och i synnerhet den våldsamma patienten.⁶⁹

Patienten Sven fick på grund av sitt uppförande och sin våldsamhet feberbehandling. Motiveringen läkaren angav var: "Genomgått sulfosinkur (p.g.a. hotfullt och våldsamt uppträdande mot personalen, som han lömskt och omotiverat överfaller) från mitten av sept.

65. Journalnummer 51/39, Patientjournaler 1939, P3:41, SLA, Regionarkivet i Lund.

66. Ibid.

67. Jfr Jutta Ahlbeck-Rehn, *Diagnostisering och disciplinering. Medicinsk diskurs och kvinnligt vansinne på Sjölä hospital 1889–1944*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2006, s. 336–337. För beskrivning av fler patienter som önskat behandling, se exempelvis Journalnummer 56/39, Patientjournaler 1939, P3:41, SLA, Regionarkivet i Lund.

68. Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Stockholm: Norstedts 2005, s. 169; Cecilia Riving, "Ideal och avvikelse. Kvinnlighet, våldsamhet och sinnessjukdom vid 1800-talets mitt", Eva Österberg & Marie Lindstedt (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund: Nordic Academic Press 2005, s. 88–107.

69. Jfr Jönsson, *Det terapeutiska rummet*, s. 185–233.

till slutet av okt. Efter kuren snäll och foglig!⁷⁰ Sven ordinerades därefter sängläge, men fick även andra behandlingar. Under flera års tid fick han upprepade elchockbehandlingar på grund av sitt oroliga och våldsamma beteende. Behandlingen hade god effekt, vilket var läkarnas argument för att upprepa den vid orosperioder. Målet var att göra honom mera tillgänglig och foglig.⁷¹

Hanna blev ordinerad flera behandlingar under sin tid på sjukhuset: aschnerkur, feberbehandling, cardiazolbehandling, insulinbehandling och elchockbehandling. I samband med att man fattade beslut om behandling gjordes anteckningar i journalen som visar att Hanna uppfattades som våldsam och hotfull. Läkaren skrev:

Upprepade häftiga orosutbrott. Rusade igärkväll [sic] upp ur sin säng för att slå på en annan pat. [...]. Kastade i dag på middagen en blomkruka och matkäril i golvet. Grälade och skrek. [...] Sedan föregående ant. [anteckning, min anm.] för det mesta slö och omöjlig att sysselsätta. Ett och annat häftigt orosutbrott. [...] Börjar idag priferkur [feberbehandling, min anm.].⁷²

Hanna är ett exempel på en patient som utmanade sjukhusets rutiner och regler. Vid hennes orosperioder försökte man få henne lugn och stillsam för att åstadkomma en bättre miljö för såväl personal som andra patienter och under hennes lugnare perioder var syftet att få henne sysselsatt och mera lättskött.

ATT GÖRA MOTSTÅND MOT BEHANDLING

En rad beteenden och handlingar störde den ordning som sjukhuset försökte inrätta och upprätthålla. Att vara störande och högljudd

70. Journalnummer 40/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund. För journaler där våldsamhet hos manliga patienter beskrivs, se exempelvis Journalnummer 1/35, Patientjournaler 1935, P3:15, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 37/35, Patientjournaler 1935, P3:18, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 39/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 40/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 18/39, Patientjournaler 1939, P3:39, SLA, Regionarkivet i Lund.

71. Journalnummer 40/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund.

72. Journalnummer 6/35, Patientjournaler 1935, P3:16, SLA, Regionarkivet i Lund.

var en form av regelbrott, som exempelvis patienten Hanna ovan illustrerat. Visserligen kan störande beteenden tolkas inom ramen för sjukdomsbilden, men de kan likväl spegla patientens förmåga att manipulera och tänja på sjukhusets regler.⁷³

Patienten Nelly försökte efter några dagar på S:t Lars sjukhus rymma eftersom hon inte ville underkasta sig behandling. Dagen efter rymningsförsöket inleddes insulinbehandling, men motståndet slutade inte. Nelly störde den ordning som behandlingen krävde:

Åt i dag på morgonen för att slippa behandlingen. Säger, att då hon är fullt frisk, hon inte behöver mer behandling. [...] Är motsträvig och grälar vid behandlingarna, men finner sig i dem. Pat. har blivit något tillgängligare under behandlingen och hjälper till med småsysslor på avdelningen.⁷⁴

Efter en tid slutade Nelly att göra motstånd, och behandlingarna fortsatte med motiveringen att de gjorde henne lugn och att hon då ägnade sig åt handarbete.⁷⁵ Nelly hade blivit en patient som rättade sig efter behandlingsrutinerna och sjukhusordningen.

Patientens motstånd fick konsekvenser under vårdtiden. De patienter som vägrade att se sig som sjuka vägrade också många gånger att ta emot behandling. Historikern Tomas Söderblom betonar att det inom anstaltsmiljön fanns en jagets strategi, som i detta fall blir en vägran att bli en i gruppen av de patienter som fick behandling.⁷⁶ Motståndet skapade således ett försvar av den egna identiteten. Patienterna som störde behandlingens tänkta effekt är exempel på hur styrkeförhållandet inom sinnessjukhuset var instabilt och rörligt, men

73. Jönsson, *Det terapeutiska rummet*, s. 172–173.

74. Journalnummer 29/39, Patientjournaler 1939, P3:39, SLA, Regionarkivet i Lund.

75. *Ibid.* För beskrivning av fler patienter som på ett eller annat sätt gjort motstånd i anslutning till behandlingar, se till exempel Journalnummer 10/35, Patientjournaler 1935, P3:16, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 11/35, Patientjournaler 1935, P3:16, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 18/35, Patientjournaler 1935, P3:17, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 41/35, Patientjournaler 1935, P3:19, SLA, Regionarkivet i Lund; Journalnummer 54/39, Patientjournaler 1939, P3:41, SLA, Regionarkivet i Lund.

76. Tomas Söderblom, *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet*, Stockholm: Gidlunds förlag 1992, s. 114.

även på hur det var möjligt att förändra tillvaron och vardagen.⁷⁷ Behandlingen som arena tillät ett aktörskap och patienterna fann en spelplan i väntan på frihet.

AVSLUTANDE DISKUSSION

De beteenden och handlingar som är beskrivna i journalerna och som motiverade insättande av behandling är varierande och även individuella. Behandling sattes in av olika orsaker, men samtliga motiveringar av behandling var på ett eller annat sätt kopplade till patientens beteende, handlingar, uppförande, önskemål eller sjukdomsutveckling. Det var mötet mellan patienternas handlingar och beteenden samt sjukhusets blick för medicinska insatser som låg till grund för beslut om och val av behandling. Det fanns dock en viss godtycklighet kring vem som fick behandling, och samma beteende eller handlingar kunde resultera i olika behandlingsmetoder. Tidsperioden präglades av ett experimenterande och en stark vilja att behandla patienterna.

Det är en brokig skara patienter som framträder i materialet. Med de olika behandlingsmetodernas hjälp skulle de plana ut sina orosutbrott, vara behandlingsbara, arbetsamma, avveckla störande beteenden, förändra deprimerade tillstånd eller tillfredsställa sina egna önskningar. Flera av tillstånden eller egenskaperna var institutionellt tillskrivna, och patienterna balanserade ofta på normalitetens gräns genom att göra för lite eller för mycket. Behandlingarna legitimerades genom patienternas handlingar och genom att patienterna vistades på sjukhuset. På sjukhuset skapades ett behandlingens rum där läkarnas blickar sökte behandlingsbara patienter som kunde motsvara tidens ideal. Den ideala patienten för behandling hade nyligen insjuknat och hade möjlighet och kraft att förändra sitt beteende, sitt uppförande, sin oföretagsamhet och sin karaktär. Behandlingsmetoderna riktades på så vis mot både kroppens in- och utsida.

Jag har i denna artikel visat hur makten var relationell och särskilt fokuserat på relationerna mellan patient och läkare. I vissa fall var läkaren en absolut auktoritet medan hen i andra fall var en person som

77. Jfr Michel Foucault, *Sexualitetens historia* Band 1. *Viljan att veta*, Göteborg: Daidalos 2002, s. 103–106.

fattade beslut tillsammans med patienterna eller till viss del tillgodosåg deras önskningar. Sjukhusets makt var inte ständigt total utan det fanns utrymme för patienterna att göra motstånd. Motståndet syns bland annat i form av rymningar i samband med behandling, sabotage och önskningar om att avsluta behandlingen. Patienterna ville på ett eller annat sätt undvika behandlingens rum.

I likhet med tidigare forskning tolkar jag behandlingsmetoderna som ett medel att korrigera oönskade beteenden och disciplinera kroppen. Makten skapade den patient som den ville ha, men olika platser ställde olika krav på resultatet. Befann sig patienten på sinnessjukhuset lade man fokus på att med behandlingarnas hjälp skapa en lugn och hanterlig patient medan samhället krävde en arbetande, sund och rationell patient som motsvarade de högt ställda kraven på befolkningen. Behandling var således ett av sjukvårdens verktyg. De nyintroducerade biologiska och somatiska behandlingsmetoderna bidrog till en ökad kontroll av patienten, via kroppen, samtidigt som läkarna syftade till att behandla och vårda patienten.

Sinnessjukhuset förstås som ett rum där förvandlingen av patienterna ägde rum. Det handlade om att förändra karaktärer och bidra till en skötsamhetskultur, framför allt för de individer som fick behandling för sitt alkoholberoende. Denna artikel har synliggjort att patienter ibland önskade få behandling, men också att vissa önskade avsluta sin behandling. Trots att sinnessjukhuset avsåg att normalisera individer med behandlingarnas hjälp var förtrycket av de individer som vistades där inte fullständigt. Läkarna skapade en allmän kunskap och kännedom om patienten och bildade sig en uppfattning om vilka patienter som var mottagliga för behandling.

I anslutning till den tidsperiod som artikeln berör har några intressanta iakttagelser gjorts i denna undersökning. Den presomatiska tidsperioden utmärks av behandlingsmetoder som feberbehandling, malariabehandling och aschnerkur som sedan planas ut och ersätts med i huvudsak insulinbehandling och elchockbehandling. De presomatiska behandlingsmetoderna gav möjligheter till en förändring inom psykiatrin och banade väg för den senare somatiska psykiatrin. Övergången från presomatisk till somatisk psykiatri kan illustreras med de patienter som blev intagna på grund av kronisk alkoholism. De som blev intagna år 1935 fick vanligen feberbehandling, medan senare

intagna alkoholister gavs insulinbehandling. Som en omvärdering av tidigare forskning har jag visat hur motiveringarna för behandlingsmetoderna varierat och preciserat kunskapen om hur metoderna förändrats. Mikael Eivergård och Lars-Eric Jönsson menar att depression huvudsakligen behandlades med elchocker och att patienter diagnostiserade med schizofreni fick insulinbehandling.⁷⁸ I mitten av 1930-talet blev, av de patienter som ingått i denna undersökning, cirka 85 procent av männen och 64 procent av kvinnorna diagnostiserade med schizofreni på S:t Lars sjukhus ordinerade feberbehandling, medan patienter som ansågs lida av någon form av depressivt tillstånd fick insulinbehandling.⁷⁹ I slutet av 1930-talet gavs såväl patienten med schizofreni som patienten med depression insulinbehandling. Tron på den terapeutiska effekten är påtaglig i materialet, men också en entusiasm över behandlingarna syns tydligt. Särskilt framkommer ett slags experimenterande kring vilken metod som skulle kunna ge effekt på en viss patientgrupp eller patient.

Läkarnas agerande och synen på behandlingsmetoderna ska förstås i sin samtida kontext och inte utifrån dagens synsätt. Berättelsen om behandlingsmetoderna synliggör normer, avvikelser, skäl, syften och en mångfald av relationer som bör kopplas till sin samtid. Tron på samhällets omvandling och sundhet gör sig ständigt påmind. Patienterna ställdes mot en idealmänniska mot vilken de bedömdes.⁸⁰

Genom en nyorientering mot främst *electroconvulsive therapy* (ECT) har somatiska behandlingsmetoder igen blivit aktuella och vår tids psykiatri har på så sätt än en gång blivit mer somatisk.⁸¹ Det historiska perspektivet på biologiska och somatiska behandlingsmetoder berättar något om deras historia, men också om vår samtid. Historien om behandlingsmetoderna som stått i centrum i denna artikel väcker väsentliga frågor om dagens psykiatriska vård. Den sätter fokus på

78. Mikael Eivergård & Lars-Eric Jönsson, *Sidsjöns sjukhus 1943–1993. Ur den moderna sinnessjukvårdens historia*, Sundsvall: Sundsvalls museum 1993, s. 74.

79. Observera att siffrorna enbart rör den grupp av patienter som fått behandling och är inkluderade i undersökningen.

80. Jfr Zygmunt Bauman, *Auschwitz och det moderna samhället*, Göteborg: Daidalos 1991.

81. För liknande resonemang, se Sander L. Gilman, "Electrotherapy and Mental Illness. Then and Now", *History of Psychiatry* 19, 2008:3, s. 340, <https://doi.org/10.1177/0957154X07082566>.

hur behandlingsmetoder och maktrelationer producerar sanningar för att behandla patienter på ett visst sätt under en viss tidsperiod, och hur historien är föränderlig och ständigt beroende av sin kontext.⁸²

82. Se Joel Braslow, "Therapeutics and the History of Psychiatry", *Bulletin of the History of Medicine* 74, 2000:4, s. 799; Joel Braslow, "History and Evidence-Based Medicine. Lessons from the History of Somatic Treatments from the 1900s to the 1950s", *Mental Health Services Research* 1, 1999:4, s. 231–240; Ahlbeck-Rehn, *Diagnostisering och disciplinering*, s. 320.

Sammanbrott och tillfrisknanden

Kvinnors livsberättelser om psykiska kriser

I BÖRJAN AV 2010-TALET SKREV den finländska författaren Minna Lindberg i sin självbiografiska bok *Diagnos F32.1* (2012) om sin önskan att dö, om sina tankar på att ta livet av sig.¹ Hon hade hamnat i en livskris och beskriver i början av berättelsen hur hon är sömnlös, trött och på tröskeln att ge upp:

Just nu är det en daglig kamp mellan mina inre viljor och oviljor och hittills har jag valt livet. Jag är inte säker på att det varit det rätta valet men för stunden är det i alla fall. Kanske kan någon hjälpa mig att bli av med ångest och allt obehag, bli av med den konstanta smärtan under bröstet som skär varje gång jag andas in, klumpen i halsen som inte försvinner och det svidande brännande i strupen.²

Minna Lindberg valde att med hjälp av skrivandet studera sitt psykiska tillstånd och sin livskris samt att ge ut sin berättelse. Intresset för att studera psykiskt lidande genom att iakttä sina egna erfarenheter

1. F32 är diagnoskod (ICD) för depression. F32.1 hänvisar till den medelsvåra formen av depression. ICD (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems) upprätthålls av Världshälsoorganisationen WHO och är i bruk också i Finland, <https://icd.who.int/browser0/2015/en#/F32> (hämtad 15/3 2019), Depressio. Käypä hoito -suositus. Suomalaisen Lääkäriseuran Duodecimin ja Suomen Psykiatriyhdistys ry:n asettama työryhmä. Helsinki: Suomalainen Lääkäriseura Duodecim 2016, tillgänglig på nätet, <http://www.kaypahoito.fi/sv> (hämtad 9/8 2019), <http://www.kaypahoito.fi/web/kh/suosituksset/suositus?id=hoi50023> (hämtad 14/6 2019). För tillfället har en fullständig version av rekommendationen för god medicinsk praxis beträffande depression publicerats endast på finska. En patientversion om depression som presenterar innehållet kortfattat finns också på svenska, <https://www.kaypahoito.fi/sv/khroo029> (hämtad 14/6 2019).
2. Minna Lindberg, *Diagnos F32.1*, Helsingfors: Oy Litorale Ab 2012, s. 9.

och skriva om dem är inte något helt nytt, men den här typen av livsberättelser utgivna i bokform är en nutida trend. Enligt Thomas Couser upplever sjukdomsberättelser, liksom det jag kallar kvinnors livsberättelser om psykiska kriser, i dag en blomstringsperiod.³ Också Ann Hunsaker Hawkins hävdar i sin bok från 1990-talet att sjukdomsberättelsen, eller ”patografen”, är en samtida genre som har vuxit fram under de senaste decennierna.⁴ På samma sätt hänvisar litteraturvetaren Lisbeth Larsson till den samtida svenska litterära kulturen och skriver att det funnits ett stort intresse för att skriva och ge ut biografiska berättelser under slutet av 1900- och början av 2000-talet; det handlar alltså om alla typer av ”sanna historier”, inte bara sjukdomsberättelser.⁵ I en amerikansk kontext har Leigh Gilmore och Julie Rak skrivit om memoarboomen, ”memoir boom”, den starka framväxten av icke-fiktiv litteratur om personliga livshistorier från 1990-talet framåt.⁶ Det ges ut allt flera olika slags memoarer, vittnesmål och historier om identitetssökande, och både skrivandet och utgivningen av sjukdomsberättelser kan ses som en del av detta större fenomen.⁷ Också den svenska litteraturvetaren Christine Sarrimo är

3. Couser använder termen ”autopathography”, autobiografiska berättelser om sjukdom eller funktionshinder (”disability”), G. Thomas Couser, ”Autopathography: Women, Illness and Life-Writing”, Ricia Anne Chansky & Emily Hipchen (eds.), *The Routledge Auto/biography Studies Reader*, Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge 2016, s. 95–100.
4. Ann Hunsaker Hawkins, *Reconstructing Illness: Studies in Pathography*, 2nd ed., West Lafayette: Purdue University Press 1999, s. 3–4.
5. Lisbeth Larsson, ”De sanna berättelsernas återkomst och förvandlingar”, *Nordic Women's Literature* (online) 2016, <https://nordicwomensliterature.net/se/2016/10/13/de-sanna-berattelsernas-aaterkomst-och-forvandlingar/> (hämtad 14/6 2019). Se också Sidonie Smith & Julia Watson, *Reading Autobiography*, 2nd ed., Minneapolis, London: University of Minnesota Press 2010, s. 126–127; Alex Zwerdling, *The Rise of the Memoir*, Oxford: Oxford University Press 2017, s. 1, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198755784.001.0001>.
6. Leigh Gilmore, *The Limits of Autobiography: Trauma and Testimony*, Ithaca, NY: Cornell University Press 2018, s. 1–2; Julie Rak, *Boom!: Manufacturing Memoir for the Popular Market*, Waterloo, ON: Wilfrid Laurier University Press 2013, s. 3–17; Julie Rak, ”Are Memoirs Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity”, Ricia Anne Chansky & Emily Hipchen (eds.), *The Routledge Auto/biography Studies Reader*, Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge 2016, s. 202–208.
7. Se också Tanja Reiffenrath, ”Rewriting Cure: Autobiography as Therapy and Discursive Practice”, Kerstin Shands et al. (eds.), *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*, Södertörn: Södertörns högskola 2015, s. 359–360. Finns även elektroniskt, <http://urn:nbn:se:sh:diva-28392> (hämtad 13/8 2019).

inne på samma linje och menar att orsaken till de personliga berättelsernas popularitet är den senmoderna ”individualiseringsideologin” som hävdar individens roll och framträdande i kulturen, och som också innebär en ”intimisering” av det här framträdandet. Med detta menar hon att vi inte bara skapar ett offentligt jag, utan allt oftare skriver om det privata, intima och till och med det sjuka jaget.⁸

I den här artikeln diskuterar jag kvinnors livsberättelser och psykiska kriser. Jag frågar mig hur ett jag som upplever psykisk sjukdom skrivs fram i kvinnors självbiografiska texter. Syftet är också att historiskt kontextualisera detta självbiografiska skrivande. Mitt primärmaterial är tre texter från 2010-talet, Minna Lindbergs *Diagnos F32.1* (2012), Pauliina Vanhatalos *Keskivaikea vuosi. Muistiinpanoja masennuksesta* (2016, sv. Mellansvårt år. Anteckningar om depression) och Alexandra Sippus ”Önskan att dö, viljan att leva” (2017).⁹ Alla handlar om depression i nutiden, det senmoderna 2000-talet, där just depressionen har blivit en allmän diagnos för människor som mår dåligt mentalt, för patienter som oftast är just kvinnor. Kvinnors sjukdomsberättelser har vuxit fram starkt men inte studerats särskilt mycket. Thomas Couser skriver att ny forskning visserligen intresserat sig för kvinnors kroppslighet, men att man ändå inte uppmärksammat den växande kategorin av sjukdomsautobiografier, ofta skrivna av kvinnor.¹⁰ Den här artikeln har alltså en lucka att fylla här.

De texter som jag analyserar kallar jag här ”livsberättelser”, men de kan också ses som autobiografier eller autobiografiska texter eftersom de berättar en icke-fiktiv livshistoria och sjukdomshistoria i första person. Enligt den välkända definitionen av Philippe Lejeune är autobiografen ”en retrospektiv prosaberättelse skriven av en verklig person, om denna persons tillvaro, i vilken fokus ligger på hans personliga liv,

8. Christine Sarrimo, *Jagets scen. Självframställning i olika medier*, Göteborg: Makadam 2012, s. 34–36, 63–65, 69.

9. Lindberg, *Diagnos F32.1*; Pauliina Vanhatalo, *Keskivaikea vuosi. Muistiinpanoja masennuksesta*, Helsinki: Kustantamo S&S 2016; Alexandra Sippus: ”Önskan att dö, viljan att leva. Min egen berättelse”, Alexandra Sippus (red.), *Överleva eller leva? Att bli fri från depression*, Vasa: Scriptum 2017, s. 105–121. Förutom Sippus text innehåller boken fyra andra erfarenhetsberättelser och fyra texter av yrkesmänniskor inom psykiatrisk vård.

10. Couser, ”Autopathography: Women, Illness and Life-Writing”, s. 95.

särskilt på berättelsen om hans personlighet”.¹¹ Den här definitionen uppfylls i Lindbergs, Vanhatalos och Sippus texter. ”Livsberättelse” är ändå ett fungerande begrepp eftersom jag kontextualiserar sjukdomshistorierna tidsmässigt och historiskt. Möjligheterna eller modellerna för att framställa sitt jag, sin livskris eller sin inre kamp har inte alltid varit likadana och den senmoderna modellen för självbiografin eller ”autobiografin” har inte varit gällande i äldre tid. Som kulturhistoriker intresserad av livsberättelser och hälsans historia utgår jag från nuet men ser det som viktigt att ta hänsyn till historiska förändringar och sätta fenomen vi möter i dag i ett historiskt sammanhang. Därför ger jag också en översikt om kvinnors livsberättelser och hur mentala störningar, livskriser och själslig kamp uppfattats och definierats under tidigare tidsperioder.

Till texterna hänvisar jag med termerna ”självbiografi”, ”livsberättelse” och ”sjukdomsberättelse”. Syftet är inte att entydigt genrebestämma texterna, eller diskutera relationerna mellan olika genrebeteckningar. Jag tar snarare fasta på det som är gemensamt för många olika typer av livsberättelser, för att undersöka berättelserna som identitetsskapande praktiker, bekännelser och vittnesmål, samt studera jagets framställning i text. Jag använder termen ”jaget” och ”det sjuka/depressiva jaget” för att analysera hur identitet skapas i text.

Inspiration till frågan hur det sjuka jaget, en depressiv eller mentalt sjuk identitet skapas, har jag hämtat från litteraturvetaren Jens Brockmeier som introducerat begreppet ”autobiografisk process”. Brockmeier skriver att autobiografin inte är något vi tar fram ur minnet, som ur ett arkiv, utan att skrivandet av en autobiografi är en hermeneutisk process i vilken vi ger oss själva mening och använder resurser från många olika kulturella världar. När kvinnorna i min studie skriver om sina psykiska kriser försöker de alltså ge mening åt sina erfarenheter, känslor och tankar. Den här processen är narrativ och dynamisk, vilket betyder att man blandar lingvistiska, affektiva och kognitiva element. Kärnan i detta tänkesätt är att jaget kommer till genom att

11. ”Retrospective prose narrative written by a real person concerning his own existence, where the focus is his individual life, in particular the story of his personality”, Philippe Lejeune, ”The Autobiographical Pact”, Anne Chansky & Emily Hipchen (eds.), *The Routledge Auto/biography Studies Reader*, Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge 2016, s 34–48, citatet på s. 34. Översättning till svenska: KT.

det berättas.¹² I mitt material sker berättandet genom skrivandet och målet för den som skriver är alltså att kombinera jaget och sjukdomen samt ge det hela mening.

I artikeln analyserar jag texter som beskriver kvinnornas erfarenhet och som är utgivna i bokform. De har ett annat kommunikativt syfte än privata texter men delvis fungerar de på precis samma sätt.¹³ Man berättar om sitt liv genom att beskriva händelser och erfarenheter och samtidigt konstruerar man ett jag som är den som känner och lider och som är subjektet för sina egna erfarenheter, oberoende av om syftet är att publicera texten eller inte. Från det här perspektivet kan skrivandet ses som en terapeutisk praktik; ”skrivandet gör det möjligt för patienter att bygga upp en berättelse som ger (nya) betydelser åt deras erfarenheter”, skriver autobiografiforskaren Tanja Reiffenrath.¹⁴

Erfarenheterna och symptomen som förknippas med sjukdomen, som i mitt primärmaterial är depression, har lett till en diagnos och det innebär att det vetenskapliga språket i berättelserna blandas med det vardagliga. Med diagnosen följer att individens lidande definieras enligt en standardlista av symptom, vilket enligt psykologen Michelle Lafrance betyder att ”den subjektiva erfarenheten av lidande blir sedd som ett objektivet tecken på patologi”.¹⁵ Den här dialogen med den psykiatriska vetenskapen påverkar den subjektiva erfarenheten. Men den är också bunden till sin historiska kontext. Som historikern Joan W. Scott skriver, föds erfarenheten i interaktion med den diskursiva världen.¹⁶ Den världen förändras över tid.

12. Jens Brockmeier, *Beyond the Archive: Memory, Narrative and the Autobiographical Process*, Oxford: Oxford University Press 2015, s. 14, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199861569.001.0001>.

13. Sarrimo, *Jagets scen*, s. 20.

14. ”writing allows patients to craft a narrative that attributes (new) meanings to their experiences”, Reiffenrath, ”Rewriting Cure”, s. 359–368, citat på sidan 360. Översättning till svenska: KT.

15. ”subjective experiences of suffering become viewed as objective signs of pathology”, Michelle N. Lafrance, *Women and Depression: Recovery and Resistance*, London & New York: Routledge 2009, s. 2–3, <https://doi.org/10.4324/9780203889718>. Översättning till svenska: KT.

16. Joan W. Scott, ”Experience”, Sidonie Smith & Julia Watson (eds.), *Women, Autobiography, Theory: A Reader*, Madison, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, s. 57–71.

Sociologen Arthur Frank uttrycker diskursens och interaktionens betydelse så här: ”sjuka människor skapar för familj och vänner en berättelse, en ny version av vad doktorn har sagt”.¹⁷ De berättar alltså inte bara om sina ursprungliga smärtor och symptom utan tar in medicinska termer och läkarnas utsagor i sina egna berättelser. I det moderna medicinska mötet har den medicinska berättelsen mer makt och därför kallar Arthur Frank patienten för den ”narrativt underlägsna”, ”narrative surrender”. Han menar att patienter kanske allt mera ger upp sin egen röst och upprepar medicinens framställningar av deras tillstånd.¹⁸ Trots att patientens perspektiv är viktigt att diskutera, menar jag att dennas röst inte utgår från ett helt fritt val. Min utgångspunkt är socialkonstruktivistisk och jag tror inte på någon helt autentisk erfarenhet utanför språket och kulturen. Patienten lånar termer inte bara från det medicinska språket, utan också från till exempel populärkulturen. Samtidigt uppskattar jag de kommunikativa handlingar som människor väljer att utföra för att skapa dialog. Människor vill bli hörda, mötta och förstådda och i det nutida samhället har den här viljan förstärkts.

DET DEPRESSIVA JAGET PÅ INTIMITETENS OFFENTLIGA SCEN

I 2000-talets nordiska kontext har Ann Heberleins bok *Jag vill inte dö, jag vill bara inte leva* (2008) lästs av många, och gett upphov till livlig diskussion kring sjukdomsberättelsens roll i kulturen. Särskilt i Sverige var utgivningen av boken, även via dess många paratexter, en stor mediehändelse.¹⁹ Texten är välkänd, den har satts upp på Dramaten i Stockholm, översatts till flera språk och varit mycket inflytelserik. Man har kallat den en bok som är mer än en bok: ”det är ett stycke delat liv, delat lidande”.²⁰ En 31-årig finsk patient vars berättelse ingår i den

17. "[I]ll people tell family and friends versions of what the doctor said [...]", Arthur Frank, *The Wounded Storyteller: Body, Illness, and Ethics*, Chicago [Ill.]: University of Chicago Press 1997, s. 5, <https://doi.org/10.7208%2Fchicago%2F9780226067360.001.0001>. Översättning till svenska: KT.

18. Ibid.

19. Sarrimo, *Jagets scen*, s. 63–88.

20. Åsa Moberg, ”Läs recensionen av Ann Heberleins 'Jag vill inte dö, jag vill bara inte leva'", *Expressen* 9/1 2009, <https://www.expressen.se/kultur/bocker/las->

bok som Alexandra Sippus har redigerat (*Överleva eller leva? Att bli fri från depression*) har kanske läst Heberleins bok för hon skriver om sin depression att "[d]et var den klassiska känslan hos en deprimerad: jag ville inte dö, men jag orkade inte leva".²¹ Möjligen hänvisar hon till Hamlets klassiska fråga, men också till Heberleins sätt att formulera den ambivalenta dödslängtan hos deprimerade människor.

Enligt Christine Sarrimo är Heberleins bok ett exempel på jaget på scen. Genom att skriva och publicera sin självbiografi som psykiskt sjuk träder Heberlein in i offentligheten, som enligt Sarrimo är en "intimitetens offentlighet", där "ett affektivt medborgarskap konstitueras".²² Idén hänger ihop med Leigh Gilmores och Julie Raks diskussion kring att memoarer om det privata livet har blivit populära. Ändå bygger Sarrimo till största delen på amerikanska Lauren Berlant som utforskat intimitet i olika kulturella offentligheter och som menar att privatlivet fått en ökad status och kommit att ses som det verkliga livet – i motsats till (och på bekostnad av) det kollektiva, politiska livet. Känslor kopplas till verklighet, och till slut sanning. Vid sidan av positiva känslor har också obehagliga och svåra känslor börjat spela en viktig roll i autobiografiska berättelser. Identiteter som vi förväntas uttrycka kopplas ofta "till sexualitet eller till andra av tradition privatlivsanknutna erfarenheter, exempelvis sjukdom", skriver Sarrimo med hänvisning till Berlants synsätt.²³ Att svåra erfarenheter och känslor samt sjukdomar erbjuds utrymme i den nutida kulturen, i dess intima offentlighet, förklarar sjukdomsberättelsernas framväxt och innebär också att det psykiskt sjuka jaget har framträtt på scenen.

I Finland har bland annat Päivi Storgårds berättelse *Keinulaudalla* (2013, sv. På gungbrädan) getts ut i den nya affektiva, intima offentligheten på 2000-talet. Diagnosen, som protagonisten Outi får ganska

recensionen-av-ann-heberleins-jag-vill-inte-do-jag-vill-bara-inte-leva/ (hämtad 14/6 2019). Se även Sarrimo, *Jagets scen*, s. 86.

21. "Främlingen i spegeln: Emelie, 31 år", Alexandra Sippus (red.), *Överleva eller leva? Att bli fri från depression*, Vasa: Scriptum 2017, s. 42.
22. Sarrimo, *Jagets scen*, s. 77.
23. *Ibid.*, s. 78. Lauren Berlant, "Intimacy: A Special Issue", ed. Lauren Berlant, *Intimacy*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2000, s. 1–8.

sent i berättelsen, är precis som i Heberleins bok bipolär sjukdom.²⁴ Denna sjukdom beskrivs som ett tillstånd som ”ibland orsakade den typ av fart som tvingade dig att resa”. ”Nu är farten slut, hjärnan orkade inte längre” säger läkaren när han beskriver insjuknandet.²⁵ Växlingarna mellan fart och uppställande jämförs med gungan i barndomen – då var det viktigt att vara ”hurja”, våghalsig.²⁶ Mot slutet av berättelsen är patienten på ett tryggt ställe och har överlevt. Hoppet och överlevnaden, resan genom helvetet, och att till slut få den rätta diagnosen och balans i livet kan tolkas som bokens centrala tema. Vi kan alla insjukna, lida men också tillfriskna, tycks den säga. Och ingen behöver skämmas. I sjukdomens och sjukhusens intima miljö skapas en individuell depressiv identitet. Identiteten är sårad men med medicinens – och familjens – hjälp har det nya bipolära jaget hittat ett sätt att leva vidare och känna lycka.

Om vi ser på de här sjukdomsberättelserna om bipolaritet utifrån Arthur Franks tankeramar, så kan både Heberlein och Storgård ses som berättare ”som söker att återkräva sin egen erfarenhet av lidandet”.²⁷ Med detta menar Frank att man berättar om sin sjukdom för att ge röst åt en erfarenhet som medicinerna inte kan beskriva. Den här synpunkten kan kritiserars för att placera patienten i offrets position, men trots detta är den viktig i den nutida, teknologiskt orienterade biomedicinska kulturen där patienten inte hörs eller blir tillräckligt synlig, i en värld där den medicinska makten och apparaten styr. Trots att han menar att patienter återkräver sin egen erfarenhet, så medger också Frank att patientens berättelser lånar mycket från det professionella psykiatriska språket. Också min tolkning är att den individuella erfarenheten föds i samverkan med den diskursiva världen och upprepar ord från medicinska möten. Också sättet på vilket

24. Om bipolär sjukdom, se till exempel Petteri Pietikäinen, *Madness. A History*, London, New York: Routledge 2015, s. 201; David Healy, *Mania. A Short History of Bipolar Disorder*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press 2008, s. 43, 142–151.

25. ”Se [bipolär sjukdom, kaksisuuntainen mielialahäiriö] aiheuttaa toisinaan juuri sellaista vauhtia, joka pakotti sinut matkalle. Nyt vauhti on loppunut, aivot eivät jaksaneet enää, lääkäri sanoi”, Storgård, *Keinulaudalla*, s. 233. Översättning till svenska: KT.

26. Ibid.

27. “[...] the storyteller seeks to reclaim her own experience of suffering.”, Frank, *The Wounded Storyteller*, s. 18. Översättning till svenska: KT.

berättelsen struktureras har kulturella förebilder. Det som Frank kallar "the restitution narrative", tillfrisknandets berättelse, dominerar i kulturen och även människor med cancerdiagnos stöder sig ofta på den. I kamratgrupper avslutar man ofta träffar med att säga att "jag har det bra".²⁸ Enligt Frank dominerar den här typen av narrativ i dagens berättelser. Man önskar att den sjuka ska bli frisk igen och denna önskan delas av både de som skriver och de som läser.²⁹ Tillfrisknandets narrativ lockar oss alla.

DET DEPRESSIVA JAGET SOM MEDBORGARE I TVÅ LÄNDER

År 2016 utkom Pauliina Vanhatalos bok *Keskivaikea vuosi. Muistiinpanoja masennuksesta*. Den handlar inte om bipolär sjukdom utan om depression, om ett år med vinterdepression. Vanhatalo identifierar sig som en introvert person som upplever allt ytterst kraftigt och behöver mera tid att vara ensam än många andra. Hon arbetar hårt och ställer höga krav på sig själv som författare och mor. Hon blir arg, irriterad och trött men hennes självkänedom ökar samtidigt, hennes syn på sjukdomen förändras och på sätt och vis accepterar hon slutligen att depressionen som kommer och går är hennes lott. "Slutligen ger jag upp [...] Jag accepterar att leva mitt tvådelade liv, i dess kontrovers. Jag är medborgare i bägge länder."³⁰

Metaforen det dubbla medborgarskapet har sitt ursprung hos den amerikanska författaren Susan Sontag, som i sin essäbok *Sjukdom som metafor* (1981, *Illness as Metaphor* 1977) skriver att "[s]jukdomen är livets nattsida, ett mer betungande medborgarskap. Var och en som är född till världen har ett dubbelt medborgarskap, ett i de friskas kungarrike och ett i de sjukas".³¹ Susan Sontag skrev egentligen om

28. Ibid., s. 77–79. "I'm fine". Översättning till svenska: KT.

29. Ibid.

30. "Lopulta annan periksi, en takerru hyviinkään tunteisiin. Suostun kahdeksi jakautuneeseen elämäni, sen ristiriitaan. Olen kansalainen kummassakin maassa", Vanhatalo, *Keskivaikea masennus*, s. 229. Översättning till svenska KT.

31. Susan Sontag, *Sjukdom som metafor*, översättning av Britt Arenander, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1981, s. 5. "Illness is the night-side of life, a more onerous citizenship. Everyone who is born holds dual citizenship, in the kingdom of the well and in the kingdom of the sick.", Susan Sontag, *Illness as Metaphor*, New York: Vintage Books 1979, s. 3.

tubekulos och cancer men hänvisade också till sinnessjukdom. Hon argumenterade emot det metaforiska språket och tyckte varken om att romantisera eller demonisera sjukdomar. Enligt Sontag blomstrar ändå bruket av metaforer. Till exempel resan som den insjuknade gör till sjukdomens kungarrike, eller hennes besök i gränslandet nära döden, är en viktig metafor i 1800-talets sentimentala språk. De här sentimentala sjukdomsbeskrivningarna med ursprung i diskursen kring tubekulos började också förekomma i diskussioner om sinnessjukdom och melankoli, menar Sontag. För att vara en individ blev det under romantiken viktigt och nödvändigt att vara ”intressant”. Man blev det genom att vara klen, blek och nära döden eller lidelsefull och utanför sig själv på något annat sätt.³² Julie Rak är en av de autobiografiforskare som binder det jag som skrivs fram i autobiografin till romantikens idé om den unika personligheten, det romantiska subjektet som föds i skrivandet.³³ Man kan hävda att den nutida individuella kulturen bygger på den traditionen.

Kravet på att vara intressant och individuell lever kvar i alla autobiografiska praktiker, också i sjukdomsberättelser. I den nutida ”individualiseringsideologin” är det starkare än någonsin.³⁴ Detta krav ställs i dag på oss alla – vi måste hitta ett individuellt sätt att leva, en identitet som är speciell – på gott och ont. Kravet kan förorsaka stress, men genom att hitta en ny eller förlorad identitet kan man också börja må bättre, menar Lars-Charister Hydén och Jens Brockmeier. Att identiteten förändras är enligt dem någonting som i allmänhet är speciellt viktigt för en berättelse. De skriver så här om intriger där personens identitet förändras:

Att vara sjuk är början på en resa mot nya erfarenheter och en ny identitet. Som vittnen till sin egen förändring tror berättarna i sökandets narrativ att de har lärt sig något värdefullt som de kan ta med sig hem och ge vidare till andra, speciellt till andra lidande.³⁵

32. Sontag, *Sjukdom som metafor*, s. 43–54.

33. Julie Rak, ”Are Memoirs Autobiography?”, s. 203.

34. Sarrimo, *Jagets scen*, s. 34–41.

35. ”being ill initiates a journey toward new experience and a new identity. As witnesses to their own transformation, narrators of quest stories believe they have learned something valuable that they can bring home and pass along to others, particularly to other sufferers”, Lars-Charister Hydén & Jens Brockmeier, ”Introduction. From

Enligt min tolkning har Pauliina Vanhatalo skrivit en berättelse i vilken hon har förändrats. Hon har lärt sig vem hon är och godkänt sin nya identitet som en människa med en mörk sida, en medborgare i två länder. Hon har en ny identitet som en person med vinterdepression – inte en människa som har vunnit över sin fiende utan en som har valt att leva med den. Allt detta ses som något viktigt och hon vill dela sin historia, sin autobiografiska process med andra, vilket hon gör genom att ge ut sin berättelse i bokform.

År 2012 utgavs Minna Lindbergs ganska korta berättelse om depression. Hennes *Diagnos F32.1* hänvisar till depressionsdiagnosen i den finska medicinska sjukdomstabellen ICD10 där F32.1 är den kod som läkarna använder när de till exempel sjukskriver någon på grund av depression.³⁶ Boken har två delar, ”I Ångestens klor” och ”Vägen tillbaka till livet”, och liksom i många andras berättelser om att ha depression är den psykiska smärtan så stor att den tar skribenten till ”helvetet”, till det yttersta där hon önskar att hon inte längre fanns, att hon vore död. I Lindbergs fall är berättaren ändå så van vid att analysera sina egna känslor att hon vet att tankar kring att ta sitt liv, en önskan att få cancer eller att bli under en buss och dö, är tecken på att hon är allvarligt sjuk och behöver hjälp. Och hon söker också hjälp innan hon försöker ta sitt liv.³⁷

Liksom Vanhatalo funderar också Lindberg mycket på vad depression innebär. Hon reflekterar kring detta och skriver:

’Jaha’, tänker jag. Nu är jag sjukskriven för att jag är galen. Eller åtminstone på väg att bli det. Och sjukskriven på grund av att jag inte har hittat livets mening. Jag tycker egentligen det låter så löjligt att jag skämtar om det med de vänner jag berättar det för.³⁸

I berättelsen föreslår läkaren sjukskrivning på grund av depression och diagnosen har en viktig roll i berättelsens förlopp. Ett kapitel heter

the Retold to the Performed Story”, Lars-Christer Hydén & Jens Brockmeier (eds.), *Health, Illness and Culture. Broken Narratives*, New York, London: Routledge 2010 s. 5, <https://doi.org/10.4324/9780203894309>. Översättning till svenska: KT.

36. Depressio, Käypä hoito-suositus 2016.

37. Lindberg, *Diagnos F32.1*, s. 52–53.

38. *Ibid.*, s. 55–56.

”FPA-helvetet” och handlar om avslaget hon får av Folkpensionsanstalten (FPA) på en ansökan om sjukdagpenning.³⁹ I det här skedet skämtar Lindberg inte längre om sin depression utan känner sig sjuk, men samtidigt förnekar samhället hennes sjukdom genom avslaget.

Lindberg reflekterar kring sin identitet och medger att sjukdomen på något konstigt sätt sitter i jaget. Den har ett namn i läkarnas och medicinens värld, men diagnosen motsvarar inte alltid känslan. Lindberg skäms över sitt beteende och skriver: ”innerst inne förebrår jag mig själv för att jag behandlar de människor som bryr sig om mig så illa. Kanske hela depressionen handlar om att jag straffar mig själv för att jag är som jag är?”⁴⁰ Ur patientperspektiv överväger Lindberg sitt tillstånd, om det handlar om ”otillräcklighet” eller om ett medicinskt tillstånd som motsvarar diagnosen F32.1 i det psykiatriska klassificeringssystemet. Just så här fungerar den autobiografiska processen som Jens Brockmeier diskuterar. I skrivandet möts känslor, kulturella värderingar och lingvistiska val. Kognitiva, affektiva och lingvistiska aspekter separeras ofta men när vi betraktar den autobiografiska processen som en narrativ praktik där vi ger våra liv och våra erfarenheter mening, måste vi förena dem.⁴¹ I patienters sjukdomsberättelser förenas många av våra kulturella betydelser och värderingar samt narrativa modeller med de kroppsliga symtom och känslor som patienten har och försöker ge mening.

Lindberg berättar att vägen tillbaka till livet börjar med en bra terapeut. Hon funderar mycket på hur man väljer en terapeut, försöker gå i terapi hos några och konstaterar att alla är olika. ”Den första är en fri själ medan den andra påminner om min mamma”, skriver hon.⁴² Men när hon bestämmer att hon nu påbörjar terapin, och att ”oberoende vilkendera jag väljer, kommer det att bli bra”, så börjar hon må bättre. ”Jag vet att nu har jag redan tagit första stegen tillbaka till livet”, skriver hon om terapins betydelse.⁴³

Lindbergs autobiografiska process och identiteten som föds i texten påminner om hur Vanhatalo accepterar en identitet som en människa

39. Ibid., s. 58.

40. Ibid., s. 57.

41. Brockmeier, *Beyond the Archive*, s. 14.

42. Lindberg, *Diagnos F32.1*, s. 67.

43. Ibid.

med depression. Också Lindbergs resa till sjukdomens kungarrike har varit smärtsam och hon har kommit tillbaka med hjälp av en bra terapeut och älskade medmänniskor. Men fri från depression är hon inte. ”Jag vill också visa att man kan leva ett ’helt normalt liv’ med depression”, skriver hon.⁴⁴ Hon har skrivit fram en ny identitet som hon kan leva med och hon har lärt sig mycket. Utan hjälp av vetenskapen i form av mediciner och terapi klarar hon sig inte och hon behöver i synnerhet stöd av dem som bryr sig om henne. Det som hon också har lärt sig är att hon kan vara elak mot sig själv och att självföraktet finns kvar. ”Jag lär mig acceptera mina skuggor, mitt mörker och min ångest”, skriver hon.⁴⁵

Både Vanhatalo och Lindberg använder metaforer som sjukdomens kungarrike och helvete. De konstruerar ett narrativ för att studera och skriva om sina sjuka och depressiva tillstånd. Det viktiga som de har lärt sig är att man på sätt och vis kan vara frisk i sin sjukdom eller lära sig leva i bägge kungarikena, både i de friskas och de sjukas. Tanja Reiffenrath skriver om den här typen av mellanrumstillvaro, (”in-between-existence”) med hänvisning till Arthur Franks term ”remission society”. Mellanrumstillvaron innebär att många patienter i dagens samhälle som lider av cancer, diabetes, hjärtsjukdomar eller allergier aldrig blir helt friska, men genom sjukdomsberättelser skriver de fram en ny identitet som gör det möjligt för dem att må bättre. Frank och Reiffenrath tycker att vi därför borde ge upp dikotomin frisk-sjuk och i stället ta hänsyn till de här erfarenheterna av mellanrum, erfarenheter av att vara mer eller mindre frisk i sin sjukdom.⁴⁶

DEPRESSIONEN OCH TILLFRISKNANDET

En syn på sjukdom som påminner om Susan Sontags önskan att lämna det sentimentala och flirten med döden bakom sig erbjuder Alexandra Sippus berättelse ”Önskan att dö, viljan att leva”, i boken som hon själv också har redigerat och gett titeln *Överleva eller leva? Att*

44. Ibid., s. 75.

45. Ibid., s. 74.

46. Reiffenrath, ”Rewriting Cure”, s. 361–362; Frank, *The Wounded Storyteller*, s. 156–157.

bli fri från depression (2017). Redan titeln hänvisar till tillfrisknandet, möjligheten att lämna sjukdomen bakom sig.

Alexandra Sippus berättelse om depression bygger på hopp och visar vägen mot tillfrisknande. Liksom många före henne beskriver Sippus depressionen inifrån, hur den känns, och hon berättar också sin egen historia: hur sjukdomen bröt ut, utvecklades och kulminerade i ett självmordsförsök. Hon betonar ändå starkt tillfrisknandet och hoppet, ett perspektiv på depression som utifrån Michelle Lafrance är ovanligt. Enligt Lafrance har forskarna ”i stort sett ignorerat erfarenheten av att bli frisk från depression”.⁴⁷ Detta beror på den nutida medicinska vetenskapens fokus på depression som en sjukdom som aktivt invaderar våra liv och våra kroppar. I motsats till sjukdomen ses hälsan som ett passivt tillstånd som automatiskt återvänder när den aktiva sjukdomen försvinner. Hälsan ses som normal och passiv, och blir därför också osynlig.⁴⁸ En annan orsak till att man inte har fokuserat så mycket på tillfrisknandet är att forskarna först helt nyligen insett att majoriteten av dem som drabbas av depression faktiskt tillfrisknar eller blir bättre. Epidemiologin tyder på att tillfrisknandet borde studeras närmare.⁴⁹

Sippus, som fokuserar på hoppet, vill själv vara ett exempel på en människa som blivit allvarligt sjuk, lidit av depression länge men ändå tillfrisknat helt. Hon skriver:

Idag har jag lärt mig att leva utan depression [...] Det var många år av sjukdom. Många år av mörker, gråt och ångest. Vägen tillbaka till ett friskt liv var lång och tung [...] Jag är inte misslyckad och värdelös. Jag är inte i vägen var jag än är. Jag är inte konstig och annorlunda. Jag är mig själv, den person som jag själv skapat och mår bra av att vara.⁵⁰

Sippus berättelse är ganska kort och vändpunkten kommer då hon får den rätta diagnosen. Diagnosen innebär lättnad och klarhet.

47. Lafrance, *Women and Depression*, s. 3. ”researchers have largely ignored the experience of recovery from depression”. Översättning till svenska: KT.

48. *Ibid.*, s. 3–5.

49. *Ibid.*

50. Sippus, ”Önskan att dö”, s. 120–121.

Jag minns att han [läkaren] först pratade med både mig och mamma och sedan med mig ensam. Det var då jag för första gången fick höra de tre ord som skulle ge mig mycket förståelse både för mig själv och från andra:

”Du är deprimerad.”

När jag hörde de orden kändes det som att en sten föll från mitt hjärta. Det var en oerhörd lättnad och jag förstod så mycket mer. Det var inte mig som person det var fel på, jag var sjuk. Det var därför jag inte mätte bra. Att få den förklaringen och diagnosen gjorde mig glad.⁵¹

Glädjen varar inte länge. Enligt berättelsen märkte Alexandra snart att hon trots diagnosen och medicinen inte mätte bättre. Mörkret kom tillbaka och hon hade självmordsplaner. Dessa planer beskrivs som det enda hon känner och har kontroll över, allt annat är förlorat; hon beskriver sig själv som vilsen, misslyckad, värdelös, handlingsförlamad. Symptomen som skildras är typiska för vår tids depression både då vi ser till den medicinska och den hälsosociologiska diskursen. Den franska sociologen Alain Ehrenberg beskriver depressionen som ”en kronisk identitetspatologi” som drabbar ”en otillräcklig individ” av vår tid.⁵² Men för Alexandra Sippus är det inte fråga om identitet, om hennes jag eller person, utan om en sjukdom. Resan till sjukdomens kungarrike är smärtsam och lång men hon fortsätter, till skillnad från Vanhatalo och Lindberg, inte leva som en medborgare i bägge länder utan väljer att leva bara i det andra riket, hälsans rike. För henne är det möjligt genom att hon betraktar depressionen enbart som ett klart vetenskapligt faktum, något som hon inte ifrågasätter. En sådan definition, valet att se depressionen som ett entydigt medicinskt faktum, innebär att sjukdomen också kan ses som ”djävulen” och en fiende – något som man måste försöka bli fri från. Sippus skriver att hon efter det andra terapiåret började må bättre och att: “[J]ag höll på att komma loss ur depressionens grepp.”⁵³ Enligt min tolkning väljer

51. Ibid., s. 111.

52. Alain Ehrenberg, *The Weariness of the Self: Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*, Montreal, Ithaca: McGill-Queen's University Press 2010, s. 163–164. ”The inadequate individual”, ”a chronic identity pathology”. Översättning till svenska: KT.

53. Sippus, ”Önskan att dö”, s. 118.

Sippus att i berättelsen ge sin protagonist en roll av en som kämpar och som vinner till slut. Hon hämtar definitionen av sin fiende från det medicinska språket och med hjälp av denna syn, där sjukdomen inte sitter i jaget – eller inte får fotfäste i identiteten – blir det möjligt att skriva en berättelse i vilken man blir fri från sjukdomen. Detta bär i sig på ett viktigt etiskt budskap: att det i allt lidande finns hopp och att det är möjligt att bli helt frisk.

I det följande kommer jag att sätta de tre berättelser som jag hittills analyserat i en historisk kontext. Dels diskuterar jag depressionens långa historia, dels den långa historien av kvinnors personliga (självbiografiska) skrivande. Till slut sammanfattar jag min tolkning av kvinnors depressionsberättelser på 2000-talet i relation till sammanbrott och tillfrisknande, samt till berättelsernas syn på vad det betyder att vara psykiskt frisk eller sjuk.

TIDSLINJER

Att man har det svårt, att man känner sig nedstämd och vilsen är inte bara ett nutidsfenomen. I depressionens och melankolins idéhistoria kan man gå ända tillbaka till den lärda, berömda engelsmannen Robert Burton. Han skrev sitt massiva opus *The Anatomy of Melancholy* (1621), för att på djupet studera de sinnestillstånd och den själsliga smärta han själv led av – melankoli. Melankolins historia är värd att kort diskutera, då melankolin är en föregångare till diagnoser som depression och bipolaritet även om ingen rak linje kan dras från melankoli till dagens tillstånd av nedstämdhet.⁵⁴

Burton skrev drygt tusen sidor om nästan alla aspekter av melankoli, dess vardagliga former som förde med sig sorg och nöd, motstånd och kriser men också de ”passioner” som ledde till ”stark skräck och stark förtvivlan”, de två huvudsakliga symptomen på melankoli.⁵⁵

54. Jennifer Radden, *Moody Minds Distempered. Essays on Melancholy and Depression*, Oxford: Oxford University Press 2009, s. 6–10, 97–98.

55. Karin Johannisson, *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 2009, s. 32–34. Citatet enligt Johannisson. Se också Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy: What It Is, with All the Kinds, Causes, Symptoms, Prognostickes & Several Cures of It*, ed. Holbrook Jackson, New York: Vintage Books 1977, särskilt s. 259–262 i den första delen (The First Partition).

Burtons melankoli var en blandning av konkreta fysiska symptom och de bekymmer som hängde ihop med ett kontemplativt, tänkande sinne. På hans tid fick melankolin en speciell aura av genialitet och blev en kulturell merit för lärda, intelligenta personer. Paradoxalt nog existerade den samtidigt som en kroppslig sjukdom utan denna glamorösa dimension. Historikern Erin Sullivan skriver att melankoli på 1600-talet var ett "luddigt tillstånd", även i medicinsk litteratur. Den kunde sitta i hjärnan, blodet eller magen och beroende på var den fanns var symptomen olika. Den viktigaste gränslinjen fanns mellan den geniala och den kroppsliga melankolin, vilket betydde att "melankoli hos en barberare [...] inte var det samma som melankoli bland de socialt och kulturellt bättre lottade".⁵⁶

Melankoli fortsatte att plåga människor, och man upplevde sorg och ångest trots att tillståndet under upplysningstiden mera kopplades till nervsjukdomar. Renässansens diskurs om det melankoliska geniet ändrades med 1700-talets nervlära och även om man associerade melankoli med skapande och intelligenta män skrev också kvinnor om sjukdomen. Den engelska diktaren Anne Finch (1661–1720) skrev om mjältsjuka ("spleen"), sjuka nerver, sorg och ångest i sina dikter. Senare skrev även Mary Wollstonecraft (1759–1797) och Charlotte Smith (1749–1806) om ämnet. Dessa författare både kämpade för kvinnans rätt till kreativt arbete och skrev om sina erfarenheter av depression i relation till denna kamp. Smith var en självmedveten diktare som i en sonett skrev att "den som känner det största svärmodet, porträtterar det bäst".⁵⁷

Om vi vidgar horisonten från depressiva tillstånd till olika typer av ångest och livskriser så hittar vi kvinnor som skriver om sin inre kamp redan före upplysningstiden. En av dessa stammödrar för kvinnors

56. "melancholy in a barber [...] was not the same as melancholy is his social and cultural betters", Erin Sullivan, *Beyond Melancholy: Sadness and Selfhood in Renaissance England*, Oxford: Oxford University Press 2016, s. 93, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198739654.001.0001>. Översättning till svenska: KT.

57. Clark Lawlor, *From Melancholia to Prozac: A History of Depression*, Oxford: Oxford University Press 2012, s. 88–99. Orig. i Charlotte Smith, *Elegiac Sonnets*, ursprungligen utgivna 1784, Sonnet I, "Ah! then, how dear the Muse's favors cost, / If those paint sorrow best—who feel it most". Översättning av citatet: KT, se *The Poems of Charlotte Smith* (ed. Stuart Curran), Women Writers in English 1350–1850, New York, Oxford: Oxford University Press 1993, s. 13.

själsliga autobiografier är engelska Margery Kempe (1373–1438). ”The Book of Margery Kempe” (ca 1440) är den första autobiografin på engelska, en andlig sådan, som beskriver ”sinnets inre liv” (”the inner life of the mind”).⁵⁸ Margery Kempe födde sitt första barn som mycket ung och var vansinnig (”out of her mind”) i åtta månader. Under denna tid såg och hörde hon ”djävulen med den glödande tungan” och också senare hade hon episoder då hon blev vansinnig och tänkte att vansinnet kom från djävulen. Dale Peterson skriver: ”alla hennes ovanliga mentala erfarenheter är beskrivna i passiv form, för att beteckna hur spirituella krafter trängde in i själen.”⁵⁹ Själens fiende, i form av vansinnet, kom enligt detta synsätt utifrån.⁶⁰

Margery Kempes erfarenheter och symptom, hennes ångestfyllda och rasande beteende påminner om sådana smärtsamma episoder i livet som också senare patienter beskrivit, men samtidigt är hennes religiösa värld annorlunda. Att hon blev bättre tack vare den andliga kraft som utgör djävulens motsats, ”Our Merciful Lord Jesus Christ” som uppenbarade sig för henne i form av en vänlig man i fin silkeskostym, skiljer henne också från senare berättare.⁶¹ Hon hade erfarenheter som vi kan identifiera som hallucinationer och syner, men enligt henne var de verkliga visioner som kunde komma från antingen Gud eller djävulen. Margery Kempes 1400-talsvärld var starkt religiös och andlig, men är ändå inte alldeles främmande för oss. Att insjukna i depression beskrivs ännu i dag som en resa till helvetet. Minna Lindberg använder denna metafor, som också generellt är vanlig i västerländska berättelser om psykiska sjukdomar.⁶² När den finska Aino Manner

58. Margery Kempe, *The Book of Margery Kempe*, British Library, <https://www.bl.uk/collection-items/the-book-of-margery-kempe> (hämtad 28/6 2019).

59. ”All her unusual mental experiences are described in passive form, denoting the intrusion of spiritual forces onto the self”, Dale Peterson, ”1436: The Book of Margery Kempe”, Dale Peterson (ed.), *A Mad People’s History of Madness*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 1982, s. 6–8. Översättning till svenska KT.

60. Se också Radden, *Moody Minds Distempered*, s. 170.

61. Margery Kempe, ”The Book of Margery Kempe” in Dale Peterson (ed.), *A Mad People’s History of Madness*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 1982, s. 8–10.

62. Rachel Falconer, *Hell in Contemporary Literature: Western Descent Narratives since 1945*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2005, s. 113; se också Kirsi Tuohela & Ritva Hapuli, ”Mielen ja maailman taistelutanteret. Hajoamisen ja kauhun kokemuksia naisten teksteissä”, Viola Parente-Čapková et al. (toim.), *Nainen kulttuurissa, kulttuuri naisessa*, Turku: Kulttuurihistoria 2015, s. 155–180. Finns även

på 1930-talet skrev den första finskspråkiga självbiografin om psykisk sjukdom (*Viesti yöstä. Mielisairaalakokemuksia*, 1935) använde också hon många religiösa metaforer i sin berättelse.⁶³

Också Ann Hawkins hävdar att ett mytiskt och metaforiskt språk fortfarande i dag är ett viktigt uttrycksmedel i sjukdomsberättelser. Enligt henne bygger metaforerna på två gamla paradig, ”kampen mellan en mänsklig hjälte och en monstruös fiende och det kosmiska kriget mellan två typer av gudomligheter”.⁶⁴ De här två paradigmen rör kampen mellan ljus och mörker, liv och död, det goda och det onda, liksom hälsa och sjukdom. Den kristna dualismen har rotat sig djupt i kulturen och enligt den har den kristna goda människan kämpat emot ”mörkrets härskare i världen”.⁶⁵ Sjukdomar ses som fiender och inkräktare från mörkret, och därmed har den goda patienten ansetts ha en plikt att kämpa emot, menar Hawkins. I 2000-talets finska depressionsberättelser kan man fortfarande se den här tendensen tydligt. Även om alla huvudpersoner inte tror på möjligheten att tillfriskna helt, kämpar de hårt för att må bättre och väljer att vittna om just detta.

Det stod klart för Margery Kempe att det själsliga lidandet alltid kom utifrån; hon själv var ett passivt offer för krafter som var starkare än en människa. I sin passivitet är hon olik den 2000-talspatient som undersöker sin identitet som psykiskt sjuk och sin position som subjekt eller objekt i den sekulära, vetenskapliga världen. Den viktiga skillnaden är att den nutida patienten inte längre söker sin gud utan medicinsk hjälp – hon vill bli hörd och mött, men inte av gud utan av vårdsystemet och samhället. Genom att skriva vill hon prisa vetenskapliga framsteg som mediciner eller terapi, inte Herren – och, i många fall, också kräva sin rätt som patient och medborgare samt kritisera samhället för dess sätt att bemöta och vårda sårbara individer.⁶⁶ Men

elektroniskt, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2015121724780> (hämtad 13/8 2019).

63. Tuohela & Hapuli, ”Mielen ja maailman taistelutantereet”, s. 164–166.

64. ”the battle between human hero and monstrous foe and the cosmic warfare between two kinds of divinities”, Hawkins, *Reconstructing Illness*, s. 61. Översättning till svenska: KT.

65. *Ibid.*, s. 63–65, ”the rulers of the darkness of this world”. Översättning till svenska: KT.

66. Katharina Bernhardsson, *Litterära besvär. Skildringar av sjukdom i samtida prosa*, Lund: ellerströms 2010, s. 32; Smith & Watson, *Reading Autobiography*, s. 127–128, 145–147.

fortfarande i dag har självbiografier också en existentiell dimension. De hänvisar till erfarenheter av ensamhet, utanförskap och ångest, samt känslan av tomhet. På det sättet liknar deras beskrivningar av inre kamp de vittnesmål vi har från äldre tidsperioder.

DEPRESSION OCH SAMTIDEN

I det medicinska sammanhanget började depression, den psykiska sjukdom som vi känner i dag, växa fram på 1800-talet. Under 1800-talet ökade medicinens makt och psykiatrin började klassificera psykiska störningar på olika sätt. Somliga betonade psykologiska faktorer medan andra ansåg att psykiska sjukdomar egentligen var rent fysiska sjukdomar i hjärnan. Enligt Clark Lawlor var 1800-talet det århundrade när det man kallat melankoli så småningom började diagnostiseras som "depression".⁶⁷ Tack vare nya vetenskaper som psykologi och neurologi förstod man sig bättre på både hjärnan och människans beteende. Skiftet innebar att melankoli inte längre betraktades som en förståndssjukdom utan som en störning i känslolivet; den började transformeras och uppfattas som en "affektiv störning" ("mood disorder", "affective disorder").⁶⁸ Under det sena 1800-talet var tysken Emil Kraepelin (1856–1926) en centralgestalt inom psykiatrin. Med honom föddes det vetenskapliga, biomedicinska sättet att betrakta depression som är rådande ännu i dag.⁶⁹

Den psykiatriska sjukdomskategori som vi i dag känner som "F32 Depression" har sin egen vetenskapliga biografi med olika samhälleliga tolkningar av den banbrytande betydelse som den nya kategoriseringen hade. Sociologer har påpekat att depressionen blev en folksjukdom i Finland på 1980- och 1990-talen när det amerikanska klassificeringssystemet och nya epidemiologiska uppfinningar introducerades hos oss.⁷⁰ Utan att närmare diskutera detaljerna kring detta fenomen, kan

67. Lawlor, *From Melancholia to Prozac*, s.102.

68. Ibid.

69. Ibid., s. 136.

70. Ilpo Helén, Pertti Hämäläinen & Anna Metteri, "Komplekseja ja katkoksia – psykiatrian hajaantuminen suomalaisen sosiaalivaltioon", Ilpo Helén (toim.), *Reformin pirstaleet. Mielenterveyspolitiikka hyvinvointivaltion jälkeen*, Tampere: Vastapaino 2011, s. 29–38.

man konstatera att mängden av självbiografiska berättelser om just depression också började öka från 1980-talet. Trots att vissa finska sociologer tycker att depression i dag, på 2000-talet, inte har särskilt mycket att göra med diagnosen depression 60 år tidigare, finns det också sociologer och historiker som drar idéhistoriska linjer och vill peka på intressanta kontinuiteter.

Den svenska idéhistorikern Karin Johannisson skriver om depression i ett långt historiskt perspektiv och kallar den vår tids melankoli.⁷¹ Med hjälp av begreppet *anomi*, som lanserats av sociologen Émile Durkheim, försöker hon ge en generell bild av vad depression är, och mera specifikt vad sjukdomen är i vår tid.⁷² I begreppet *anomi* kommer 'a' från 'icke' och 'nomos' från 'lag'; *anomi* syftar således på något laglöst och regellöst. För Johannisson är den nutida depressionen just detta, "förvirring och vilshenhet", livet i ett samhälle där normerna är osynliga, motstridiga och oklara. Den moderna depressionen är bunden till moderniteten och storstäderna och därtill är den ett tillstånd hos både individen och samhället. Med hänvisning till Durkheim skriver Johannisson att nutida människor måste söka sin egen väg till framgång och synlighet trots att spelreglerna är oklara – i det här spelet lyckas några och andra inte.⁷³ Hon menar att både de som lyckas och de som känner sig mislyckade är drabbade. Antingen blir man deprimerad och upplever isolering, besvikelse, maktlöshet, utanförskap och att man är värdelös, eller så är man ständigt missnöjd med det man uppnår och hungrar efter mer. Man hamnar i en "rastlös jakt på tillfredsställelse" och "blir omättlig, men också omättlig". "Den anomaliska melankolin har alltså ett dubbelt ansikte: apati och mani", sammanfattar Johannisson.⁷⁴

Karin Johannisson pekar på de långa linjerna och sociologer som diskuterar depression i ett samhälleligt perspektiv har dragit liknande

71. Karin Johannisson, *Melankoliska rum: om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nutid*, Stockholm: Bonnier 2009.

72. Johannisson hänvisar till en svensk översättning av Émile Durkheims klassiker, *Le suicide: étude de sociologie* (1897). Om 'anomi' (anomy) och 'anomic suicide', se t.ex. Émile Durkheim, *Suicide: A Study in Sociology*, Translated by John A Spaulding and George Simpson, London & New York: Routledge 2010, s. 201–239, 246–253, <https://doi.org/10.4324/9780203994320>.

73. Johannisson, *Melankoliska rum*, s. 243–251.

74. *Ibid.*, s. 246–247.

slutsatser. Liksom Johannisson anser också Alain Ehrenberg att en av nackdelarna med den hyperindividuella kultur vi lever i är depression. Jaget blir målet för allt och individen själv blir ansvarig för sitt jagprojekt, genom vilket hon antingen får tillträde till världen, till alla kulturella, sociala och ekonomiska resurser – eller inte. I båda fallen kan hon bli trött. Ehrenberg hävdar att psykiska sjukdomar, och av dem främst depression, är bundna till individualiteten och är ”den största personliga olyckan i vår tid”. Han hänvisar till 1980-talet som en vändpunkt och skriver:

Det här årtiondet var innovativt på ett annat sätt. Det var inte bara en fråga om att vara sig själv, att ge sig ut och leta efter sin ’authenticitet’: man var också tvungen att agera på egen hand, lita på sina egna inneboende resurser.

Han menar att vi har byggt upp en kultur i vilken vi sjöng ”den personliga uppfyllelsens gospel”.⁷⁵ För psykiatrins del betyder detta att depressionen blivit en kronisk identitetspatologi och manifesterar sig som en oförmåga att agera.

Som fysisk och emotionell erfarenhet är depressionen tung och många vittnar om att skrivandet hjälper. Att skriva om sin sjukdom betyder att man ger form åt sin erfarenhet. Autobiografin kan ses som ett självuttryck, men som Sidonie Smith påpekar är den alltid också en performativ handling.⁷⁶ Den autobiografiska teorin, som är kritisk mot ”självuttrycksteorin”, utgår från uppfattningen att jaget som skrivs fram och förefaller komma inifrån, från psykets djup, egentligen inte är något essentiellt och enhetligt utan blir till genom skrivandet och den performativa handlingen. Man kan även hävda att erfarenheterna och den personliga historien är fragmentariska och att

75. ”the major personal unhappiness of our time”; ”This decade was innovative in another way. It was not simply a matter of being oneself, of setting out blissfully in search of one’s ’authenticity’; one also had to act on one’s own, to rely on one’s own internal resources”; ”the gospel of personal fulfilment”, Ehrenberg, *The Weariness of the Self*, s. 3. Översättning till svenska: KT.

76. Sidonie Smith, ”Performativity, Autobiographical Practice, Resistance”, Sidonie Smith & Julia Watson (eds.), *Women, Autobiography, Theory: A Reader* (eds.), Madison: The University of Wisconsin Press 1998, s. 108–115, särskilt s. 108.

vi är alienerade från dem. Jaget är inte något färdigt och självklart som vi kan ta fram, utan vi måste konstruera det genom berättandet.⁷⁷ Så här starkt tolkar jag ändå inte skrivandets och ordens, kulturens och diskursens betydelse. Möjligen upplever depressiva individer ändå sociala och kontroversiella krav särskilt starkt och upplever också därför oftare ett inre kaos. Det verkar i alla fall vara så att skrivandet och berättandet hjälper individerna själva; genom att berätta kan de bättre förstå vilka de är. Också i terapin konstruerar man berättelser, historier och ett jag. Minna Lindberg beskriver sin terapi och hänvisar till sin terapeuts ord så här:

– Det är bra att du berättar så öppet om dig själv och dina känslor. Terapin handlar om att lära sig om sig själv, om sin omgivning och sina känslor och det gör du enbart genom att vara öppen. Och min målsättning är att lära känna vem Minna är och vad som finns i hennes liv. Vem är Minna?⁷⁸

Lindberg uppskattar terapeuten som hjälper henne att lära sig vem Minna är. Det är vägen till att må bättre.

Om möjligheten att genom terapi förändras och helas vittnar också Sippus i sin berättelse. Vad som sist och slutligen räddar Sippus och Lindbergs liv är ändå inte terapeuten utan familjen och vännerna. Sippus väg mot tillfrisknande går via en graviditet och att hon föder ett barn, ”vår guldklimp, vår prinsessa”.⁷⁹ Lindberg säger det också: ”Mina vänner och familj är orsaken till att jag lever.”⁸⁰ Att någon lyssnar är viktigt men detta måste kompletteras med nära emotionella relationer, kärleksfulla upplevelser av godkännande. Man vill bli hörd, sedd och mött som sitt eget jag.

77. Ibid.

78. Lindberg, *F32.I.*, s. 69.

79. Sippus, ”Önskan att dö”, s. 118–119.

80. Lindberg, *Diagnos F32.I.*, s. 71, 74.

SAMMANBROTT OCH TILLFRISKNANDE

I den här artikeln har jag diskuterat hur finländska kvinnor på 2000-talet har skrivit om sin egen depression, och genom skrivandet format sin identitet som en människa med depression.

Beträffande frågan hur livet, jaget och sjukdomen hör ihop har filosofen Jennifer Radden hävdad att somliga psykiska sjukdomstillstånd är mer centrala för jaget och identiteten än andra – och enligt henne är depression ett sådant tillstånd. Även om man kan integrera symptom och sjukdom i sin identitet också då man har en annan sjukdom, så är sjukdomens betydelse för identiteten speciellt uppenbar i depressionberättelser. Depression innebär starka känslor och sinnesstämningar som inte alltid är lätta att skilja från våra jag. Sinnesstämningen är starkt knuten till erfarenhet och när sjukdomen är långvarig så blir dessa lätt en del av oss själva.⁸¹

I den här artikeln har jag diskuterat hur nära identiteten depressionen ligger, på vilket sätt den möjligen blir en del av ens självbild. Jag har frågat mig hur kvinnor som Lindberg, Vanhatalo och Sippus upplevde och beskrev sina svåra livsperioder och känslor, såsom sorg, långvarig nedslagenhet och modlöshet. Jag har analyserat hur de här kvinnorna konstruerade sin depressiva identitet, sin egen berättelse som en person med depression. Deras berättelser om sammanbrott och tillfrisknanden i det senmoderna samhällets kontext vittnar om att skrivandet om depression har ökat. Kanske drabbar depression allt fler på grund av den individualisering som Sarrimo, Johannisson och Ehrenberg diskuterar och allt flera människor skriver också om detta. Berättelserna vittnar också om vittnesmålets och ”de sanna berättelsernas” betydelse i den nutida kulturen.

Alla de tre författarna i mitt primärmaterial har skrivit som vittnen, sårade berättare som upplevt ett lidande som nästan tycks tvinga dem att tala ut. Det sägs inte explicit men på 2000-talet tycks offentligheten, också smärtsamma texter om det svåra utgivna i bokform, tillhöra kvinnor lika självklart som den tillhör männen. Att det är kvinnor som skriver om depression – och lider av den mer än män – kan ha sin orsak i den ytterst individualiserade kultur som kräver

81. Radden, *Moody Minds Distempered*. s. 169, 175–176.

synlighet, autenticitet och framgångar. Detta krav kanske gör kvinnor, som också är mödrar och ofta tar hand om andra i högre grad än män, mer sårbara.⁸² Det är också möjligt att kvinnor finner det lättare att skriva om den typ av inre – men också social – kamp, som insjuknandet i depression innebär. Hur som helst, gemensamt för de tre berättelser jag studerat i artikeln är att de framför budskapet att psykiska sammanbrott kan drabba vem som helst. Den drabbade ska därför inte skämmas utan måste bli synlig i samhället. Alla de tre jagberättarna söker och hittar också en identitet som en människa som insjuknat i depression. Rösten som berättar hur plågsamt det känns blir framställd och hörd.

Vilken identitet som formas i texten varierar ändå. Vanhatalo och Lindberg vittnar mångsidigt om sina erfarenheter och sökandet efter en förändring och en ny identitet. De accepterar slutligen sin depression men ger inte upp totalt utan hittar en ”mellanrumstillvaro”, mellan sjukdom och att vara frisk. De bygger upp en ny identitet, en som mår bättre men som kanske aldrig kan bli helt fri från sin sjukdom: depressionen, den mörka sidan av jaget. Sippus skiljer sig från de andra; då hon föder ett barn börjar ett nytt skede i hennes liv och hon upplever att hon lärt sig något viktigt av sitt tillstånd. Hon har lärt sig att leva utan depression; hon har byggt upp en identitet som en människa som har blivit helt frisk, fri från den svåra, mörka sjukdomen, depressionen.

Till sist vill jag påpeka att hur man än ser på depression som fenomen, oberoende av hur ”autentiska” eller socialt konstruerade man tänker sig att depressionsberättelser är, så är de ändå aktiva språkliga handlingar som inbjuder oss till dialog. De påminner oss om hur viktigt det är att lyssna på dem som lider och har lidit av vilken sjukdom eller kris som helst. Jens Brockmeier och Lars-Charter Hydén skriver om lyssnandet och dess betydelse, att ”sjukdom, olycka och oförmåga är gäster vi aldrig inbjuder till våra liv”.⁸³ Sjukdomar, trauman och psykologiska problem kommer ändå, och var och en av oss måste lära sig hur sköra våra liv egentligen är. Lidande, sjukdomar och trauman

82. Se också Lafrance, *Women and Depression*, s. 109–113.

83. ”Illness, injuries and disabilities are guests we never invite to our lives”, Hydén & Brockmeier, ”Introduction”, s. 2. Översättning till svenska: KT.

gör oss nåbara för andra, menar Hydén och Brockmeier, för i lidandets stund hoppas vi att någon lyssnar på oss, vår historia, våra röster, våra erfarenheter.⁸⁴ Trots att vi uppträder på jagets populära och ibland kommersiella scen när vi väljer att publicera våra berättelser, är det värt att komma ihåg att den etiska principen för mänsklig nåbarhet också är ett av motiven för att berätta – och en påminnelse om att vi ska lyssna på den som berättar.

84. Ibid.

”Vi lever och kommer att leva”

Kommunisten och bildningsborgaren Harri Edgrens kulturkamp för finlandssvenskarnas fortlevnad

MED SIN HÖGBORGERLIGA BAKGRUND, passion för skönlitteratur och sitt kommunistiska uppvaknande i vuxen ålder var Harri Edgren (1909–1996) något av en udda fågel inom efterkrigstidens finlandssvenska folkdemokratiska rörelse. Trots, eller snarare på grund av sin bildningsborgerlighet, blev Edgren en av rörelsens mest färgstarka personligheter i sin roll som sekreterare och självutnämnd studierektor för de finlandssvenska folkdemokraternas bildningsorganisation Folkets Bildningsförbund (FBF). Han förkunnade finlandssvenskhetens rika kulturarv och styrka runtom i Svenskfinland – ibland till Helsingforskaderns förtret, som hellre sett att FBF fokuserat på fackförenings- och kommunalkunskap än studiecirklar i och bokutställningar om finlandssvensk litteratur. Föreliggande uppsats utnyttjar ett rikt och för forskningssyften tidigare oanvänt källmaterial för att belysa såväl kommunisten Edgrens ovanliga livsberättelse som Svenskfinlands ofta förbisedda socialistiska historia. Uppsatsens syfte är att genom granskningen av ett högst unikt livsöde bidra med ny kunskap om folkdemokratiens förhållande till det svenska i Finland under efterkrigstiden.¹

Uppsatsen avgränsas till Edgrens gärning som folkbildare och denna gärning relateras till två sammanhörande frågor beträffande den finlandssvenska folkdemokratiska rörelsens historia. Den första frågan gäller den socialistiska finlandssvenska folkbildningens organisatoriska strukturer inom folkdemokratin under efterkrigstiden.

1. Uppsatsen har tillkommit tack vare forskningsfinansiering från Konestiftelsen, Svenska kulturfonden och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Den andra frågan gäller folkbildningens form och innehåll inom den finlandssvenska folkdemokratiska rörelsen. I bägge fallen kommer vi att påvisa den framträdande och avgörande roll som den finlandssvenska nationalitetsfrågan, framför allt genom Edgren, hade inom FBF. Samtidigt ger Edgrens motgångar och framgångar oss även möjlighet att undersöka den finlandssvenska samtidens olika uppfattningar om bildningsidealet i allmänhet, och folkbildningens karaktär och uppgifter i synnerhet. Som uppsatsen visar företrädde Edgren en humanistisk syn på folkbildning, vilket å ena sidan gjorde det möjligt att överbrygga klyftan mot den borgerliga finlandssvenska folkbildningsrörelsen men å andra sidan ledde till att Edgren ofta hamnade i konflikt med den folkdemokratiska rörelsens instrumentella uppfattning om folkbildningens uppgifter.

FRÅN DET HÖGBORGERLIGA HEMMET TILL DEN FOLKDEMOKRATISKA FAMILJEN

Harri Edgren föddes den 27 juli 1909 i S:t Petersburg där hans far Robert Edgren verkat som bokhandlare sedan år 1907. Edgrens var en bokhandlarsläkt; Harris farfar August Wilhelm Edgren hade haft en bokhandel i Åbo 1859–1889 och hans farbror Herman Edgren fortsatte bokhandelsverksamheten där från år 1893 till år 1926.² Harri Edgrens liv kom att präglas av böcker och den ryska revolutionen. Familjen Edgrens hem låg endast några hundra meter från Vinterpalatset, och enligt hans hågkomster hördes ”kanonskott och smattret av kul-sprute- och gevärseld” den 7 november 1917 då bolsjevikerna inledde oktoberrevolutionen.³ Robert Edgren förlorade sin bokhandel, men övertog år 1921 den största bok- och pappershandeln i östra Finland, Suomalainen Kirjakauppa i Viborg. Denna bokhandel berövades honom år 1940 när Viborg erövrades av Sovjetunionen, varefter han blev ägare av och chef för Oy Escalin Ab, en teknokemisk fabrik i

2. Max Engman, ”Finsk och svensk bokhandel i S:t Petersburg”, Leena Pärssinen & Esko Rahikainen (toim.), *Mundus librorum: kirja- ja oppihistoriallisia tutkielmia*, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1996, s. 347.

3. Marlene Eriksson, ”Harri Edgren berättar: Minnen och reflexioner”, *Enbet* 28/11 1977.

Helsingfors.⁴ Harri Edgren tillbringade sina ungdomsår i Viborg i en ”högborgerlig och ombonad miljö”.⁵ Som sextonåring läste han Hagar Olssons essäsamling *Ny generation* (1925) och upplevde en väckelse:

Fjällen föll från mina ögon och jag fångade en skymt av de stora sammanhangen, de väldiga problemen. Jag har alltid sagt att det är Hagar som har mig på sitt samvete, och det är inte mer än rätt att jag avslöjar det här. Tänker jag tillbaka på mina gymnasistår är det framför allt hennes böcker och tidningsartiklar jag minns. Världens klippa vilade tryggt på en fés vinge, säger F. Scott Fitzgerald i en av sina böcker. Och denna fé var Hagar, lockande och farlig.⁶

Borgarsonen Edgren begav sig som student ut på en grand tour, en europeisk bildningsresa, som tog en dyster vändning i Tredje rikets Tyskland år 1933. Edgren hade inlett doktorandstudier vid Kölns universitet under handledning av folkskolemannen och professorn Paul Honigsheim. Målet var att skriva en doktorsavhandling om den franske författaren, nobelpristagaren och antifascisten Romain Rolland (1866–1944), en av 1930-talets mest kända stalinismapologeter.⁷ Honigsheim blev dock avsatt av nazisterna och flydde till Frankrike. Honigsheims och Edgrens sista möte beskrevs senare av Edgren som ödesmättat och livsavgörande:

Några minuter innan vi skildes uppmanade han mig att i Finland fortsätta kampen för friheten och humanismen. Framgångsrikt och på längre sikt, så formade sig hans ord, kunde detta endast ske inom ramen för ett kommunistiskt parti. Att jag skulle ansluta mig till FKP ansåg han som något självfallet. Lova mig det, sade han medan vi tryckte varandras händer till avsked. Jag lovade det och har också infriat mitt löfte.⁸

4. Engman, ”Finsk och svensk bokhandel i S:t Petersburg”, s. 357.

5. Eriksson, ”Harri Edgren berättar”.

6. Ibid.

7. Anna-Lisa Sahlström, ”Harri Edgren”, *SFV-kalendern 1997*, s. 100; Michael David-Fox, ”The ‘Heroic Life’ of a Friend of Stalinism: Romain Rolland and Soviet Culture”, *Slavonica* 11 2005:1, s. 3, <https://doi.org/10.1179/136174205x45192>.

8. Eriksson, ”Harri Edgren berättar”.

Enligt Anna-Lisa Sahlströms minnesruna över Edgren återvände han ”omsider hem till Viborg, där både avhandling och hem brann upp” i början av vinterkriget.⁹ Under fortsättningskriget tjänstgjorde han som kontorsskrivare vid Helsingfors skyddskårsdistrikt och blev medlem i det fredsoppositionella Finlands Svenska Arbetarförbund (FSA).¹⁰

Edgren gjorde sig känd som bildningsman inom FSA. I FSA:s jultidning år 1944 redogjorde Edgren i en intervju för sin syn på hur ungdomen fostras till demokrati, och presenterades som en expert på detta område med hänvisning till hans omfattande studier i historia och sociologi. För Edgren var det uppenbart att ”alla klart anti-demokratiska krafter inom lärarkåren” stod inför ”en omedelbar pensionering”. Han hoppades att skolan skulle bli en institution ”där de unga komma till insikt om sin egentliga uppgift: att vara den kämpande demokratiens avantgarde, en viktig förtrupp i den nya värld som är i vardande”.¹¹ Redan här uttryckte Edgren sitt humanistiska och optimistiska bildningsideal genom att framhäva ungdomens progressiva potential:

Ungdomen är, ifall den inte våldtages eller utnyttjas av medvetet eller omedvetet reaktionära krafter, till sin natur radikal, frigjord, trosviss. I dess kamplust och illusionsfria oförskräckthet, i dess sanningslidelse och rättfärdighetspatos ligger garantien för frihetens definitiva seger.¹²

I dessa tankar om ungdomens roll artikulerade Edgren den organiska och idealistiska syn på bildning som gick som en röd tråd genom hans arbete som folkbildare. Bildning var en process som hämtade sin kraft *inifrån* individernas nedärvda historiska och kulturella material, och den idealiska läraren var därför den som likt en trädgårdsmästare lockade fram det bästa i odlingen. Till detta synsätt på bildning hör att *bildning* tydligt avskiljs från *utbildning* eftersom den senare

9. Sahlström, ”Harri Edgren”.

10. Militärstamkort för Harri Edgren, Helsingin sotilaspiiri, kotelo 173, Riksarkivet, Helsingfors; Rudolf Johansson, *Vi bygger staden: Helsingfors Svenska Arbetarförening 1898–1988*, Helsingfors: Helsingfors svenska arbetarförening 1987, s. 92.

11. ”Uppfostran till demokrati”, *Arbetets jul* 1944, s. 6, II.

12. *Ibid.*, s. II.

har kvantifierbara och jämförbara färdigheter som mål. Bildning däremot är en fri process som styrs av en inre kunskapshunger och lusten att förändra både omvärlden och sig själv. I bildningsprocessen har kunskap ett egenvärde som inte kan reduceras till ett medel för externa mål. Dessa tankar har sitt yttersta ursprung i renässansens humanistiska ideal, men får kanske det största inflytandet inom den tyska idealismen i allmänhet och i Johann Gottfried Herders filosofi i synnerhet. De tyska idealisterna betonar att människan, likt allt annat i världen, bildar en organisk helhet där de enskilda individerna bör bildas i samklang med sin omgivning. För människan är den mest betydelsefulla omgivningen hennes historiska och sociala kollektiv, vilka i Herders – men som vi ska se också i Edgrens – tankevärld utgörs av de olika nationerna i Europa, det vill säga folken.

Edgren tillhörde den skara socialdemokrater som följde med den socialdemokratiska renegaten K.H. Wiik in i det kommunistdominerade Demokratiska förbundet för Finlands folk (DFFF). Från och med mars 1945 skrev Edgren anonymt eller under pseudonymen –f– i DFFF:s svenska språkrör *Folktidningen*, där han bland annat gisslade Atos Wirtanen för politisk hållningslöshet. Han beskrev Wirtanen som ”en tragisk gestalt, ett offer för sin fatala obeslutsamhet”, och kallade K.-A. Fagerholm för ”den slipade opportunisten”.¹³ Den 2 april 1945 valdes Edgren in i DFFF:s svenska arbetsutskott (senare svenska sektionen).¹⁴ Ett par år därefter blev han också medlem i Finlands kommunistiska parti (FKP) och uppfyllde sitt löfte till Honigsheim.¹⁵ Edgren skulle även följa sin beundrade professor i dennes gärning som bildningsman.

13. Harri Edgren (under pseudonymen –f–), ”Politiskt sorgespel”, *Folktidningen* 14/3 1945.

14. DFFF:s svenska arbetsutskotts protokoll 2/4 1945, 4913:5, Suomen Kansan Demokraattinen Liitto/Ruotsinkielinen toiminta, Pöytäkirjat, Folkets Arkiv (FA), Helsingfors.

15. Harri Edgrens personmapp, Kadersektionens samling, Hmp I ymp Helsinki A–G, FA.

Folkets Bildningsförbund (FBF) grundades av Finlands Svenska Arbetarförbund och DFFF:s svenska sektion den 24 april 1946 som ett steg i ett förenande av den finlandssvenska arbetarrörelsen. FBF skulle enligt planerna fungera som de finlandssvenska arbetarnas egen bildningsorganisation, eftersom deras särskilda bildningsbehov inte kunde tillfredsställas vare sig av det finskspråkiga Arbetarnas bildningsförbund eller av den svenskspråkiga men borgerliga Svenska föreläsningbyrån. Harri Edgren var en av FBF:s arkitekter. Han skrev tillsammans med socialdemokraten Gudrun Mörne FBF:s stadgar och agerade som förbundets informella sekreterare under uppstarten. Som stadgeförfattare såg Edgren till att säkerställa förbundets minoritetsnationella svenskhet¹⁶ genom paragraf nio, vilken stipulerade att endast personer med svenska som modersmål kunde sitta i FBF:s åtta styrelse, i vilken han var självskriven.¹⁷ I en intervju sammankopplade Edgren grundandet av förbundet med en genomgripande förändring av samhälls- och kulturlivet:

Det nya förbundets tillkomst betecknar ett jättesteg framåt för det fria folkliga bildningsarbetet. En ny tid bryter in över vårt instängda och källborgerligt isolerade kulturliv. Med målmedveten kraft och obönhörlig följdriktighet skall vi demokrater vädra ut de reaktionära och nationalistiska doktrinernas, de patentpatriotiska flosklernas, de ihåliga frasernas och de tomma hjärnornas bildningsdemagogi. Det är vi som representerar den stora nya värld som är i vardande, den nya ungdomen, de nya tankarna, den oemotståndliga kampviljan.¹⁸

Trots att FBF redan från starten var något av ett skötebarn för Edgren, anmälde han inget intresse för sekreterartjänsten eftersom han vid

16. För en utredning av begreppet minoritetsnationalism, se Jonas Ahlskog, Matias Kaihovirta & Mats Wickström, "Nationen i klasskampen: Minoritetsnationalism inom den socialistiska arbetarrörelsen", *Historisk Tidskrift* 138 2018:3, s. 452–479.

17. Mats Wickström & Jonas Ahlskog, "Socialt och kulturellt vakna medborgare. Socialistisk finlandssvensk folkbildning från samarbete till splittring i Folkets Bildningsförbund r.f., 1945–1949", *Historisk Tidskrift för Finland* 102 2017:2, s. 255–285.

18. "Märklig händelse i Finlands bildningsliv. Svenskt folkbildningsförbund bildades i går i Helsingfors", *Ny Tid* 25/4 1946.

den här tidpunkten fortfarande var direktör vid sin fars fabrik. Av samma skäl avstod han från att ansöka om medlemskap i Finlands kommunistiska parti. Efter att fabriken lades ned år 1948 blev han medlem i FKP.¹⁹ Samtidigt som Edgrens karriär som direktör avslutades och hans bana som kommunist började blev förhållandet mellan social- och folkdemokraterna inom FBF alltmer ansträngt. Folkdemokraterna ansåg sig förfördelade och krävde i början av år 1949 att det skulle inrättas en folkdemokratisk tjänst för att politiskt uppväga socialdemokraten Anna Bondestams sekreterartjänst.²⁰

Edgren var folkdemokraternas första val till den nya FBF-tjänsten, men FBF:s ordförande, den Närpesbördiga Georg Backlund, hyste tvivel om hans lämplighet. På ett möte där endast kommunistkaderns inre krets deltog, anförde Backlund att Edgren inte var "fullt kompetent att sköta de uppgifter som ankommer på en bildningskonsulent". Backlund motsatte sig en anställning av Edgren eftersom dennes "personliga uppförande" gjorde honom oförmögen "att nå den enkla bygdebefolkningen".²¹ Bondesonen Backlund, som hade en lång erfarenhet av agitation på den sydösterbottniska landsbygden, verkade inte tro att Edgren, med sin högborgerliga habitus och sin kultiverade karaktär, skulle kunna kommunicera med det så kallade småfolket.

Edgren försvarades emellertid av Gösta Rosenberg, den finlands-svenska folkdemokratins blott 36-åriga ledare som delvis ärvt sin ställning av sin far Mauritz Rosenberg, Terijokiregeringens finansminister. Gösta Rosenberg menade att Edgren "hade vissa fördelar" och att han även skulle "underkasta sig vår kontroll". Rosenberg fick medhåll av partifunktionären Mikael Romberg, som försäkrade Backlund att han skulle "framföra vissa uppmaningar till Edgren". Romberg lovade även att anta uppdraget att avskeda Edgren ifall det visade sig "omöjligt för honom att sköta posten".²² Backlund fick nöja sig med dessa utfästelser. I mars 1949 drev folkdemokraterna igenom anställningen av Harri Edgren, vilket blev en av spikarna i FBF:s kista som ett gemensamt bildningsförbund. På årsmötet den 24 april 1949 marscherade

19. Harri Edgrens personmapp.

20. Wickström & Ahlskog, "Socialt och kulturellt vakna medborgare", s. 271-272.

21. Protokoll fört vid möte för DFFF:s svenska sektionens arbetsutskott 24/2 1949, 4913:6, Suomen Kansan Demokraattinen Liitto/Ruotsinkielinen toiminta, Pöytäkirjat, FA.

22. Ibid.

socialdemokraterna ut och återvände aldrig.²³ Bodelningen föll på den nyanställda Edgren, som under titeln konsulent nödtorftigt höll bildningsverksamheten vid liv under skilsmässoperioden.

DEN FRIA BILDNINGENS POLITISKA BEGRÄNSNINGAR

Edgren tog definitivt över den verkställande makten inom FBF först 1955, men redan åren innan förekommer spänningarna som skall präglade Edgrens livsgärning som kommunistisk folkbildningsman. Huvudsakligen är detta en motsättning mellan två olika uppfattningar om folkbildningens uppgifter: å ena sidan Edgrens humanistiska och idealistiska bildningsideal som främst inbegrep historiska och litteraturhistoriska studier, och å andra sidan den kommunistiska kaderns önskemål om ändamålsenliga kurser i kommunal- och fackförreningskunskap för den politiska rörelsens funktionärer. Dessa olika uppfattningar hade sin grund i väsensskilda idéer om vad bildning över huvud taget handlade om. För Edgren var bildning en fri och organisk process där kännedomen om den egna historien och kulturen hade en avgörande roll – det var ur folkets egen kulturella tradition som kraften till förändring skulle ösas. Den kommunistiska kadern tenderade däremot att ha en instrumentell syn som inte handlade om djuptliggande och existentiella frågor om individens historiska och kulturella självkännedom, utan snarare om behovet att utbilda rörelsens medlemmar för olika konkreta och politiska uppgifter. Edgrens bildningsideal fick konkret form redan under det första evenemang han organiserade för FBF.

Den 18 september 1950 startade Edgren en kurs i ”Finlandssvensk nyare litteratur” i sitt hem vid Mannerheimvägen i Helsingfors, FBF:s första så kallade ungdomskurs.²⁴ Edgren skulle sammanlagt hålla 24 ungdomskurser, från år 1950 fram till sin pensionering år 1974. Den första ungdomskursen hade nio deltagare och avslutades med fest och utdelning av kursintyg våren 1951.²⁵ Följande läsår, som Edgren

23. Wickström & Ahlskog, ”Socialt och kulturellt vakna medborgare”, s. 275–277.

24. Verksamhetsberättelse 1950, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

25. FBF:s ungdomskurs i H:fors 1950–1974 under Harri Edgrens ledning, Harri Edgrens samling 86, Åbo Akademis bibliotek.

kallade det, studerade kursdeltagarna "[k]ultursociologi med speciell hänsyn till litteratur, konst, musik och teater". Detta betydde i praktiken att ungdomarna bekantade sig med "finlandssvenska och utländska författares verk och flere stora konstnärers arbeten" samt åhörde föreläsningar av bland andra Ralf Parland och Jan-Magnus Jansson.²⁶

Ungdomskursen var kärnan i FBF:s kursverksamhet under de Edgrenska åren och blev så småningom en institution inom den finlandssvenska folkdemokratiska rörelsen. Kursen fungerade framför allt som en kultiverad inkörsport till rörelsen, en kultursalong för ungdomar, och som en plantskola för den folkdemokratiska ungdomen. De flesta av efterkrigstidens framträdande finlandssvenska folkdemokrater gick kursen, exempelvis författaren Gösta Ågren. Ågren beskrev senare Edgren som en av sina tre stora lärare.²⁷ Bland de sista kursdeltagarna återfinns också namn som Leif Salmén, Thomas Micklin och Björn Wahlroos.²⁸

Edgrens insatser för bildningen belönades dock inte med tjänsten som förbundssekreterare. I stället anställde FBF:s styrelse Backlund som sekreterare den 10 april 1952.²⁹ Backlunds anställning innebar en degradering av Edgren, som trots sin konsulenttitel i praktiken fungerat som förbundets sekreterare och även erhållit månadslön för sitt arbete. Edgren fortsatte dock frivilligt som konsulent trots att Backlund övertog hans lön. Det fanns efterfrågan på en mer politiskt underbyggd och målmedveten verksamhet för att aktivera det finlandssvenska folkdemokratiska fältet. Finlands kommunistiska parti (FKP) hade också noterat brister i FBF. FKP:s centralkommittés politiska utskott påpekade, efter en granskning av partiets svenska arbete år 1952,

26. Verksamhetsberättelse 1951, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

27. Anna-Lisa Sahlström, "Där ute snöar det", Anna-Lisa Sahlström (red.), *Röd lärdom: Folkets Bildningsförbund 1946 – Framtiden*, Helsingfors: Folkets Bildningsförbund 1997, s. 84. För en litteraturhistorisk analys av den politiska dimensionen i den finlandssvenska poesin 1960–1970, se Anna Möller-Sibeliuss, *Dikt och ideologi: Gösta Ågrens, Lars Huldéns och Claes Anderssons 1960–70-talspoesi*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-439-3>.

28. FBF:s ungdomskurs i H:fors 1950–1974.

29. Styrelseprotokoll 10/4 1952, 1313:6, Folkets Bildningsförbund, Styrelseprotokoll, FA.

att partiets styrning av FBF varit svag och att förbundets studieämnen varit för ensidiga, det vill säga för litteratur- och kulturbetonade.³⁰

Även om Backlund också gav uttryck för vikten av ”att sprida intresset för vår egen inhemska svenska litteratur och våra egna författare”³¹, kom tyngdpunkten i verksamheten att förskjutas mot kaderutbildning och verksamheten kom också, som planerat, att i högre grad samordnas med DFFF:s behov.³² Av de 47 studiecirkel som hölls år 1953 behandlade hela 31 cirklar kommunalkunskap eller samhällslära. Endast en studiecirkel behandlade finlandssvensk litteratur, vilket kan jämföras med år 1951, då fyra cirklar enbart studerade Sally Salminens roman *Katrina* (1936). Under Backlunds ledning utarbetades nya studiekurser i samhällslära och socialistisk grundkunskap. Med Backlund som sekreterare blev FBF:s verksamhet en kombination av praktiskt orienterad politisk utbildning och propaganda om världsrevolutionens segertåg.³³ Även om Edgren förlorade sitt inflytande över förbundets verksamhet var han inte avpolletterad. Han fortsatte hålla ungdomskursen i sitt hem på Mannerheimvägen och fick även fortsatt förtroende att föreläsa och leda studiecirkel.

Edgren övertog också snart FBF, vilket möjliggjordes av att Backlund avgick i början av februari 1955, varefter Edgren, som den enda kandidaten, utsågs till förbundets halvtidsanställda sekreterare.³⁴ Symptomatiskt för symbiosen mellan Edgren och FBF var att hans hemadress även blev bildningsförbundets officiella adress. På årsmötet markerade Edgren sitt tillträde med att hålla ett tal till bildningens och framtidens lov. ”Förbundets sek. framhöll i sitt tal vikten av bildning, upplysning och insikt för folket för att på så sätt uppnå målet, en ny värld”, står det i protokollet från mötet.³⁵ Edgrens humanistiska och idealistiska, men samtidigt revolutionära bildningsideal skulle komma att präglade FBF:s verksamhet i närmare 20 år. Edgren fick nu

30. ”SKP:n KK:n poliittisen toimikunnan päätös ruotsalaistyöstä (14.1.1953)”, 8026:6, Suomen kommunistinen puolue 1944–1990/Ruotsalaisjaosto, Yhteenvodot, FA.

31. ”Utkast till verksamhetsplan för Folkets Bildningsförbund 1952–53”, 1313:5, Folkets Bildningsförbund, Protokoll, FA.

32. Styrelseprotokoll 28/5 1952, 1313:6, Folkets Bildningsförbund, Styrelseprotokoll, FA.

33. Verksamhetsberättelse 1953, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

34. Styrelseprotokoll 9/2 1955, 1313:6, Folkets Bildningsförbund, Styrelseprotokoll, FA.

35. Årsmötesprotokoll 15/4 1955, 1313:5, Folkets Bildningsförbund, Protokoll, FA.

möjlighet att förverkliga den form av bildning som han ansåg att det finlandssvenska folket var i allra största behov av.

EDGRENS FOLKBILDNINGSIDEAL FÖRVERKLIGAS:
DEN FINLANDSSVENSKA BOKUTSTÄLLNINGEN

I centrum av det Edgrenska folkbildningsprojektet fanns två sammanhörande idémotiv. Det första var att värna om och odla den finlandssvenska nationaliteten, medan det andra var föreställningen om den finlandssvenska skönlitteraturens avgörande roll för Svenskfinlands fortlevnad. Med dessa motiv som grund bröt Edgren och FBF ny mark våren 1958 genom att arrangera en stor finlandssvensk bokutställning i Jakobstad med uppläsningar av de österbottniska författarna Sven-Olof Högnäs, Wava Stürmer, Gösta Ågren, Ebba Björkbom-Bäckman och Ingmar Nykvist.³⁶ Evenemanget inramades av cirka femhundra utställda böcker av finlandssvenska författare samt uppställda porträtt av vissa av författarna.³⁷ Edgren inledde utställningen med ett tal i vilket han enligt *Ny Tids* återgivning tog avstånd från "den ynkliga ljumhet, som i vissa fall ådagaläggs i vår finlandssvenska nationalitetsfråga" och "konstaterade bistert att vi inte är någon 'folkpillra', som en del vill kalla oss, utan ett folk".³⁸ Med sitt inlägg deltog Edgren i debatten om finlandssvenskarnas framtid som i början 1950-talet föranleddes av negativa demografiska prognoser och de dystra perspektiv på den finlandssvenska kulturens fortlevnad som anfördes av etablerade kulturpersonligheter, så som Edgrens ungdomsidol Hagar Olsson, men också av ungtuppar som Christer Kihlman och Jörn Donner.³⁹ Edgren framhöll att det per

36. Verksamhetsberättelse 1958, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

37. "Givande möte i Jakobstad med böcker och författare vid FBF:s bokutställning", *Jakobstads Tidning* 22/4 1958.

38. "Blind är boklös man!": Framgångsrik bokutställning i Jakobstad, fem författare uppträdde", *Ny Tid* 22/4 1958.

39. "Låg nativitet, emigration hot mot vår stams framtid", *Hbl* 15/4 1951; Christer Kihlman, "Vår Framtid", *Studentbladet* 19/3 1951; Jörn Donner, "Anteckningar om finlandssvenskhet", *Ny Tid* 28/6 1951; Roger Holmström, *Hagar Olsson och den växande melankolin: Liv och diktning 1945–1978*, Esbo: Schildts 1995, s. 131–158.

capita gavs ut 400 gånger fler böcker på Island än i USA och lyfte fram islänningarna som en förebild för finlandssvenskarna:

Vi finlandssvenskar är mer än hälften fler än islänningarna och även vi har en gammal kultur, en litteratur som stammar från fjortonhundra-talet. Vi bör ta det isländska exemplet till föredöme [...] och inse värdet i vår nationella kultur.⁴⁰

Den kosmopolitiska kommunisten Edgren gav i Jakobstad uttryck för den finlandssvenska minoritetsnationalismens grundläggande etno-nationalistiska grundsats att finlandssvenskarna är en av Finlands två nationaliteter tillsammans med den finska nationaliteten. Principen om att Finland befolkades av två likaberättigade nationaliteter var också i linje med den kommunistiska nationalitetsdoktrinen.⁴¹ Edgren kunde alltså med gott kommunistiskt samvete ge uttryck för en minoritetsnationalism som kunde ha stått sig väl på en av Svenska folkpartiets partidagar. I ett debattinlägg om finlandssvenskarnas framtid i Svenska folkskolans vänners tidskrift *Svenskbygden* samma år upprepade och utvecklade Edgren med emfas sin minoritetsnationalistiska ståndpunkt:

Det är skäl att först och främst minnas en fundamental sanning: vi är inte ”svensktalande” eller ”svenskspråkiga” utan finlandssvenskar. Vi är alltså inte en språkgrupp utan vi bildar en egen nationalitet: den finlandssvenska nationaliteten. Det gäller för oss att alltid och överallt framhäva detta självklara sakförhållande. Likaså det ofrånkomliga faktum, att det inte går an att byta nationalitet som man byter skjorta. [...] Vi måste göra allt för att finlandssvenskarna skall bli mer medvetna om sin nationalitet. *I skolorna bör modersmållets centrala ställning framhävas och modersmålslärares ansvar understrykas.*

40. ”Blind är boklös man!”.

41. För detaljerade redogörelser för den kommunistiska nationalitetsteorins relation till finlandssvenskarna, se Mats Wickström & Jonas Ahlskog, ”Stalin och det svenska i Finland. Kommunistisk nationalitetsteori och den tidiga finlandssvenska folkdemokratin”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 93, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018, s. 135–159, <https://doi.org/10.30667/hls.66419>, och Ahlskog, Kaihovirta & Wickström, ”Nationen i klasskampen”.

[...] *Hemmet och skolan skall lägga grunden till kärleken till vårt svenska modersmål och vår svenska kultur.*⁴²

Edgren poängterade även att samarbete över de politiska gränserna var en förutsättning för finlandssvenskhetens fortlevnad. Den finlandssvenska nationalitetens framtid var en allfinlandssvensk ödesfråga som stod ovanför ideologiska skiljelinjer:

En positiv finlandssvensk kulturpolitik, baserad på alla uppbyggande krafter i Svensk-Finland, oavsett politisk eller ideologisk förankring, är ett ovillkorligt krav och ett oeftergivligt villkor. En kulturpolitik av denna art bör föras i tecknet av ett samarbete på bredaste bas mellan finlandssvenska bildningsorganisationer och kulturinstitutioner. Stor vikt måste läggas vid den finlandssvenska kulturtraditionen i dess egenskap av levande bildningsarv. Finlandssvensk ungdom skall inspireras att föra detta bildningsarv vidare, fördjupa och berika vår kultur och göra det till en dyrbar och ofrånkomlig nödvändighet också för kommande generationer.⁴³

Edgrens uppmaning inbegrep en vädjan till den finlandssvenska borgerligheten att beakta det folkdemokratiska FBF som en likvärdig förmedlare av finlandssvensk bildning, en försvarare av finlandssvenskhet. Förbundets allt klarare profilering som en minoritetsnationalistisk folkbildningsorganisation med fokus på finlandssvensk litteratur var tvivelsutan främst en följd av Edgrens etnonationalistiska övertygelse om språkets och litteraturens betydelse för ett folks vitalitet och fortbestånd.

År 1959 anordnades bokutställningen i Vasa med uppläsningar av bland andra Evert Huldén och Leo Ågren.⁴⁴ Edgren inledde igen med minoritetsnationalistiskt patos. Han deklarerade enligt *Folktidningen Ny Tids (FNT)* referat att de ”bleka estetynglingar i Helsingfors” som menade ”att vi inte kommer att fortleva, att vi kommer att dö ut som nationalitet”, inte visste någonting ”om det finlandssvenska folket, om

42. Harri Edgrens inlägg i artikeln ”Vi diskuterar: Kulturfront”, *Svenskbygden* 1958:6, s. 6–7. Spärning och kursiv i originalet.

43. *Ibid.*, s. 7.

44. Verksamhetsberättelse 1959, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

våra förhoppningar, vår vilja och tro”.⁴⁵ Edgren vände sig här bland annat mot Christer Kihlman, som i sin uppseendeväckande artikel ”Svenskhetens slagskugga”, publicerad i *Dagens Nyheter* den 31 augusti 1959, sjukförklarar den finlandssvenska minoritetsnationalismen och uppmanat finlandssvenska författare ”att känna sig hemma i [det finska] Finland”.⁴⁶

Hösten 1960 arrangerade FBF bokutställningen i samarbete med Helsingfors stads svenska arbetarinstitut. Bland andra medverkade Bo Carpelan, Walentin Chorell, Tito Colliander och Anna-Lisa Österberg.⁴⁷ Edgren och arbetarinstitutets rektor Gunnar Bäck höll var sitt öppningsanförande. Medan Bäck kort hälsade alla välkomna höll Edgren sin vana trogen ett lidelsefullt och polemiskt anförande om den finlandssvenska litteraturens betydelse för finlandssvenskarnas förflutna, samtid och framtid.⁴⁸ Edgren klandrade enligt *Studieringens* utdrag ur hans tal igen ”de där bleka estetynglingarna, som vill leka arga unga män” för deras okunskap om svenskfolket och deras minoritetsnationella klentrogenhet.⁴⁹ Till ”estetynglingarna” hänförde Edgren vid den här tidpunkten sannolikt även författarna Jörn Donner och Göran Schildt (trots att Schildt var jämn gammal med Edgren och därmed låtsades vara arg och ung), som mot slutet av år 1959 gjort sig kända som belackare av traditionell finlandssvenskhet.⁵⁰ I slutet av sitt tal gav Edgren inte uttryck för något som helst tvivel om att finlandssvenskarna hade en framtid:

Och framför allt: vi lever och vi kommer att leva. Vår finlands-svenska nationalitet lever och ska leva. Ljud högt och fritt vårt älskade modersmål, vårt älskade svenska modersmål!⁵¹

45. ”FBFs utställning och uppläsning höjdpunkt i österbottnisk litteraturhöst”, *Folk-tidningen Ny Tid (FNT)* 30/10 1959.

46. Christer Kihlman, ”Svenskhetens slagskugga”, *Dagens Nyheter* 31/8 1959.

47. Verksamhetsberättelse 1960, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

48. ”Finlandssvensk bokutställning i Helsingfors”, *Studieringen* 1960:3, s. 3.

49. Ibid.

50. ”Bygdesvenskheten ohållbar?”, *Åbo Underrättelser* 27/12 1959.

51. ”Finlandssvensk bokutställning i Helsingfors”, s. 6.

FBF:s konstutställning i det borgerliga Ekenäs hösten 1961 var också ett prov på förbundets och framför allt Edgrens förmåga att överskrida politiska gränser i den finlandssvenska kulturens tecken. Samtidigt är det även möjligt att borgerskapet i Ekenäs stad inte riktigt visste vilket förbund som stod för konstutställningen, som dessutom endast presenterade verk av svenskspråkiga konstnärer. *Västra Nyland* tillskrev nämligen utställningen det socialdemokratiska Arbetarnas bildningsförbund. De verk av bland andra Pro Finlandia-belönade konstnärer som Gösta Diehl, Torger Enckell och Yngve Bäck som ställdes ut i folkskolans aula var dessutom varken socialistiskt realistiska eller ens socialrealistiska. Edgrens sedvanliga öppningstal om finlandssvenskhetens kulturella livskraft, i vilket han enligt *Västra Nyland* "polemiserade mot de bleksiktiga helsingforsare som utan att veta något om Svenskfinland och dess befolkning spår finlandssvenskarnas undergång", torde inte heller ha uppfattats som särdeles socialistiskt.⁵²

Hösten 1962 var det dags för en bokutställning igen, som dock ramades in med konstverk av Sven Grönvall och Per Olov Hjortell.⁵³ I Nykarleby inledde Edgren på nytt med att tala om bokutgivningen på Island och vikten av att slå värn om det svenska språket och litteraturen i Finland, inte minst för kommande generationers skull. Att döma av tidningsreferaten från evenemanget angrep Edgren inte denna gång de bleka estetynglingarna, men det minoritetsnationalistiska litteraturbildningsbudskapet var i övrigt detsamma. Åtta författare uppträdde och av dessa var österbottningarna Edit Björkholm, Ingolf Friman och Wilhelm Nyby nya namn i sammanhanget.⁵⁴

Bland bokutställningshöjdpunkterna kring mitten av 1960-talet kan nämnas den blott sextonåriga debutanten Ulla-Lena Lundbergs läsning ur sin diktsamling *Utgångspunkt* (1962) i Hangö år 1963, och den likaså debuterande Ralf Nordgrens recitering av sina dikter i

52. Sven Willner, "Finlandssvensk konstutställning i folkskolans aula", *Västra Nyland* 31/10 1961.

53. Verksamhetsberättelse 1962, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

54. Max Furu, "Boken öppnar oss helt nya världar", *Vasabladet* 20/11 1962; Ingmar Nykvist, "Åtta läste ur egna verk vid konstdag i Nykarleby", *Österbottningen* 20/11 1962; "Nykarleby: Lyckad bokutställning i FBF-regi", *FNT* 23/11 1962.

Dalsbruk år 1964.⁵⁵ På grund av FBF:s brist på pengar och styrelsens prioriteringar ställdes bokutställningen in år 1965, vilket gjorde Edgren väldigt besviken.⁵⁶ I Närpes år 1966 öppnade Edgren åter utställningen med ett anförande om hur den finlandssvenska nationalitetens kulturella styrka manifesterades av den mångsidiga och blomstrande finlandssvenska litteraturen.⁵⁷

FBF-utställningen återvände till Jakobstad år 1967 med framföranden av åtta österbottniska författare: Wava Stürmer, Ingolf Friman, Ingmar Nykvist, Edith Björkholm, Erik Ågren, Helge Englund, Anna Lisa Lönnqvist och Walter Ahlö.⁵⁸ De fyra sistnämnda gjorde sin första uppläsning för FBF. Enligt *FNT* var det dessutom Erik Ågrens allra första offentliga framträdande som författare.⁵⁹ Enligt *Österbottningens* referat lyfte Edgren fram det stora litteraturintresset i Österbotten i följande ordalag: "Från detta slätternas land kommer det varje år nya författare som aktivt deltar i kulturarbetet."⁶⁰ Edgren återupprepade också sitt brukliga budskap om den finlandssvenska kulturens och diktningens ungdomliga livskraft i ett tal som enligt *Jakobstads Tidning* var präglad av "kulturoptimism".⁶¹

NATIONELL BILDNING SOM INTERNATIONALISMENS FÖRUTSÄTTNING

Det internationella studentrevolutionsåret 1968 arrangerade FBF sin bokutställning i Karis. Edgren upprepade i stort sett sitt öppningstal från föregående år, men enligt *Västra Nylands* återgivning med ett

55. "Samling kring boken och sex författare i Hangö", *Västra Nyland* 26/11 1963; "FBF ordnade bokens dag i Hangö", *FNT* 29/11 1963; "Bokutställning och diktare i Dalsbruk", *Åbo Underrättelser* 30/11 1964.

56. Verksamhetsberättelse 1965, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

57. "Vår litteratur ett livsvillkor", *Vasabladet* 29/11 1966; "Närpes: Givande författaruppläsning", *FNT* 2/12 1966.

58. Verksamhetsberättelse 1967, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

59. "Bokens dag i Jakobstad: Stor publikframgång för FBF:s författarmatiné", *FNT* 24/11 1967.

60. "Författarmatiné i Jstad påtalade kulturlösheten", *Österbottningen* 21/11 1967.

61. "Givande bokdag i Jakobstad: åtta författare medverkade", *Jakobstads Tidning* 21/11 1967.

dagsaktuellt tillägg som återknöt till och återupplivade hans kritik mot de blodlösa Helsingforsynglingarna:

Det är för den skull [den djärva och radikala finlandssvenska ungdomens framstormning] vi bara kan le med ett föraktfullt och inte överseende löje, när en viss äldre yngling i sin aningslöshet och ignorans försöker göra gällande att vi ingen framtid mera har i vårt fosterland. Vårt öde skulle enligt bemålde herreman bli att leva i något slags reservat. Nåväl, det finns minsann en hel del omdömeslösa och enfaldiga individer här i världen. Jag måste medge att jag i detta ögonblick inte ens minns hans namn, eftersom han för mig är helt likgiltig och betydelslös.⁶²

Det undgick knappast publiken i Karis-Billnäs samlyceum vilken "äldre yngling" Edgren förkättrade i sitt tal: den (obundne) folkdemokraten Jörn Donner, vars uttalande om att man borde fösa ihop de framtidslösa finlandssvenskarna i ett reservat för att beskådas av turister hade sänts i tv en dryg månad tidigare. Donners kommentarer hade lett till häftiga reaktioner bland såväl socialister som borgare. Donner själv avfärdade kontroversen som "en skitsak".⁶³ Donners reservationslösa resonemang om reservat väckte Edgrens minoritetsnationalistiska vrede, och det var en veritabel bannlysning ur den finlandssvenska gemenskapen Edgren försökte utfärda i Karis. Till skillnad från *Västra Nyland* återgav *FNT* inte Edgrens bannbulla mot Donner utan rapporterade endast i generella ordalag hur Edgren hyllat den "finlandssvenska livsviljan" och tagit avstånd från "undergångsprofetior".⁶⁴ Donner, som debuterade som författare 1951, kom aldrig att uppträda för FBF, men det gjorde Barbara von Schoultz, Anders Cleve och Johan Mickwitz i Karis. Enligt *FNT* "hyllades de unga författarna med stormande applåder och röda nejlikor"⁶⁵, en socialistisk symbol.

Den 6 november 1969 tilldelades den 60-åriga Harri Edgren folktingsmedaljen för sina insatser för den finlandssvenska kulturen

62. "Författarna lever i en bitter ekonomisk misär", *Västra Nyland* 26/II 1968.

63. "En skitsak säger Donner", *Dagens Nyheter* 26/10 1968.

64. "Bokens dag i Karis", *FNT* 28/II 1968.

65. Ibid.

på Svenska dagens huvudfest i Vasa.⁶⁶ Drygt två veckor senare höll Edgren som vanligt öppningstalet på FBF:s bokutställning. Enligt *Hufvudstadsbladet* underströk Edgren i sitt högstämde tal i Pargas litteraturens betydelse ”för vår finlandssvenska nationalitet” och ”hävdade med pondus” att finlandssvenskarna inte är en ”minoritetsspillra, som en del velat påstå”. Talet avslutades med hans gamla paroll ”vi lever och kommer att leva”.⁶⁷ Anders Cleve deltog igen, tillsammans med Viola Renvall, hennes man Hjalmar Krokfors samt Ole Torvalds.⁶⁸

År 1970 gick utställningen av stapeln i Hangö. *FNT*⁶⁹ beskrev kort Edgrens öppningsanförande utan att nämna den kritik av den finlandssvenska ungdomen som Edgren enligt *Hangö* hängav sig åt: ”Är det endast det matnyttiga, beräknande och streberaktiga som intresserar ungdomen, som får dem att förakta sitt modersmål.”⁷⁰ Enligt *Västra Nyland* klandrade Edgren framför allt ”de unga, som kallar sig internationalister, men som saknar intresse för sitt eget modersmål”. Dessa begrep inte vad verklig internationalism grundade sig på:

Utän rotfäste i sitt eget land, sitt eget modersmål och sin egen litteratur kan ingen människa växa och mogna och bli internationalist i anda och sanning.⁷¹

Edgren hade tidigare enbart riktat sin kritik mot vissa kottier, eller som i fallet Donner mot en utpekad person, och framhållit att majoriteten av ungdomarna var radikal samtidigt som ungdomen återknöt till och utvecklade det finlandssvenska kulturavet. Eftersom en ansenlig del av den radikala ungdomen i allmänhet, och den vänster-radikala ungdomen i synnerhet, i en eller annan form omfamnade internationalismen år 1970, gav Edgren i sitt tal i Hangö uttryck för en nyförvärvad pessimism gällande den finlandssvenska ungdomen och i förlängningen finlandssvenskhetens framtid. Det är också talande att *FNT* valde att lämna bort Edgrens minoritetsnationalistiska angrepp

66. ”Svensk toppen”, *Vasabladet* 7/II 1969.

67. ”Författaruppläsning vid matiné i Pargas”, *Hufvudstadsbladet* 25/II 1969.

68. *Ibid.*

69. ”Bokens dag i Hangö”, *FNT* 26/II 1970.

70. ”Trevlig bokexpo med författaruppläsning”, *Hangö* 24/II 1970.

71. ”Fem författare läste egna verk”, *Västra Nyland* 24/II 1970.

på den förment internationalistiska ungdomen. Uppenbarligen ansåg tidningen att Edgrens utfall var för provokativt för den växande skaran internationellt inriktade ungdomar i den folkdemokratiska rörelsen. Efter Edgrens utgjutelse mot ungdomen följde uppläsningar av det äkta paret Krokfors och Renvall, Ulla-Lena Lundberg, Sven Willner samt Jarl Sjöblom.⁷² Edgren avtackade författarna med varsin röd nejlika.⁷³

Söndagen den 28 november 1971 återvände FBF:s finlandssvenska bokutställning till Österbotten. Edgren upprepade i sitt tal i Jakobstad de anklagelser mot den finlandssvenska ungdomen han fört fram i Hangö och kom även, enligt *Österbottningens* rapport, med en ny åtalspunkt:

Många missbrukar i dagens Finland det svenska språket så att man kan kalla det till en "pidginsvenska" som de talar. Författarna har här ett arbete genom att hålla språket rent. De har också ett kulturarv att värda.⁷⁴

Det var framför allt ungdomar i södra Finland och Helsingfors som talade denna pidginsvenska; "en osmaklig röra av osvenska ord och konstruktioner" var Edgrens ord enligt *Jakobstads Tidning*. Även om Edgren åter gav uttryck för pessimism gällande finlandssvenskhetens framtid, något han inte hemfallit åt under 1950- och 1960-talet, satte han enligt *JT*:s referat sin förhoppning till "majoriteten av den finlandssvenska ungdomen som håller fast vid sitt modersmål". Edgren menade att det var Österbotten som, "nu som tidigare", skulle gå i spetsen för den finlandssvenska diktningens nationella renässans.⁷⁵ Edgren avslutade sitt tal med att introducera ett nytt slagord: "en gång finlandssvensk, alltid finlandssvensk."⁷⁶ Denna devis och förutsägelsen om litterär förnyelse gick delvis igen några år senare i den minoritetsnationalistiska hurrarrörelsen, vilken från ett österbottniskt vänsterperspektiv förfäktade finlandssvensk självhävdelse. Ett avstamp

72. "Trevlig bokexpo med författaruppläsning".

73. Ibid.

74. "Bokens dag i Jakobstad", *Österbottningen* 30/11 1971.

75. "Stark bokhöst visar livskraft i kulturarvet", *Jakobstads Tidning* 30/11 1971.

76. "Nio författare möttes i Jakobstad", *Vasabladet* 30/11 1971.

för hurrarrörelsen var grundandet av Författarnas Andelslag år 1973 på initiativ av författaren Gösta Ågren, en av rörelsens förgrundsgestalter.⁷⁷ Ågren var Edgrens tidigare elev och delade dennes övertygelser i den finlandssvenska nationalitetsfrågan.

År 1972 besökte Edgren och hans bokutställning Dalsbruk, där bland annat debutanten Tua Forsström läste ur sin *En dikt om kärlek och annat* (1972).⁷⁸ Edgrens sista bokutställning arrangerades i Hangö i november 1973 med Märta och Henrik Tikkanen som två av de medverkande författarna. Edgren inledde utan att anmärka på trolöshet mot finlandssvenskheten eller blandspråk. I stället diskuterade han litteraturens, konstens och musikens begriplighet och obegriplighet. Edgren slog ett slag för den kulturella bildningens nödvändighet för förståelsen och upplevelsen av stor och förment svår konst, diktning och musik. Enligt *FNT*:s referat avslutade Edgren sitt tal med en optimistisk prognos: "allt varslar om en ny blomstring för vår finlandssvenska diktning, som just nu upplever en märklig inre förnyelse."⁷⁹ Efter Edgrens tid arrangerade FBF ytterligare en bokutställning år 1974, men därefter lades det mycket Edgrenska evenemanget ned.

EDGRENS FOLKBILDNINGSPROJEKT I SAMTIDENS ÖGON

FBF:s finlandssvenska bokutställning var ett huvudintresse för Edgren. Bokutställningen förenade Edgrens bibliofili och finlandssvenska minoritetsnationalism. Litteratur, som en väsentlig del av folkbildningen, och finlandssvenskhet var också två av FBF:s tre hörnstenar. Socialism, den tredje hörnstenen och ur den folkdemokratiska ledningens perspektiv grunden för förbundets verksamhet, hade inte samma tyngd för Edgren i sammanhanget. I sina öppningstal propagerade Edgren aldrig för socialism eller ens socialrealistisk konst och litteratur, för att inte tala om socialistisk realism, det vill säga den Sovjetkommunistiska doktrinen om att konsten skulle vara realistisk till formen och socialistisk till innehållet. Författarna som deltog i

77. Bror Rönholm, "Sprickor genom Svenskfinland", Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen. 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Atlantis 2000, s. 248.

78. "Bokens dag i Dalsbruk: Unga författare deltog", *Åbo Underrättelser* 28/11 1972.

79. "Bokens dag i Hangö", *FNT* 29/11 1973.

bokutställningen framförde inte heller, med några få undantag, uppläsningar med ett uppenbart socialistiskt budskap även om flera av dem var folkdemokrater eller sympatiserade med folkdemokratin.

Trots att FBF-utställningen inte direkt bidrog till den politiska bildning som var en väsentlig del av förbundets övriga verksamhet synliggjorde den förbundet utåt, för det borgerliga samhället, i mycket större utsträckning än den övriga verksamheten som primärt riktade sig till folkdemokrater. Den finlandssvenska bokutställningen fungerade som en bro till det borgerliga Svenskfinland. FBF samarbetade med SFP-dominerade kommuner och institutioner samt privata företag (förlagen och de lokala bokhandlarna) i arrangerandet av utställningen. FBF:s finlandssvenska bokutställning och författaruppläsning, eller Bokens dag som evenemanget också kallades, var i allra högsta grad ett litteraturevenemang med betoning på det finlandssvenska.

FBF-utställningens mest tydligt uttryckta ideologiska innehåll är finlandssvensk minoritetsnationalism, medan evenemangets folkdemokratiska sida förblir en icke-artikulerad bakgrundsfaktor. Förutom Edgrens stundtals explosiva öppningstal om den finlandssvenska nationalitetens förflutna och framtid förmedlade också själva utställningen en föreställning om en kontinuerlig och rik finlandssvensk litteraturtradition. De många och olika svenskspråkiga författare som under årens lopp uppträdde på bokutställningen befäste även utställningens karaktär som en finlandssvensk begivenhet, särskilt som evenemanget aldrig gästades av rikssvenska författare. Den stora mängd författare som medverkade visar också att FBF:s folkdemokratiska förankring inte var något hinder för flertalet av de aktiva svenskspråkiga författarna i Finland mellan åren 1958 och 1974. FBF blev genom Edgrens förtjänst en accepterad institution i den finlandssvenska folkbildnings- och kultursfären på vars litteraturevenemang icke-socialister återfanns såväl på scenen som i publiken.

Edgrens folkbildningsverksamhet hade naturligtvis följder även för hur man i samtiden såg på FBF. Ett mycket talande exempel är firandet av förbundets 15-årsjubileum. På plats under firandet var bland andra skolrådet vid Skolstyrelsens svenska avdelning Martti Mikander, Svenska studieförbundets avdelningschef Evert Ekroth och Finlands svenska författareförenings Carl-Fredrik Sandelin. Betecknande för festens och FBF:s karaktär vid den här tidpunkten var att

gratulationstalarna framhöll vad FBF gjort för finlandssvenskheten. Förutom vid finlandssvenska kulturodlingen i allmänhet uppehöll sig festtalarna vid litteraturens betydelse, rapporterade *FNT*.⁸⁰ Edgren angav tonen i sitt öppningstal:

Det väsentliga för oss här församlade är boken, den är för oss den bästa bland vänner, den eviga följeslagaren kring vilken vi alla här närvarande kan enas [...].⁸¹

Edgrens passion för litteratur var central för att överbrygga den ideologiska klyftan mellan å ena sidan FBF som ett folkdemokratiskt bildningsförbund, och å andra sidan etablerade bildningsmän som Mikander och Ekroth. Den litterära och idealistiska inramningen följdes upp och fördjupades av festföredraget, som hölls av författaren och folkdemokraten Leo Ågren. Ågren behandlade förhållandet mellan våld och kärlek och föredraget utmynnade enligt *FNT* i "en varm vädjan om större förståelse mellan människor, en appell om kärlek till medmänniskan".⁸² Även här var tystnaden om klass och konflikt talande. Förutom att Elantos klubblokal i Helsingfors var fylld av folkdemokrater var det inget i festligheterna som förrådde att det förbund som firades var folkdemokratiskt. Varken arbetarrörelsen eller politisk bildning nämndes i festtalen och inte ens bordsblommorna (narcisser) antydde att förbundet som Edgren ledde var en socialistisk bildningsorganisation.

EDGRENS KLASSISKA BILDNINGSIDEAL I KONFLIKT

Edgrens klassiska och humanistiska folkbildningsideal framträder särskilt tydligt i samband med 1960-talets kulturdebatter. I november 1962 kommenterade Edgren den debatt om kulturdemokrati i bildningsarbetet som blossat upp i Sverige efter att författaren och folkbildaren Bengt Nerman ifrågasatt nedvärdering av kiosklitteratur och enligt historikern Jens Ljunggren ställt sig tvivlande till "den akademiske folkbildarens utvecklingsperspektiv, uppfostrarroll och fast-

80. "Uppskattat bildningsförbund 15 år", *FNT* 5/5 1961.

81. *Ibid.*

82. *Ibid.*

lästa kulturbegrepp”.⁸³ I sin bok *Demokratins kultursyn* argumenterade Nerman för att uppdelningen mellan ”fin” och ”dålig” kultur ledde till skuld känslor hos den som tyckte om den senare, vilket i sin tur kunde leda till ”kulturmotstånd”.⁸⁴ Edgren tog bestämt avstånd från Nermans oro för kulturmotstånd, och hänvisade till sin erfarenhet inom FBF: ”Vi har aldrig mött det som Bengt Nerman kallar kulturmotstånd. Tvärtom har vi på långt när inte kunnat tillfredsställa det stora och växande bildningsbehovet.” Enligt Edgren var det dessutom i första hand ungdomen som tagit bildningsidealen till sig.⁸⁵

Det enda som stod i vägen för FBF:s uppgift var enligt Edgren bristen på pengar, inte något motstånd mot den så kallade högre kulturen sprunget ur ungdomlig lust att konsumera skräpkultur. Edgren förkastade Nermans försök att minska klyftan mellan hög och låg litteratur och slog ett slag för den goda litteraturens centrala roll för framgångsrik folkbildning:

Spridningen av i litterärt avseende fullgoda böcker är förvisso av stor och väsentlig betydelse för bygdens folk och den intellektuella utvecklingen bland ungdomen. Bengt Nermans försvar för otruckyk [sic] och dussinlitteratur kan saklöst lämnas åt sitt värde.⁸⁶

En demokratisering av bildningsarbetet och upplösning av den pedagogiska hierarkin kom inte heller på fråga:

Studieledarens och lärarens centrala ställning får inte sättas ifråga. Och det inte minst då det gäller den pedagogiska aspekten, som alltid är avgörande i det här sammanhanget. Vuxenundervisning är naturligtvis inte ett fält där vem som helst kan skörda lagrar hur som helst. Det är en sektor som också den fordrar kunskaper, pedagogisk erfarenhet och en aldrig slocknande entusiasm.⁸⁷

83. Jens Ljunggren, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella*, Lund: Nordic Academic Press 2009, s. 72.

84. Bengt Nerman, *Demokratins kultursyn*, Stockholm: Bonnier 1962, s. 15.

85. Harri Edgren, ”Harri Edgren möter intet kulturmotstånd”, *Landsbygdens folk* 9/11 1962.

86. Ibid.

87. Ibid.

Edgrens försvar av den klassiska bildningsmodellen och att lärda eldsjälur styrde bildningsarbetet motsvarade hur han själv bildade – med läromästarens självklara auktoritet och primus motoris patos. Edgren avslutade sitt debattinlägg med att dra en lans för den traditionella folkbildningens betydelse för ”den finlandssvenska nationalitetens framtid, som ingen av oss tvivlar på”.⁸⁸

Edgrens debattartikel sammanfattar hans pedagogiska och politiska filosofi, men med en anmärkningsvärd lucka – han nämner inte kommunismen. Frånvaron av kommunistiskt eller ens socialistiskt tankegods i en artikel publicerad i *Landsbygden folk*, Svenska lantbruksproducenternas centralförbunds medlemstidning, är förvisso inte förvånande. Denna frånvaro låg dessutom i linje med den litterära bildningsprofil Edgren etablerat för FBF, vilket var en inriktning som även hade bejublats av borgerliga folkbildningsrepresentanter på 15-årsjubileet. Denna profil var dock inte en kuliss som kommunisterna upprätthöll i syfte att skapa en kontaktyta till det borgerliga Svenskfinland, utan avspeglade i stort sett vad FBF faktiskt ägnade sig åt. Edgrens utläggning om FBF och sin bildningsidé i *Landsbygden folk* stämde överens med hur verksamheten bedrevs. Däri låg också problemet för dem som hellre skulle ha sett att förbundet förberedde folk och kader på klasskamp.

KADERKOMMUNISTISK KRITIK OCH BORGERLIGT ERKÄNNANDE

Den 18 november 1968 beslöt FBF:s styrelse att Edgren redan vid nästa styrelsemöte i detalj skulle redogöra för studiecirkelarna och vad deltagarna ansåg om sin studielitteratur.⁸⁹ Edgren ignorerade uppmaningen och blev föremål för en väl förberedd kaderkommunistisk kritik i form av en skrivelse i fem punkter. I punkterna hävdades att FBF:s verksamhet var dåligt planerad, otidsenlig, inåtvänd, saknade samarbete med medlemsorganisationerna och att FBF borde ha ett kansli där

88. Ibid.

89. Styrelseprotokoll 18/11 1968, 1313:6, Folkets Bildningsförbund, Styrelseprotokoll, FA.

sekreteraren var anträffbar vid bestämda tider.⁹⁰ Denna anmärkning gav inte upphov till något meningsutbyte i stunden. Skådeplatsen för uppgörelsen blev i stället årsmötet 1969, till vilket FKP och DFFF slöt upp med sitt tunga kommunistiska funktionärsgarde.

Resultatet av examinationen blev att styrelsen inte längre tillät Edgren att välja studiematerial för studiecirkarna, med följden att skönlitteraturen nästan uttraderades som studieämne. Endast sju av FBF:s 83 cirklar studerade studierektorns favoritämne år 1969 medan hela 73 ägnade sig åt samhällslära. De resterande tre cirkarna studerade fotografi, fackföreningskunskap och historia.⁹¹ Krav ställdes också på samarbete med de finska folkdemokraternas bildningsförbund Kansan Sivistystyön Liitto (KSL), men detta parerade Edgren med att han höll en språkkurs i svenska för finskspråkiga i KSL:s regi.⁹² Kanslifrågan slutade i en kompromiss: Edgren behöll kansliet hemma hos sig men skulle vara anträffbar i Koittos hus två eftermiddagar i veckan.⁹³ Edgrens möjlighet att berika det folkdemokratiska fältet med god litteratur kringskars av styrelsen, men i övrigt fortsatte han att leda verksamheten efter eget gottfinnande.

Talande nog vann Edgrens kulturkamp erkännande på borgerligt håll samtidigt som han kritiserades hårt av den kommunistiska kadern. Den 6 november 1969 besökte Edgren Vasa som inbjuden hedersgäst vid Svenska dagens huvudfest. På festen dekorerades Edgren med Svenska Finlands folktings förtjänstmedalj. Edgren var en av tolv personer som utmärktes. Bland de övriga återfanns hans ungdomsidol Hagar Olsson. Även om Hagar Olsson var förhindrad att personligen närvara vid festen, undgick det knappast Edgren att de två belönades vid samma tillställning. Han tog utan tvivel stolt emot sin medalj för sin finlandssvenska kulturgärning som minoritetsnationalistisk bildningsman.⁹⁴

90. "Till Folkets Bildningsförbunds styrelsemöte 18.12.1968", bilaga nr 3 årsmötesprotokoll 1968, Folkets Bildningsförbund, Protokoll, FA.

91. Verksamhetsberättelse 1969, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

92. Styrelseprotokoll 11/9 1969 och 15/12 1969, 1313:6, Folkets Bildningsförbund, Styrelseprotokoll, FA; Verksamhetsberättelse 1969.

93. Styrelseprotokoll 15/12 1969.

94. "Svensk toppen".

Edgren lät sig inte nedslås av den skärpta kommunistiska kontrollen, eller som han själv uttryckte det i en intervju år 1971: "Det har gällt att trofast verka i sitt kall och bortse från förtret, obehag och ledsamheter som man tyvärr då och då fått möta på vägen."⁹⁵ Edgren fortsatte förverkliga sin agenda för FBF så när som på valet av studiecirkellitteratur. Den kaderkommunistiska reformen av förbundet kom av sig, vilket knappast förvånade reformisterna. FBF:s verksamhet var enligt dem fortfarande bristfällig, men i varje fall kunde kommunisterna skönja en kursändring mot ett politiskt mer ändamålsenligt bildningsförbund. Edgrens humanistiska grundtanke om bildning för människans och bildningens egen skull saknade mätbara politiska mål, men var trots allt klar i sin praktik. Kritikerna anmärkte på brister i verksamhetens lämplighet för den folkdemokratiska rörelsens mål, men de presenterade ingen alternativ vision för FBF. Konflikten resulterade dock inte i en grundläggande strid om förbundets karaktär eftersom ingen ifrågasatte Edgrens ställning och det han kallade sin "livsuppgift"⁹⁶.

EDGRENS FRAMGÅNGAR MED UNGDOMEN OCH MOTGÅNGAR MED KADERN

Kaderkommunisterna hade anklagat Edgren för att bedriva gammalmodig folkbildningsverksamhet som saknade beröring med ungdomens ideologiska debatter. Edgren uppfattades dock inte som passé av ungdomen, utan var tvärtom populär bland den nya och ideologiskt drivna generationen av minoritetskommunister. Enligt *FNT* beslöt FDU-föreningen Avant på sitt årsmöte 1972 att enhälligt utse Edgren till hedersordförande för föreningen med hänvisning till hans roll i Avants återuppståndelse och "den avgörande betydelse han haft för studieverksamheten".⁹⁷ Edgrens utnämning till Avants hedersordförande symboliserar bundsförvantskapet mellan de minoritetskommunister som ledde den finlandssvenska folkdemokratiska ungdomsrörelsen och Edgren. I praktiken betydde alliansen att FBF:s verksamhet

95. "Folkets Bildningsförbund tjugofem år", *FNT* 22/4 1971.

96. Ibid.

97. "AVANT uppåt", *FNT* 2/3 1972.

till stora delar övertogs av det minoritetskommunistiska lägret, även om FBF formellt fortsatte under majoritetskommunistiskt styre.

Den oppositionella koalitionen mellan den äldre bildningsmannen och studenterna utgick från ett gemensamt politiskt intresse. Utbytet mellan Edgren och ungdomen var emellertid mer än enbart taktiskt, framför allt från den förras sida. Enligt Thomas Micklin lyckades Edgren åtminstone delvis övertyga ungdomarna om vikten av att först vara (minoritets)nationell om man strävade efter att vara internationell. Micklin minns att Edgren underbyggde sin argumentering marxistiskt, det vill säga med hänvisning till den kommunistiska nationalitetsdoktrinen.⁹⁸ Under senare år bekräftade också Edgren själv att han i sitt livslånga arbete för den finlandssvenska minoritetsnationen funnit direkt stöd i Lenins bolsjevistiska nationalitetsteori.⁹⁹

Med ungdomens hjälp blev år 1972 Edgrens mest framgångsrika någonsin som studierektor. Studiecirkelnas antal ökade med 51 procent i jämförelse med föregående år; de var nu 122 till antalet. Ungdomens ämne var samhällslära, medan de äldre folkdemokraterna studerade skönlitteratur. Antalet fristående föreläsningar formligen exploderade från 14 till 58.¹⁰⁰ De ungdomar som deltog i Edgrens ungdomskurser strömmade ut i svenskbygderna för att ägna sig åt socialistiskt upplysningsarbete, likt Axel Olof Freudenthals minoritetsnationalistiska lärjungar vid Nylands Nation gjort för svenskheten i Finland omkring 100 år tidigare. Det minoritetsnationella budskapet förkunnades också i kommunistisk tappning av Edgrens adepter: Finlands svenskar utgjorde en egen nationalitet.¹⁰¹ De unga taistoiterna (den ideologiskt ortodoxa minoriteten inom FKP, namngiven efter partiets viceordförande Taisto Sinisalo) lyfte även fram nationalitetsfrågan inom Avant och FKP:s svenska sektion.¹⁰²

98. Intervju med Thomas Micklin 7/7 2015 för FBF:s historiprojekt, inspelning i författarnas ägo. Se även Wickström & Ahlskog, "Stalin och det svenska i Finland".

99. Tor Högnäs, "Kulturkämpe berikar finlandssvenskheten", *Vasabladet* 3/11 1983.

100. Verksamhetsberättelse 1972, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

101. Ibid.; Verksamhetsberättelse 1973 och Verksamhetsberättelse 1974, 1313:13, Folkets Bildningsförbund, Verksamhetsberättelser, FA.

102. "Styrelsens förslag till verksamhetsberättelse för år 1972", Harri Edgrens samling 46, ÅAB; FKP:s svenska sektion, Mötesprotokoll 10/3 1973, 8026:3, Suomen kommunistinen puolue 1944-1990/Ruotsalaisjaosto, Pöytäkirjat, FA.

Edgren och ungdomarna omstöpte FBF till ett centralt organ för den finlandssvenska folkdemokratins allmänna revitalisering och mer specifikt för den finlandssvenska minoritetskommunismen. Förbundets verksamhet var mer omfattande än någonsin tidigare och nådde nu ungdomen. Unga intellektuella, de som kaderkommunisterna efterfrågat i flera år, trädde in i rörelsen. De begagnade sig, i gott samförstånd med Edgren, av FBF på ett politiskt ändamålsenligt sätt, såsom den äldre kadern ofta önskat att FBF skulle fungera.

Det uppsving som Edgren och ungdomen fick till stånd var dock endast politiskt ändamålsenligt i princip – i politisk praktik var det problematiskt för den majoritetskommunistiska falang som fortsättningsvis hade makten över de folkdemokratiska organen. Majoritetsmakten i FBF var dock genom Edgrens försorg mest formell. Majoriteten var mer än kapabel att blockera minoriteten från maktpositioner, men i det här fallet hade den till syvende och sist oangripliga portvakten inte endast öppnat dörren för sina unga minoritetskamrater utan även rullat ut den röda mattan. Minoritetens allt starkare grepp om FBF undgick dock inte majoriteten, som slöt upp med kraft till årsmötet den 25 april 1973.¹⁰³

Efter Edgrens inledning drog majoriteten åt snaran och slog fast ”att samarbetet med KSL skulle utvidgas”.¹⁰⁴ KSL:s styrande organ och funktionärskår var majoritetsbemannad.¹⁰⁵ Krav på samverkan med KSL hade som bekant framförts även tidigare med hänvisning till FBF:s politiskt skrala och skönlitteraturbetonade studiecirkelverksamhet. Vid tidpunkten för årsmötet 1973 var dock studiecirkelarna fler och mer politiska än någonsin tidigare men studiearbetet leddes av fel kommunister. Större samverkan med KSL skulle från ett majoritetsperspektiv åtminstone moderera minoritetsinflytandet. KSL-kravet var framför allt ett slag mot Edgren, som i syfte att värna om FBF:s finlandssvenska självständighet, försökt avvärja alla krav på mera genomgripande samarbete. KSL-manövern var en kompromiss-

103. Årsmötesprotokoll 25/4 1973, 1313:5, Folkets Bildningsförbund, Protokoll, FA.

104. Ibid.

105. Kari Kantasalmi, ”Kansan Sivistystyön Liitto: Toimintalinjoja ja refleksiivisyyden pulmia”, Kari Kantasalmi, Liisa Korhonen & Jukka Tainio (toim.), *Sivistystyön itseymmärrys: Tekstejä järjestöllisestä sivistystyöstä*, Helsinki: Kansan Sivistystyön Liitto 2004, s. 39.

lös markering av majoriteten, men i övrigt framlade de församlade majoritetsrepresentanterna varken visioner eller konkreta förslag för verksamheten. Majoriteten var på plats för att sätta minoriteten på plats.¹⁰⁶

När den nya styrelsen konstituerade sig den 28 maj 1973 meddelade Edgren att han ämnade avgå den 31 augusti 1974 och att beslutet var "oåterkalleligt".¹⁰⁷ Edgren och de unga taistoiterna lät sig dock inte nedslås vare sig av majoritetens ukaser eller av Edgrens förestående avgång. Tvärtom – Edgrens sista läsår som studierektor blev hans och förbundets mest framgångsrika sett till antalet kurser, föreläsningar och studiecirkel. Den röda ungdomsväckelsen visade inga tecken på att slockna och FBF bidrog med medel för att underblåsa den taistoitiska glöden. Eftersom majoriteten drog sig för att röka ut Edgren, fortsatte han och ungdomarna på samma spår som tidigare.¹⁰⁸

Edgrens sista årsmöte 1974 avslutades med att han kort avtackades för "många år av uppoffrande arbete".¹⁰⁹ Den avgående förbundssekreteraren och studierektorn hyllades inte i någon större utsträckning av sina gamla majoritetskamrater, men hans saga som FBF:s förgrundsgestalt var inte riktigt all. Den laddade diskussionen om vem som skulle efterträda honom pågick fortfarande och valet stod mellan den folkdemokratiska duon Birgitta Boucht och Carita Nyström samt minoritetsmännen Thomas Micklin och Ulf Modin.¹¹⁰ Micklin var onekligen den kandidat Edgren helst sett som sin efterträdare.

Styrkeförhållandena i styrelsen låg visserligen minoriteten i fatet. Förutom Edgren representerades minoriteten av Nils Torvalds och Leif Salmén, men trogna sin vana gav taistoiterna inte upp utan strid. Minoritetsfraktionen åberopade pågående förhandlingar mellan FKP:s majoritet och minoritet och krävde bordläggning. Hänvisningen till partitopparnas överläggningar ignorerades dock av ordförande Gunnar Asplund, varefter Torvalds och Salmén lämnade mötet i protest.¹¹¹

106. Årsmötesprotokoll 25/4 1973, 1313:5, Folkets Bildningsförbund, Protokoll, FA.

107. Styrelseprotokoll 28/5 1973, 1313:6, Folkets Bildningsförbund, Styrelseprotokoll, FA.

108. Verksamhetsberättelse 1973.

109. Årsmötesprotokoll 25/4 1974, 1313:5, Folkets Bildningsförbund, Protokoll, FA.

110. Styrelseprotokoll 10/9 1974, 1313:6, Folkets Bildningsförbund, Styrelseprotokoll, FA.

111. Ibid.

Edgren blev ensam kvar på scenen och protokollförde följande om sig själv i tredje person:

Edgren framhöll att också han nu borde lämna mötet men att han ansåg sig i sin egenskap av FBF:s sekreterare tvungen att stanna kvar. Han motsatte sig emellertid den lösning av frågan som ordförande Asplund föreslagit.¹¹²

Harri Edgren må ha varit minoritetskommunist ända in i mörget, men han slutförde ändå pliktroget sitt sista möte som sekreterare för sitt förbund.

EDGRENS LIVSBERÄTTELSE SOM DET FÖRFLUTNAS SPEGEL

Edgrens ovanliga livsberättelse avspeglar särdrag i såväl Svenskfinlands som hela Finlands kommunistiska historia. Ur ett finländskt perspektiv var Edgrens roll som kommunistisk utbildningsborgare nästintill unik, speciellt hans fusion av bolsjevikisk finlandssvensk minoritetsnationalism och borgerlig humanistisk utbildning. Enligt sociologen Risto Alapuro var det ute i Europa mycket vanligare att personer ur de bildade klasserna var verksamma inom kommunistiska organisationer eller sympatiserade med kommunismen under decennierna kring andra världskriget.¹¹³ Den person som var ämne för Edgrens doktorsavhandling, Romain Rolland, var med sin vurm för kommunism inte särdeles exceptionell i Frankrike, där han kom att efterföljas exempelvis av Jean-Paul Sartre. I ett europeiskt perspektiv var Edgrens kommunistiska vändning tämligen tidstypisk. Inom den finländska folkdemokratin i allmänhet, och inom den finlandssvenska folkdemokratiska rörelsen i synnerhet, var dock sådana som Edgren sällsynta, särskilt före år 1968. Sett till sin bakgrund och utbildning var Edgren ensam i sitt slag inom den finlandssvenska folkdemokratin. Samtidigt som hans särpräglade karaktär stundom gav upphov till spänningar beträffande förväntningarna på FBF:s folkbildningsarbete,

112. Ibid.

113. Risto Alapuro, *Suomen älymystö Venäjän varjossa*, Helsinki: Tammi 1997, s. 90–94.

var han ingen särpling utan snarare ett integrerat original. Om detta vittnar det faktum att Edgren, trots kaderns missnöje, tilläts leda folkdemokraternas svenskspråkiga folkbildning i stort sett efter eget gottfinnande i över tjugo år.

Det unika eller ovanliga synliggör vardagens ofta osynliga konturer och har därför särskild relevans för historiografin. I Edgrens fall synliggör hans ovanliga livsberättelse gränser och möjligheter i Svenskfinlands politiska och kulturella 1900-talshistoria som annars kanske förblivit ouppmärksammade. Det unika hos Edgren är dock inte idéerna som formade hans livsgärning, utan hur han sammanförde dessa i sitt arbete som finlandssvensk och folkdemokratisk folkbildare. Vår uppsats visar att kommunistisk klasskamp och finlandssvensk kulturkamp inte var uteslutande monolitiska block, utan snarare besläktade politiska ändamål som kunde gynna varandra. Samtidigt blottlägger Edgrens humanistiska och idealistiska folkbildningsarbete å ena sidan att det fanns gott om utrymme för finlandssvensk kulturkamp inom den folkdemokratiska rörelsen, men å andra sidan att det också inom den finlandssvenska borgerligheten fanns öppenhet för samarbete med socialistiska krafter som befrämjade svenskheten. Med andra ord visar Edgrens personhistoria hur gränserna mellan borgerlighet och socialism i Svenskfinland kunde överbryggas och så gott som upplösas i den gemensamma finlandssvenska kulturodlingens namn. Utan tvivel förstod även Edgren själv sin livsgärning som en gränsöverskridande kulturkamp för Svenskfinlands fortlevnad.¹¹⁴ Troligen var det av den orsaken som Edgren inte donerade sitt omfattande och välordnade personarkiv till den folkdemokratiska rörelsens arkiv (Folkets Arkiv) utan till det finlandssvenska (national)biblioteket vid Åbo Akademi. Med donationen signalerade Edgren att han såg på sitt livsverk som en allmän finlandssvensk angelägenhet, samtidigt som han inte såg något behov av att för eftervärlden skyla över att han som kommunist strävat efter att kullkasta den borgerliga samhällsordningen.

114. Högnäs, "Kulturkämpe berikar finlandssvenskheten".

Anders Chydenius i finländsk och svensk historieforskning och historieförskrivning från 1800-talet till i dag

EN KÄND MEN OCKSÅ OKÄND MÅNGKAMPARE INOM UPPLYSNING OCH POLITIK

Om upplysningsmannen och kyrkoherden Anders Chydenius (1729–1803) har det skrivits och sagts väldigt mycket på olika forum under de senaste drygt 150 åren, inte minst därför att hans skriftliga produktion är både omfattande och mångsidig. Eli F. Heckscher (1879–1952), som utvecklade och bröt ny mark inom svensk ekonomisk historia, skrev på sin tid, lämpligt inför Chydenius 200-årsjubileum 1929 i sin artikel om Chydenius i *Svenskt biografiskt lexikon* att denne under sin första riksdag 1765–1766 skrivit ett ”häpnadsväckande” antal olika skrifter.¹ Det är lätt att hålla med Heckscher. Chydenius *Samlade skrifter* som gavs ut på svenska och finska och delvis också på engelska 2012–2016 konkretiserar detta.²

Artikeln är skriven inom ramen för forskningsprojektet ”Yhteinen menneisyys, erillaiset tulkinnat. Bibliometrinen ja kvalitatiivinen analyysi varhaismodernista Ruotsin valtakunnasta Ruotsin ja Suomen historiografiassa 1860–2020” (Hirsu), som utförs vid Jyväskylän universitet och finansieras av Konestiftelsen, <https://www.jyu.fi/hytk/fi/laitokset/hela/tutkimus/keskittymat/hirsu> (hämtad 3/9 2019).

1. Eli F. Heckscher, ”Anders Chydenius”, *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd 8, Cederhielm-Cornelius, Stockholm: Bonniers 1929, <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=14849> (hämtad 28/10 2018).
2. Anders Chydenius, *Samlade skrifter*. Band 1–5. Utgivna av Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, SLS 762:1–5, Helsingfors: SLS & Stockholm: Atlantis 2012–2016. Det sammanlagda sidantalet i *Samlade skrifter* är ca 3 000 trycksidor. I varje volym finns därtill textkommentarer till varje Chydeniustext, skrivna av de främsta experterna inom respektive ämnesområde. Sammantaget uppgår kommentartexterna till ca 350 sidor och motsvarar därmed längden på en gedigen biografi. *Samlade skrifter* finns även tillgängliga på adressen <http://chydenius.kootutteokset.fi/?lang=sv>.

I karakteristiker över Chydenius nämns nästan alltid hur ung han var (35 år) när han första gången deltog i riksdagen och hur långt nere i den kyrkliga hierarkin han befann sig som komminister i Neddervetils kapellförsamling. I det hierarkiska prästeståndet var bland andra biskoparna självskrivna som representanter för sitt stift, vilket innebar att antalet representanter från de lägre nivåerna i hierarkin ofta var litet och deras inflytande obetydligt. När man ser till antalet ledamöter hade prästeståndet den lägsta representationen vid ständsförsamlingen, vilket gav aktiva och duktiga riksdagsledamöter förhållandevis goda möjligheter att påverka. Därför var det relativt lättast uttryckligen för ledamöterna i prästeståndet att inta platser i de frihetstida deputationerna och utskotten. Chydenius insatser i samband med den viktigaste riksdagen under frihetstiden, riksdagen 1765–1766, har därför med skäl lyfts fram. Hans kraftiga insatser för att upphäva det bottniska handelstvånget, återkalla riksrådets rätt att sköta statsfinanserna och genomdriva världens första tryckfrihetsförordning var – och är – häpnadsväckande bedrifter. Trots detta uteslöts den arga unga mannen under sin första riksdag till slut ur sitt stånd, eftersom han i sin skrift *Rikets hjälp, genom en naturlig finance-system* (1766), ansågs ha kritiserat beslut som ständerna fattat, något som under frihetstiden nästan var jämförbart med ett majestätsbrott.³

Som skribent och aktör var Anders Chydenius uttryckligen pragmatiker och han har därför inte heller setts som en teoretiker i egentlig mening.⁴ Chydenius hade till exempel velat trycka en mängd offentligt

3. Pentti Virrankoski, *Anders Chydenius. Demokraattinen poliitikko valistuksen vuosisadalta*, Porvoo: WSOY 1986; Pentti Virrankoski, ”Chydenius, Anders”, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997 (uppdaterad 2012), <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002432> (hämtad 28/10 2018).

4. Se till exempel i Heckscher, ”Anders Chydenius”; J.R. Danielson-Kalmari faller i *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämää 18:nnella ja 19:nnella vuosisadalla: Piirteitä vapaudenajalta. 2 Yhteiskunnallisia virtauksia*, Porvoo: WSOY 1932, s. 439, följande omdöme om Chydenius: ”Hänen suuruutensa ilmenee siinä terävässä älyssä, jolla hän havaitsee mitä edeltäjillä ja aikalaisilla oli parasta hänelle opetuksesi tarjottavana, siinä johdonmukaisuudessa, jolla hän kehittää ja yhdistää eri tahoilta saadut ainekset eheäksi maailmankatsomukseksi.” (”Hans storhet framträder i det skarpa intellekt med vilket han urskiljer den bästa lärdom hans föregångare och hans samtida har att erbjuda och i den konsekvens med vilken han utvecklar och kombinerar de byggstenar han erhållit från olika håll till en enhetlig världsåskådning”. Översättning till svenska: MJ). Lars Magnusson i sin tur (*Aran, korruptio-*

material, vilket i princip är en vacker tanke men svår att genomföra i praktiken. En sådan verksamhet skulle ha krävt enorma resurser och en stor skara läsare som varit beredda att betala för informationen. Samtidigt kan man fråga sig om Lars Salvius (1706–1773) eller någon annan förläggare i Stockholm hade åtagit sig att trycka Chydenius texter om de inte samtidigt insett vilken potential till goda försäljningssiffror Chydenius fräna stil förde med sig.⁵

I verkligheten kände man dåligt till Chydenius verksamhet och skrifter långt in på 1800-talet. Nils Erik Forsgård konstaterar att Chydenius framför allt skrev för sin egen referensgrupp, sina jämlingar. En stor del av Chydenius skrifter var inte ens tänkta att hålla för tidens tand; många av dem var pamfletter i häftesformat och trycktes utan pärmar, vilket innebar att de lätt förstördes eller tappades bort. Det är sannolikt av den här orsaken i synnerhet hans politiska skrifter nästan inte alls var kända. Uppgifterna i Tabell 1 bestyrker åtminstone delvis den här uppfattningen.⁶

Tabell 1. *Omnämmanden av Chydenius skrifter i bouppteckningar och protokoll från auktionsskamrar i sammanlagt tretton finländska städer före år 1810. Källa: Databasen Henrik (<http://dbgw.finlit.fi/henrik/index.php>, hämtad 28/10 2018). För exakta bibliografiska uppgifter om texterna, se Chydenius, Samlade skrifter, band 1–5 och de uppgifter om respektive text som ges där. Alla texter är även tillgängliga på nätet på svenska och finska (<http://chydenius.kootutteokset.fi/?lang=sv>, hämtad 28/3 2019).*

nen och den borgerliga ordningen. Essäer från svensk ekonomihistoria, Stockholm: Atlantis 2001, s. 94–95) poängterar att Chydenius inte var helt naiv teoretiskt sett: "[d]et var inte i första hand empirisk kunskap eller *common sense* som ledde honom fram till hans konsekvent liberala hållning. Den tog istället sin utgångspunkt i en omfattande principiell diskussion som fördes vid denna tidpunkt." Jfr även t.ex. Axel Lille, *Anders Chydenius i förhållande till samtida nationalekonomer*, Helsingfors: J.C. Frenckell & Son 1882, s. 121–122.

5. Virrankoski, *Anders Chydenius*.

6. Nils Erik Forsgård, *Ingens herre, ingens träl. Radikalen Anders Chydenius i 1700-talets Sverige och Finland*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2014, s. 31.

Titel (och utgivningsår)	År då skriften nämns i materialet	Försäljare vid auktionen	Köpare	Person i vars bouppteckning skriften nämns	Stad
<i>Wederläggning Af de Skäl, Hwarmed man söker bestrida Öster- och Wästerbotniska Samt Wäster-Norrländske Städerna Fri Seglation (1765, 62 s.)</i>	1791	Skräddar-mästare Biörnclö	Guldsmed Märten Fahlström		Helsingfors
<i>Wederläggning Af de Skäl</i>	1800	Herr Dammert	Hökare Johan Gustaf Nyman		Helsingfors
<i>Swar på den af Kgl. Wetenskaps Academien förestälta frågan: Hwad kan vara orsaken, at sådan myckenhet swenskt folk ärligen flytter utur landet? och genom hwad författningar det kan bäst förekommas? (1765, 104 s.)</i>	1775	Överste Carl David Blomcreutz	Handelsman Johan Sederholm		Helsingfors
<i>Omständeligt Swar, På Den genom Trycket utkomne Wederläggning af Skriften, Kallad: Källan til Rikets Wanmagt, Jämte Anmärkningar Öfwer De wid samma Källa anställda Wattu-Prof. (1765, 168 s.)</i>	1803			Stadsfogde Johan Högberg	Borgå
<i>Rikets Hjelp, Genom en Naturlig Finance-System (1766, 56 s.)</i>	1780			Sjöman Friberg	Helsingfors
<i>Rikets Hjelp</i>	1790	Överste-löjtnant von Erichstadt	Kapten Belzenstjerne		Sveaborg [sjö-fästning utanför Helsingfors]
<i>Rikets Hjelp</i>	1794			Borgmästare Olof Ramén	Torneå

Databasen Henrik, i vilken det matats in uppgifter om bokauktioner i finländska städer och bouppteckningar fram till 1810, innehåller endast fyra skrifter av Chydenius och de förekommer där sammanlagt sju gånger. Alla skrifter som omnämns har utkommit 1765–1766, så i de här fallen har skrifterna bevarats i flera årtionden.⁷

I det följande granskar jag den bild som skapats av Chydenius inom finländsk och svensk historieforskning och historieskrivning och hur denna bild har förändrats från 1800-talet fram till 2000-talet. Mindre uppmärksamhet ägnas åt Chydenius egen skriftliga verksamhet, eftersom mitt huvudfokus ligger på den förändring som skett i bilden av Chydenius, på det offentliga historiebruket och på populärhistoriska aspekter. Dessa infallsvinklar har också undersökts i mindre grad, även om antalet verk som behandlar Chydenius i övrigt är påfallande stort.

Artikeln grundar sig i första hand på historieforskarens och historieforskarens publikationer samt på digitaliserat finländskt och svenskt tidningsmaterial. Det digitala tidningsmaterialet möjliggör i någon mån även en kvantitativ analys och jämförelser mellan hur känd Chydenius varit under olika tidsperioder i respektive land. Jag inleder ändå med att teckna en allmän bild av bredden i den vetenskapliga litteraturen kring Chydenius.

CHYDENIUS SOM FÖREMÅL FÖR FORSKNING OCH POPULÄRHISTORIA

De centrala publikationerna om Anders Chydenius från början av 1800-talet till 2010-talet finns samlade i Tabell 2. Materialet har samlats ur de centrala databaserna och bibliografierna. Vid insamlingen har fokus legat på skrifter som rör Chydenius som person och andra skrifter som direkt rör hans verksamhet. Sannolikt finns det luckor i materialet i de fall där Chydenius figurerat i något annat, mer perifert sammanhang i publikationerna.

Tabellen är uppdelad i två delar så att tabellens övre del ger uppgifter om de centrala publikationstyperna och den nedre delen informa-

7. Under riksdagen 1765–1766 och också efter att den avslutats väckte Chydenius skrifter stor uppmärksamhet. En heltäckande bild av dessa skrifter ges bland annat i Virrankoski, *Anders Chydenius*, och i Chydenius, *Samlade skrifter 1* (2012) och *Samlade skrifter 2* (2013).

tion om hur publikationerna fördelar sig över tid och om publikationer som utkommit i Finland. Endast publikationer som direkt hänvisar till Chydenius har tagits med i urvalet. Uppgifterna är knappast helt fullständiga, men de ger ändå en uppfattning om det verkliga antalet publikationer.

Tabell 2. *Publikationer som rör Anders Chydenius 1803–2017. (Verk som utkommit i flera språkversioner och/eller tryckalster som kan klassas som källutgåvor har räknats med bara en gång.) Källor: Suomen Historiallinen Bibliografia 1544–1990, Helsinki: SHS 1940–1992; Svensk historisk bibliografi. Systematisk förteckning öfver skrifter och uppsatser som röra Sveriges historia 1771–1976, Uppsala: Svenska historiska föreningen 1875–1985; MELINDA (<https://melinda.kansalliskirjasto.fi/>); ARTO (<https://arto.linneanet.fi/>); LIBRIS (<https://libris.kb.se/>).*

Typ av publikation	Antal publikationer	Det sammanlagda antalet sidor i publikationerna
Biografi	32	2 118
Annan forskning	62	3 700
Allmänfattlig framställning	18	77
Källutgåva	17	4 005
Sammanlagt	129	10 022
<i>Publiceringstidpunkt</i>		
Före år 1929	23	1 661
Åren 1929–2000	78	3 886
Från och med 2001	28	4 475
<i>Publikationer</i>		
utgivna i Finland	66	8 632

I sidantal är omfattningen av den forskning som gjorts om Chydenius och den övriga Chydeniusrelaterade utgivningen enorm, sammanlagt över 10 000 trycksidor. Nästan 90 procent av den här litteraturen har givits ut i Finland, även om bara cirka hälften av författarna är från Finland. Källutgåvor och andra med dem jämförbara publikationer som innehåller texter av Chydenius bildar den omfångsmässigt största helheten. Den biografiska forskningen och annan forskning kring hans person har också varit livlig. Över tid ser man betydliga förändringar

i intresset för Chydenius: den första tidsperioden, tiden före 1929, sträcker sig över hundra år och avslutas precis innan 200-årsjubileet för Chydenius födelse. Under de följande 70 åren utkom över 2,5 gånger fler publikationer om Chydenius om man ser till sidantalet. Den sista perioden, tiden från millennieskiftet framåt, är i en egen klass, framför allt tack vare utgivningen av *Samlade skrifter*. Om man ser till bakgrunden hos dem som skrivit om Chydenius märker man att ungefär hälften⁸ av de 65 författarna är professorer eller docenter; med andra ord har Chydenius väckt stort intresse bland forskarna under var och en av tidsperioderna.

Antalet publikationer skulle stiga ytterligare om alla publikationer där Chydenius skrifter använts eller sådana där hans verksamhet ansetts betydelsefull i något avseende medtogs i urvalet. Utgående från det material som forskningsprojektet om finländsk respektive svensk historieskrivning tagit fram är det möjligt att uppskatta att det enbart i Finland har publicerats ett tjugotal avhandlingar där Chydenius roll enligt ovan givna kriterier varit betydande.⁹

CENTRALA VERK OM ÄNDERS CHYDENIUS OCH VERKENS UPPHOVSMÄN

Enligt Tabell 2 har intresset för Chydenius verksamhet ökat med tiden. Trots detta var Chydenius länge efter sin död en okänd person på båda sidorna om Bottenviken, och hans frånfalle väckte i början ingen

8. Ätminstone följande författare från olika discipliner har gett ut verk som placerar Chydenius i centrum: Aulis J. Alanen, Yrjö J. E. Alanen, Gustaf Björkstrand, J. R. Danielson-Kalmari, Nils Erik Forsgård, Jaakko Gummerus, Leo Harmaja, Eli F. Heckscher, Lars Huldén, Arvid Hultin, O. K. Kilpi, Henrik Knif, Tor Krook, Sakari Kuusi, Jyrki Käkönen, Axel Lille, Lars Magnusson, Juha Manninen, Carola Nordbäck, Gunnar Palander (Suolahti), E. G. Palmén, Hugo E. Pipping, F. J. Rabbe, Kimmo Sarje, Georg Schauman, Erik Rudolf Sjöstrand, Bruno Suviranta, Jakob Tengström, Harald Teir, Carl G. Uhr och Pentti Virrankoski. (Förteckningen kunde göras ännu längre. Nu tar den inte upp t.ex. alla 21 personer som i *Samlade skrifter* skrivit kommentartexter och som i sina avhandlingar eller i andra skrifter använt Chydenius texter.)
9. Detta framgår i de databaser projektet Hirsu sammanställt över alla svenska och finländska avhandlingar inom historieämnet. Litteraturförteckningen på Anders Chydenius samlade skrifter-projektets webbsidor ger därtill en bra bild av det inflytande och genomslag Chydenius haft inom olika forskningsdiscipliner, se <http://chydenius.kootuttekset.fi/tutkimuskirjallisuus/> (hämtad 28/10 2018).

större uppmärksamhet. Visserligen skrev Jakob Tengström (1755–1832), då professor vid Akademin i Åbo och biskop, sedermera ärkebiskop i Finland, genast 1803 en nekrolog över sin morbror i *Allmän Litteraturlitidning*.¹⁰

Efter det här skulle det dröja ett halvt sekel innan kyrkoherden i Gamlakarleby på nytt stod i rampljuset. En av de första som lyfte fram Chydenius på nytt var Frans Johan Rabbe (1801–1879), som var läkare, kamrer vid Överstyrelsen för medicinalverket, en aktiv amatörhistoriker och pionjär inom den finländska biografiska forskningen. År 1857 skrev Rabbe en tätt sammanfattad biografisk artikel om Chydenius i verket *Finlands minnesvärde män*. Den svenska nationalekonomen och bankdirektören Johan Wolter Arnberg (1832–1900) lyfte för sin del fram Chydenius som ekonomisk tänkare och debattör i sitt verk *Anteckningar om frihetstidens politiska ekonomi* publicerat 1868.¹¹ Nämda verk recenserades i augusti¹² samma år i *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* och i samband med det uppmärksammades även Chydenius. Det liberala *Helsingfors Dagblad* presenterade de delar av verket som rörde Chydenius synligt på sin första sida bara några veckor senare. Informationen spred sig med andra ord snabbt, vilket till en del berodde på nära kontakter och inbördes släktskap mellan redaktörerna för de båda tidningarna.¹³

10. Se särskilt Georg Schauman, *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius jämte otruckyta skrifter af Chydenius*, Helsingfors: SLS 1908, s. 1–8; Virrankoski, *Anders Chydenius*, s. 13–22; Henrik Knif, "Anders Chydenius", Rainer Knapas & Nils Erik Forsgård (toim.), *Suomen kulttuurihistoria. Osa 2 Tunne ja tieto*, Helsinki: Tammi 2002, s. 71–75.

11. Johan Wolter Arnberg, *Anteckningar om frihetstidens politiska ekonomi. 1 Handeln och näringarne*, Uppsala 1868, t.ex. s. 206–215, 243–245.

12. "Göteborg den 20 Augusti", *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* 20/8 1868; "Göteborg den 28 Augusti", *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* 28/8 1868 (lästa via databasen Svenska dagstidningar, <https://tidningar.kb.se/>, hämtade 28/10 2018).

13. "En av frihetstidens nationalekonomer" del 1, *Helsingfors Dagblad* 4/9 1868; "En av frihetstidens nationalekonomer" del 2, *Helsingfors Dagblad* 5/9 1868 (lästa via Nationalbibliotekets Digitala samlingar, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/>, hämtade 28/10 2018). En av redaktörerna vid *Helsingfors Dagblad* var i det här skedet Anders Herman Chydenius (1833–1896), som tidigare hade varit redaktör vid *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*. Hans far var Anders Johan Chydenius, vars far i sin tur var Anders Chydenius brorson. Ylioppilasmatrikkeli, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkiloiden.php?id=16622>, (hämtad 5/9 2019).

Det var först tack vare professorn i Finlands, Nordens och Rysslands historia Ernst Gustaf Palméns (1849–1919) aktivitet som Anders Chydenius viktigaste politiska skrifter slutligen, med början under 1870-talet, nådde offentligheten. Palmén hade satt sig in i Chydenius verksamhet redan i sin avhandling, *Historisk framställning af den svensk-finska handelslagstiftningen från Gustaf Vasas regering till 1766* (1876),¹⁴ och efter det redigerade han i snabb takt två band med Chydenius politiska texter (1877, 1880). Därtill skrev han flera publikationer om Chydenius som fick bred spridning.¹⁵ Ungefär tre decennier efter att Palméns källutgåvor kommit ut fördjupade historikern och bibliotekarien Georg Schauman kunskapen ytterligare genom att publicera *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter af Chydenius* (1908), i vilken 500 av 650 sidor utgör en biografi över Chydenius och resten tidigare otryckta skrifter.

Som tabell 3 visar har det efter detta utkommit undersökningar i jämn takt. Forskarna har särskilt fokuserat på Chydenius verksamhet under riksdagen 1765–1766, vilket beror på att Chydenius inflytande på ett riksplän var störst just då. Tack vare Palmén och Schauman har ett stort antal av de skrifter som trycktes under Chydenius tid och även de otryckta skrifterna varit tillgängliga för forskarna redan länge. Det är förhållandevis vanligt att forskarna förklarar och vidlyftigt till och med refererar huvudpersonens skrifter, vilket Chydenius originella argumentation och rappa stil ger utmärkta förutsättningar för.

14. E. G. Palmén, *Historisk framställning af den svensk-finska handelslagstiftningen från Gustaf Vasas regering till 1766: akademisk afhandling*, Helsingfors: J. C. Frenckell & Son 1876.

15. För en sammanfattning av E. G. Palméns verksamhet som forskare, se särskilt Petri Karonen & Antti Räihä (toim.), *Kansallisten instituutioiden muutoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960*, Historiallisia Tutkimuksia 267, Helsinki: SKS 2014 och Matti Klinge, *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys. Historiankirjoitus ja historiakulttuuri keisariaikana*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1285, Tiede, Helsinki: SKS 2010, s. 256–260. Det är svårt att överskatta betydelsen av Palméns källutgåva, eftersom t.ex. Lille (*Anders Chydenius*) grundar avsnittet om Chydenius i sin intressanta idéhistoriska jämförelse på de texter Palmén publicerade.

Tabell 3. *Centrala studier och publikationer om Anders Chydenius 1803–2014. Källa: Tabell 2 och de där nämnda källorna.*

- Tengström, Jacob, "Anders Chydenius", *Allmän Litteraturtidning*, Åbo: Sällskap i Åbo 1803, s. 517–521.
- Rabbe, F.J., "Chydenius, Anders, prost, riksdagsman, 1729–1803", *Finlands minnesvärde män. Samling af lefnadsteckningar*, Andra bandet, Helsingfors: J.C. Frenckell & Son 1857.
- Arnberg, Johan Wolter, *Anteckningar om frihetstidens politiska ekonomi 1. Handeln och näringarne*, Uppsala 1868.
- Palmén, E.G., *Politiska skrifter af Anders Chydenius. Med en historisk inledning*, 1–2, Helsingfors: G.W. Edlunds förlag 1877, 1880.
- Palmén, E.G., "Antti Chydenius", *Biografinen nimikirja. Elämäkertoja Suomen entisiltä ja nykyajoilta*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1879–1883, s. 114–116.
- Lille, Axel, *Anders Chydenius i förhållande till samtida nationalekonomer*, Helsingfors: J.C. Frenckell & Son 1882.
- Palmén, E.G., *Antti Chydenius*, Kansanvalistusseuran elämäkertoja 9, Helsinki: Kansanvalistusseura 1903.
- Palmén, E.G., "Antti Chydenius", *Oma Maa. Tietokirja Suomen kodeille*. Osa 1, Porvoo: WSOY 1907 (andra upplagan 1919).
- Schauman, Georg, *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter af Chydenius*, Helsingfors: SLS 1908.
- Suolahti, Gunnar, "Chydenius, Antti", *Kansallinen Elämäkerrasto. Kansallinen elämäkerrasto 1*, Porvoo: Helsinki 1927, s. 408–414.
- Heckscher, Eli F., "Anders Chydenius", *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd 8, Cederhielm-Cornelius, Stockholm: Bonniers 1929.
- Danielson-Kalmari, J.R., *Suomen valtio- ja yhteiskuntaelämä 18:nnella ja 19:nnella vuosisadalla: Pürteitä vapaudenajalta. 2 Yhteiskunnallisia virtauksia*, Porvoo: WSOY 1932.
- Alanen, Aulis, J., "Pohjanlahden vapaasta purjehduksesta 1766–1808. Antti Chydeniuksen elämänsaavutuksen tarkkailua", *Historiallinen Arkisto* 53, Helsinki: SHS 1950, s. 5–140.
- Krook, Tor, *Anders Chydenius. Samhällsreformator och församlingsherde*, Arkiv för Svenska Österbotten 10, Helsingfors: Förbundets för svenskt församlingsarbete i Finland bokförlag 1952.
- Uhr, Carl G., *Anders Chydenius 1729–1803. A Finnish predecessor to Adam Smith*, Åbo: Åbo Akademi 1963.

Virrankoski, Pentti, ”Anders Chydeniuksen persoonallisuus”, *Historiallinen Aikakauskirja* 80, 1982:1, s. 3–13.

Sarje, Kimmo, *Anders Chydeniuksen liberaali ajattelu ja sen lähteitä*, Kokkola: Chydenius-Instituutti 1985.

Virrankoski, Pentti, *Anders Chydenius. Demokraattinen poliitikko valistuksen vuosisadalta*, Porvoo: WSOY 1986 (på svenska: *Anders Chydenius: demokratisk politiker i upplysningens tid*. Översättare Jan-Ivar Lindén och Joachim Mickwitz, Helsingfors: Söderström & C:O Förlags Ab 1995).

Knif, Henrik, ”Anders Chydenius”, Rainer Knapas & Nils Erik Forsgård (toim.), *Suomen kulttuuristoria. Osa 2 Tunne ja tieto*, Helsinki: Tammi 2002, s. 71–75.

Magnusson, Lars, *Åran, korruptionen och den borgerliga ordningen. Essäer från svensk ekonomihistoria*, Stockholm: Atlantis 2001.

Manninen, Juha, ”Anders Chydenius ja maailman ensimmäisen tietämisen vapauden lain synty”, *Historiallinen Aikakauskirja* 104, 2006:4, s. 470–484.

Nordbäck, Carola, *Lycksalighetens källa. Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*, Åbo: Åbo Akademi 2009.

Virrankoski, Pentti, ”Chydenius, Anders”, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. Studia Biographica 4*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997 (uppdaterad 2012) (<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002432>, hämtad 28/10 2018).

Magnusson, Lars, ”Anders Chydenius’s Life and Work: An Introduction”, *Anticipating The Wealth of Nations. The Selected Works of Anders Chydenius (1729–1803)*. Edited by Maren Jonasson and Pertti Hyttinen. Translated from the original by Peter C. Hogg, London: Routledge 2012.

Forsgård, Nils Erik, *Ingens herre, ingens träl. Radikalen Anders Chydenius i 1700-talets Sverige och Finland*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2014.

En stor del av de personer som skrivit om Chydenius i olika sammanhang har varit experter inom sitt område eller på den aktuella tidsperioden, och har på det här sättet velat bidra till kunskapsspridningen om Chydenius. På grund av utrymmesbristen kan endast några få av de undersökningar som nämns i ovanstående tabell lyftas fram.

Under olika tidsperioder har forskarna pöngterat och lyft fram olika sidor hos Chydenius. Detta säger dels något om den tid forskaren verkade i, dels något om hans eller hennes värderingar. Frans Johan Rabbe konstaterade i samlingsverket *Finlands minnesvärde män. Samling af lefnadsteckningar* (1857) att Chydenius:

icke allenast hade följt med sin tid uti framåtsträfvandet till bildning och religionsfrihet, men han var äfven långt framom densamma, och hvad han för nära hundra år tillbaka öppet förkunnade om frihandel, skräfrihet och religionsfrihet börjar nu vid femtio år efter hans död erkännas såsom solklara sanningar.¹⁶

Bakom Rabbes tolkning kan man skönja den period av reformer som inleddes i storfurstendömet efter Krimkriget (1853–1856), en period för vilken det var bra att hitta förebilder i gångna tider.

Ernst Gustaf Palméns skrifter om Chydenius, som utkom på svenska och finska, var komprimerade översikter över Chydenius verksamhet, skrivna med lättflytande penna. Matti Klinge har framhävt Palméns aktiva insatser för att lyfta upp Chydenius till en av ”nationens hjältar”.¹⁷

Det är lätt att hålla med Klinge, eftersom Palmén är den som på ett individplan gjort mest för att göra Chydenius känd. Palméns betydelse framträder också tydligt till exempel i tidningsmaterialet som behandlas senare i artikeln.¹⁸ För Palmén var Chydenius ändå inget

16. F. J. Rabbe, ”Chydenius, Anders, prost, riksdagsman, 1729–1803”, *Finlands minnesvärde män. Samling af lefnadsteckningar*, Andra bandet, Helsingfors: J. C. Frenckell & Son 1857, s. 321.

17. Klinge, *Suomalainen ja eurooppalainen menneisyys*, s. 259–262; Matti Klinge, *A History both Finnish and European: History and the Culture of Historical Writing in Finland during the Imperial Period*, *The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*, n:o 16, [Helsinki]: Societas scientiarum Fennica 2012, s. 281–283, 294–296.

18. Palmén skrev bland annat en biografi över Chydenius. Folkupplysningsällskapet gav ut verket på finska och svenska. Boken var i sig inte särskilt lättfattlig för gemene man, eftersom den först och främst bestod av omfattande referat av Chydenius skrifter och detaljerade beskrivningar av Chydenius verksamhet vid riksdagen 1765–1766 i Stockholm. Nästan två tredjedelar av verkets 175 sidor ägnas åt dessa teman. Palmén framställde Chydenius som ett länge bortglömt geni. E. G. Palmén, *Antti Chydenius*, Kansanvalistusseuran elämäkertoja 9, Helsinki: Kansanvalistusseura 1903, se t.ex. s. 167.

lätt fall att tampas med, eftersom Palmén ofta och i alla sammanhang ville poängtera finskheten och stärka den finska kulturens position. Därtill inföll merparten av Chydenius politiska framgångar under frihetstiden (1718–1772), om vars styrelseskick Palmén hade en mycket negativ uppfattning. Till råga på allt publicerade Chydenius nästan alla sina texter enbart på svenska. Därför var det viktigt för Palmén att framhålla att ”släkten Chydenius trots sin främmande namnform var alldeles finsk” och att Chydenius var ”en stor fosterlandsvän”.¹⁹

Palmén uppmärksammade särskilt Chydenius insatser för att motarbeta censuren och främja skriv- och tryckfriheten. Då Palmén publicerade sin text genomlevde Finland dystra tider i klorna på den ryska likriktningspolitiken. Palmén motsatte sig häftigt den samtida censuren. Han lyckades skickligt kringgå förhandsgranskningarna och publiceringsförbuden bland annat genom att utge bokserien *Oma Maa*, som han redigerade, i häften bestående av några tryckark. Palmén tog bland annat i bruk Chydenius 1700-talskritik i en tidig 1900-talskontext och deltog därmed med tungt vägande inlägg i kampen för att stärka det passiva motståndet.²⁰

Redan några år senare gavs publiken en delvis – men uttryckligen bara delvis – annan tolkning än Palméns, i och med att Georg Schauman gav ut sin omfattande biografi över Chydenius. Schauman som var en hängiven anhängare av demokrati poängterade i klar kontrast till Palmén²¹ att Chydenius främjat ”frihet och jämlikhet” samt

19. ”Suku Chydenius, nimen vieraasta muodosta huolimatta [oli] aivan suomalainen”, ”suuri isänmaanystävä”. E. G. Palmén, ”Antti Chydenius”, *Oma Maa. Tietokirja Suomen kodeille*. Osa 1, Porvoo: WSOY 1907 (andra upplagan 1919), s. 400, 412. Ifrågavarande text som utkom i den vitt spridda bokserien *Oma Maa* är en smidigt formulerad sammanfattning av Palméns ovannämnda Chydenius-biografi. Till exempel tidningen *Uusmaalainen* nämnde ifrågavarande skrift 8/3 1907. Samma text trycktes i åtminstone 25 finskspråkiga tidningar som utkom på olika håll i landet under de veckor som följde.

20. Palmén, ”Antti Chydenius”, s. 406. Om Palméns åtgärder för att undvika tidningscensuren, se t.ex. Petri Karonen & Antti Räihä, ”Oma Maa -kirjasarja ja instituutioiden historia”, Petri Karonen & Antti Räihä (toim.), *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuvaa Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960*, Historiallisia Tutkimuksia 267, Helsinki: SKS 2014, s. 9–28 och den litteratur som nämns där.

21. Jfr Palmén, *Antti Chydenius*, s. 171. Om Palméns kritiska hållning till enkammarriksdagen, se t.ex. Marko Tikka & Petri Karonen, ”Säätyjen edustajat, parlamentarismen puolustajat”, Petri Karonen & Antti Räihä (toim.), *Kansallisten*

demokrati. Nämda värden var enligt författaren ledande tankar i Chydenius skrifter om politik och ekonomi. Således var Chydenius ”den moderna demokratins främste föregångare i Sverige och Finland”. Även om den andra förryskningsperioden pågick i landet hade Finland redan övergått till enkammarriksdag.²² Professorn i finsk historia Pentti Virrankoski (f. 1929) har konstaterat att Schauman identifierade sig med Chydenius och framhävde Chydenius radikalism i sina tolkningar.²³

Även i nyare verk om Chydenius avslöjar redan rubrikerna författarens huvudpöänger och huvudsakliga tolkningar. Pentti Virrankoski, som till dags dato skrivit den överlägset mest heltäckande och omfattande framställningen där Chydenius placeras in i en rikskontext, talar om en ”demokratisk politiker” och för docenten i historia Nils Erik Forsgård (f. 1968) framstår Chydenius som radikal. För ekonomhistorikern Lars Magnusson (f. 1952) ter sig Chydenius i stället som en anhängare av ekonomisk liberalism, en hållning som också den har långa anor.²⁴

instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960, Historiallisia Tutkimuksia 267, Helsinki: SKS 2014, s. 233–234.

22. Schauman, *Biografiska undersökningar*, s. 484, 490; Pasi Ihalainen har uppmärksammat att Schauman använde liknande formuleringar i riksdagen efter att Finland blivit självständigt. Pasi Ihalainen, ”The 18th-Century Traditions of Representation in a New Age of Revolution: History Politics in the Swedish and Finnish Parliaments, 1917–1919”, *Scandinavian Journal of History* 2015:1, s. 16, <http://dx.doi.org/10.1080/03468755.2014.987161>.
23. Virrankoski, *Anders Chydenius*, s. 18–21.
24. Till exempel Magnusson, *Åran, korruptionen och den borgerliga ordningen*, s. 81–96. I nämnda verk hänvisar Magnusson överraskande nog inte alls till Pentti Virrankoskis Chydeniusbiografi som utkom på svenska redan 1995. Saken korrigerades sedermera år 2012 när Magnusson som den första svenska forskaren någonsin använde så gott som all forskning som utkommit om Chydenius i Finland. Lars Magnusson, ”Anders Chydenius’s Life and Work: An Introduction”, *Anticipating The Wealth of Nations. The Selected Works of Anders Chydenius (1729–1803)*. Edited by Maren Jonasson and Pertti Hyttinen. Translated from the original by Peter C. Hogg, London: Routledge 2012. Andra forskare som skrivit om Chydenius ekonomiska tankande förutom de redan nämnda är t.ex. Eli F. Heckscher, ”Anders Chydenius”; Eli F. Heckscher, *Svenskt arbete och liv från medeltiden till nutiden. Med kompletterande tillägg av professor Arthur Montgomery och fil.lic. Bengt Svensson*, Stockholm: Bonniers 1957, s. 227 (första utgåvan 1941); Sakari Heikkinen, Visa Heinonen, Antti Kuusterä & Jukka Pekkarinen, *The History of Finnish Economic Thought 1809–1917, The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*, 17a, [Helsinki]: Societas scientiarum Fennica 2000, s. 45–46, 52–53. För en idéhistorisk

Även den ökande spridningen av dagstidningarna och den därigenom breddade offentligheten främjade på ett märkbart sätt medvetenheten om Anders Chydenius verksamhet och gärning. Med vilken hastighet informationen spreds under 1860-talet har nämnts tidigare i artikeln. Den första egentliga biografiska framställningen över Chydenius utkom 1864 när den liberala tidningen *Helsingfors Posten* på tidningens första sida publicerade en ingående presentation skriven av tidningens förläggare och huvudredaktör Theodor Neovius (1833–1886). I texten framhöll Neovius Chydenius roll som frihetens och i allra högsta grad religionsfrihetens förespråkare. Denna upplysta 1700-talspräst, hävdar Neovius,

bidrog kraftigare än någon annan till det första erkännandet af tryckfriheten i Finland och i Sverige [...] för närings- och handelsfrihet [...] [och] med sin klara oförwillade blick insåg han det skadliga i den tidens konstlade och wädliga finanssystem och uppträdde djerft och oförwäget emot detsamma, utan fruktan för konungens eller det rådande partiets misshag [...].²⁵

Därefter går författaren igenom Chydenius mest centrala skrifter. Neovius text innehåller de facto så gott som alla fakta om Chydenius som i regel upprepats i senare framställningar. Huvudredaktörens mod att föra fram uppgifterna på detta frispråkiga och oförtäckta sätt var otypiskt ännu under den här tiden.²⁶

Chydenius ”stjärna” steg snabbt på den finländska himlen från och med början av följande decennium. En viktig delorsak till detta var att särskilt östfinländska tidningar upprepade gånger skrev om honom. Särskilt de i Viborg utkommande *Wiborg* och *Wiborgs Tid-*

tolkning av Chydenius samtid, se särskilt Jouko Nurmiainen, *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessa kielessä*, Bibliotheca Historica 122, Helsinki: SKS 2009, till exempel s. 38–40, 130, 153–157.

25. T[heodor].N[eovius]., ”En finsk prest för hundra år tillbaka”, *Helsingfors Posten* 1/10 1864, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/450495?page=1> (hämtad 4/9 2019).

26. Om Theodor Neovius, se Ylioppilasmatrikkeli, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=16803> (hämtad 4/9 2019); jfr Knif, ”Anders Chydenius”, s. 75.

ning utmärkte sig som spridare av information om Chydenius; året 1873 var avgörande i detta hänseende. *Wiborgs Tidning* rapporterade då om en föreläsningsserie som den skickliga amatörhistorikern och språklektorn Gabriel Lagus (1837–1892) hållit och där han konstaterat om Chydenius att denne ”är knappast känd i sitt eget fädernesland”. Lagus hade tidigare själv varit redaktör för tidningen och senare framhöll han samma sak i sin tidning *Östra Finland*. I enlighet med gängse kutym kopierade tidningarna artiklar ur andra tidningar och därmed spred sig vetskapen om Chydenius till alla delar av storfurstendömet. Lagus intresse för Chydenius torde ha ett samband både med hans liberala livssyn och hans släktskap med Chydenius. Lagus mor var dotter till redan nämnda ärkebiskop Tengström.²⁷

I de bifogade graferna 1 och 2 har jag med hjälp av Nationalbibliotekets Digitala samlingar kartlagt omnämmanden av Anders Chydenius skrifter i finländsk press från och med året 1850²⁸ fram till 2000-talet. Materialet är approximativt fram till cirka år 1920. Efter den här tidpunkten minskar antalet publikationer som fanns tillgängliga i elektroniskt format när den här artikeln skrevs och samtidigt minskar materialets representativitet betydligt. Med andra ord är materialet inte längre heltäckande efter den här tidsperioden och därför måste uppgiften att noggrannare analysera tidsperioden efter 1920 lämnas åt framtida forskningsinsatser. Som jämförelsematerial har jag valt de (fåtal) omnämmanden av Chydenius som finns i det digitaliserade tidningsmaterialet från Sverige.

För sökningar i det finländska materialet har sökorden ”Anders Chydenius” och ”Antti Chydenius” använts. Den senare namnformen vann terräng från och med slutet av 1800-talet när den finskspråkiga

27. Till exempel ”Doktor Lagus föreläsning”, *Wiborgs Tidning* 5/4 1873, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/464779?page=1> (hämtad 4/9 2019); ”Hundra år af en hofrätts lif”, *Östra Finland* 15/5 1876, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/482906?page=1> (hämtad 4/9 2019); om Gabriel Lagus, se Ylioppilasmatrikkeli, <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/1853-1899/henkilo.php?id=17360>; Ilmari Heikinheimo, *Suomen elämäkerrasto*, Helsinki: WSOY 1955, s. 433–434; jfr Virrankoski, *Anders Chydenius*, s. 18.

28. Det finns endast ett fåtal omnämmanden på svenska och finska i tidningar under tidsperioden före 1800-talets mitt, så de utelämnades från den slutliga analysen. Jfr även t.ex. Virrankoski, ”Chydenius, Anders”, *Kansallisbiografia-verkkojulkaisu*, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002432> (hämtad 28/10 2018).

tidningspressen växte i omfattning och ”förfiningsningen” av Chydenius blev allt mer systematisk.²⁹ Informationen som ges i graferna är trots detta högst approximativ: en närmare granskning av sökresultaten visar snabbt att det bland sökträffarna finns påfallande många som inte alls knyter an till det tema och den person som är i fokus i den här artikeln. Särskilt den svenskspråkiga namnformen ”Anders Chydenius” ger som sökord förutom information som rör kyrkoherden även information om personer som har samma eller nästan samma namn. I den svenskspråkiga pressen förekommer det under den senare hälften av 1800-talet till och med fyra olika personer som bär namnet Anders Chydenius.³⁰ Under 1920-talet seglade dessutom motorsegelfartyget Anders Chydenius på världens hav och tidningarna publicerade aktivt uppgifter om fartygets in- och utklarering i hamnarna, liksom tidtabellerna för dess seglingsrutt.

Den här artikeln undersöker främst de absoluta frekvenserna, vilket betyder att sökresultatet inte har relaterats till omfattningen av hela den korpus av tidningsmaterial som använts (den relativa frekvensen) eller att någon direkt jämförelse skulle ha gjorts mellan språken, det vill säga mellan svenskspråkiga respektive finskspråkiga tidningar som skrivit om Chydenius. Uppmärksamhet har naturligtvis ändå fästs vid att volymerna för finsk- respektive svenskspråkiga tidningar förändrades märkbart under undersökningsperioden till de finskspråkigas fördel. I det här sammanhanget har det emellertid varit viktigast att spåra omnämmanden av Chydenius både i svenskspråkiga och finskspråkiga tidningar i Finland. Med andra ord har namnformen i den här kontexten enbart setts som ett instrument för att på ett så heltäckande sätt som möjligt komma åt för ämnet centrala teman och huvudlinjer.

Dessa begränsningar till trots avslöjar sökresultaten att Chydenius fick mer uppmärksamhet i finskspråkig press från och med 1890-talet,

29. Mer exakt har sökorden varit ”Antti Chydenius” ~1 och ”Anders Chydenius” ~1. Sökkommandot ”~1” har använts för att hitta söktermer som ligger så nära varandra som möjligt. Det oaktat har antalet irrelevanta sökträffar varit betydande. En bortgallring av irrelevanta träffar har naturligtvis gjorts med hjälp av en kvalitativ materialanalys, det vill säga en genomläsning av materialet.

30. Det uppstår lätt en sammanblandning mellan dessa personer. Uppgifterna måste därför alltid kontrolleras i originalet. Jfr t.ex. Heikkinen, Heinonen, Kuusterä & Pekkarinen, *The History of Finnish Economic Thought*, s. 244.

vilket till en del är en följd uttryckligen av det växande antalet tidningar. Klara toppar i intresset infaller naturligt nog under traditionella fest-, märkes- och minnesår. År 1903 när det förflutit hundra år sedan Chydenius död ser man också en tydlig uppgång i antalet biografiska och andra texter som handlar om honom. Skillnaden är förstås uppenbar: vintern 1803 noterades hans bortgång – biskop Tengströms nekrolog undantagen – endast med en nyhetsnotis på ungefär två och en halv rad.³¹

Åren 1902–1903 publicerade olika tidningar sammanlagt ett tiotal artiklar av vilka många placerades på tidningens första sida. En annan klar uppgång i det totala antalet artiklar om Chydenius infaller 1929 då det förflutit 200 år sedan Chydenius födelse. Många tidningar rapporterar då om den radierade fest som arrangerades i Helsingfors universitets solennitetssal och där många av tidens främsta akademiker höll anföranden. Samma år utgavs även en finsk översättning av Chydenius politiska skrifter, vilket naturligtvis uppmärksammades på olika sätt i pressen.³² Det sista årtal under undersökningsperioden som skiljer sig ur mängden är 1986. Då utkom Pentti Virrankoskis levnadsteckning, vars ställning som den forskningsmässigt mest helgjutna framställningen och auktoritativa biografin fortfarande är ohotad. År 1986 publicerades även ett flertal recensioner av Virrankoskis bok samt andra texter som behandlade Chydenius på ett mera allmänt plan; i många av dem ”återfick” Chydenius sitt riktiga dopnamn, ”Anders”, som ersatte det tidigare förfinska ”Antti”.

Omnämmanden av Chydenius i sverigesvenska tidningar kartlades på motsvarande sätt som i det finländska materialet. Sökningarna gjordes i databasen Svenska dagstidningar som upprätthålls av Kungliga Biblioteket. En snabb sökning tydde på flera hundra träffar, men en närmare analys visade att den verkliga mängden träffar rörande kyrkoherden var liten och intresset för honom begränsat frånsett de allra senaste åren.³³ Den största delen av de artiklar och tidningstexter

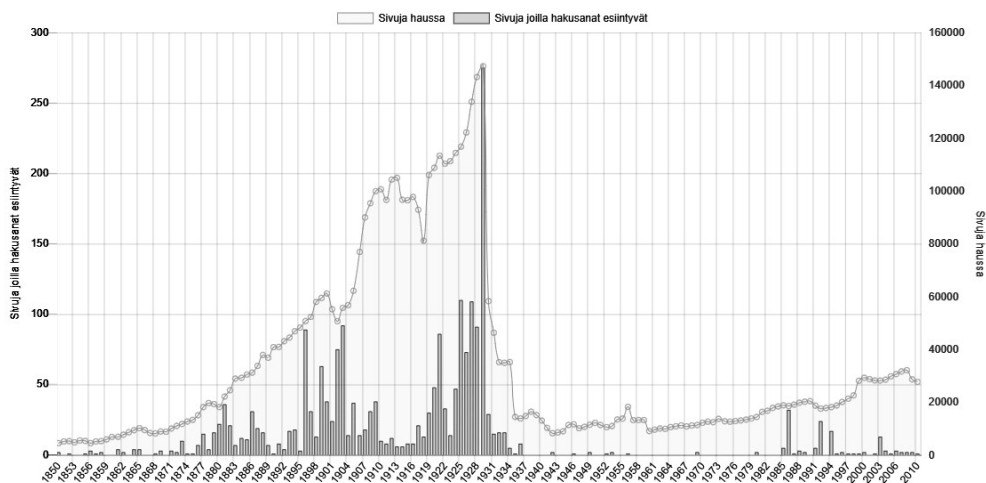
31. ”Död i Landsorten”, *Åbo Tidning* 12/2 1803, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/413964?page=3> (hämtad 6/9 2019).

32. Till exempel ”Anders Chydenius. Tvåhundraårsminnet av hans födelse firas i dag”, *Hufvudstadsbladet* 26/2 1929, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1537541?page=3> (hämtad 6/9 2019).

33. Svenska dagstidningar, databasens användargränssnitt, <http://tidningar.kb.se/> (häm-

som rör Chydenius är generiska texter som har kopierats från tidning till tidning³⁴. Det är egentligen först på 2010-talet man i Sverige fäst större uppmärksamhet vid Chydenius verksamhet. Det som skrivits har kretsat kring tryckfrihetsförordningen 1766 och dess 250-årsjubileum.³⁵ Endast en aning tillspetsat kan man hävda att redan nämnda artikel i *Göteborgs handels- och sjöfartstidning* 1868 är det första och sista bidraget till en helhetsanalys av Anders Chydenius liv och gärning som den svenska pressen åstadkommit. Det ska samtidigt framhållas att artikeln lade grunden för hela boomen kring Anders Chydenius.

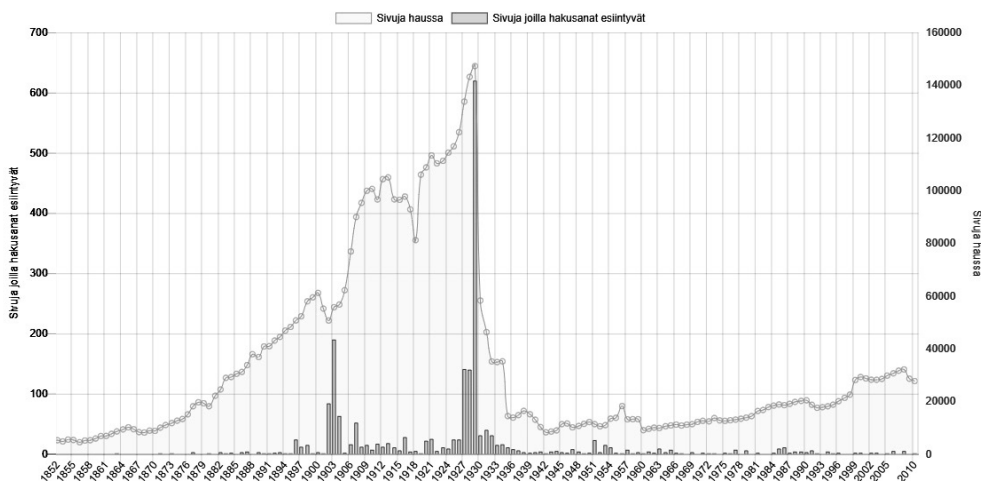
Graf 1. Förekomsten av sökordet "Anders Chydenius" ~1 i finländsk tidningspress 1850–2010 (N= 2133). Källa: Nationalbibliotekets Digitala samlingar, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/> (hämtad 28/10 2018).

tad 28/10 2018). En sökning på frasen "Anders Chydenius" ~2 gav sammanlagt 420 sökträffar under tidsperioden 1762–2018. Åren 1803–2018 gav 405 sökträffar och åren 1850–2018 sammanlagt 213 träffar. Största delen av träffarna knöt emellertid inte an till Anders Chydenius. I tillägg fanns det ett stort antal dubbla poster.

34. Särskilt i början av den undersökta perioden förekommer det också i de finländska tidningarna denna typ av "vandrande" artiklar, men det var gängse praxis inom den dåtida journalistiken.
35. I anslutning till tryckfrihetsfrågan var Chydenius aldrig en person den så kallade stora allmänheten i Sverige skulle ha känt till. Jfr Forsgård, *Ingens herre, ingens träl*, s. 18.

Graf 2. Förekomsten av sökordet "Antti Chydenius" ~:1 i finländsk tidningspress åren 1850–2010 (N= 2041). Källa: Nationalbibliotekets Digitala samlingar, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/> (hämtad 28/10 2018).

Skalan till höger i graferna ("Sivuja haussa") anger hur många sidor som ingått i sökningen, medan skalan till vänster ("Sivuja joilla hakusanat esiintyivät") anger antalet sidor på vilka sökordet förekommer.

ANDERS CHYDENIUS BETYDELSE FÖR HISTORIEFORSKNINGEN OCH DEN STORA ALLMÄNHETEN

Anders Chydenius har varit en central gestalt i finländsk historieforskning och historieskrivning de senaste 150 åren. Också historiekulturellt har uppskattningen av Chydenius varit betydande; för sina förtjänster har han avbildats bland annat på ett frimärke och på tusenmarkssedeln. För att hedra Chydenius slog man år 2003 även ett jubileumsmynt på tio euro och redan hundra år tidigare restes en minnesstod över honom i Karleby. I Sverige har hans betydelse däremot inte alls varit

lika stor och särskilt i skrifter riktade till den stora allmänheten har han inte getts någon betydande roll.

Avslutningsvis kan man överväga varför Anders Chydenius framför allt i Finland varit föremål för ett så anmärkningsvärt forskningsintresse. Forskarnas intresse torde först och främst bero på Chydenius mångsidighet. Texterna i *Samlade skrifter* visar också att Chydenius verksamhet har varit betydande åtminstone inom ämnesområden som politik, ekonomi, teologi, religion, filosofi, medicin och personhistoria. Speciellt för Chydenius var också hans särskilda intresse för att – i motsättning till de då rådande generella normerna i stånds- och privilegiesamhället – utveckla alla områden av riket.³⁶ Under den här tiden koncentrerade sig varje aktör i vanliga fall på att främja den egna regionens, referensgruppens eller det egna ståndets intressen. Tack vare sitt klara och modiga framställningssätt i skrift lyckades Chydenius dessutom offentliggöra sina texter.³⁷

Många sentida uttolkare av Chydenius texter – forskare och andra som intresserat sig för ämnet – har i Chydenius texter uppfattat gömda eller till och med uppenbara referenser och budskap till forskarens egen tid, vilket lett till att skrifterna använts rätt fritt i de mest skiftande sammanhang. Detta har hänt särskilt i Finland där man i slutet av 1800- och början av 1900-talet upplevde en brytningstid då till exempel de finsksinnade uppnådde ledande ställningar. Det fanns då även ett behov att finna hjältar som passade in i de finsksinnades berättelse. Chydenius var lämplig för denna roll trots att han var svenskspråkig. För den stora allmänheten blev Chydenius en utmärkt förebild i början av 1900-talet, under trycket från de ryska myndigheternas likriktningsspolitik. Det samtida Sverige saknade helt den här typen av sammanhang och samhällliga förhållanden. På västra sidan av Bottniska viken var Chydenius tankar därför länge kända nästan enbart inom den akademiska kretsen, mera specifikt inom discipliner som nationalekonomi och ekonomihistoria. Även om svenska historiker intog synliga positioner inom den politiska eliten ännu vid mitten av 1900-talet var de betydligt mer dolda för den så kallade stora all-

36. Se till exempel Aulis J. Alanen, *Suomen historia vapaudenajalla*. Jalmari Jaakkolan johdolla laaditun Suomen historian IX osa, Porvoo: WSOY 1963, s. 566; Virrankoski, *Anders Chydenius*; Forsgård, *Ingens herre, ingens träl*, s. 16.

37. Knif, "Anders Chydenius", s. 74.

mänheten än sina finländska kolleger. Således uppstod inte heller ett behov eller ett tryck att popularisera den österbottniska kyrkoherdens tankar på samma sätt som i Finland.³⁸

Översättning: Maren Jonasson

38. För en noggrannare analys av linjerna i svensk respektive finländsk historieforskning och historieskrivning, se artiklarna och litteraturförteckningarna i verket Petri Karonen (toim.), *Tiede ja yhteiskunta. Suomen Historiallinen Seura ja historiantutkimus 1800-luvulta 2010-luvulle*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1449, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2019.

Den bortträngda skulden och tvånget att tiga

En romanförfattares anteckningar om det finländska ödesåret 1918

DEN HÄR ESSÄN BASERAR sig på ett föredrag med rubriken ”Suomenruotsalaisuus ja sisällissota” (sv. ”Finlandssvenskheten och inbördeskriget”) som jag höll i Björneborg, på Helsingfors arbetarinstitut (Helsingin työväenopisto) och i Sammatti under åren 2017 och 2018. I föredraget ville jag sammanfatta mina viktigaste tankar och känslor i förhållande till inbördeskriget, liksom till tiden före och efter kriget. Därför använde jag föredraget som utgångspunkt också för tre andra anföranden som jag lovat hålla i ämnet. Efter hand lade jag till teman och försökte fördjupa och problematisera mitt eget tänkande kring detta ödesår. För så är det. Händelserna är 1918, och alla de komplexa frågor om moral, ansvar och skuld som hänger ihop med dem, tvingar oss ännu i dag, mer än hundra år senare, att ifrågasätta våra egna tankar och attityder.

Jag kommer här att behandla inbördeskriget ur ett finlandssvenskt perspektiv. Det betyder inte att jag ser språkfrågan som primär, eller ens särskilt viktig då man granskar detta tragiska år. Som jag ser det hade inbördeskriget sin bakgrund i sociala konflikter och samhällselig orättvisa. Även om språkfrågan var starkt närvarande på vissa områden och orter, och även om den påverkade människors attityder, ofta med tragiska följder, så spelade den inte huvudrollen. Men det är ändå ärligast att jag behandlar ämnet ur detta perspektiv då jag en gång är svenskspråkig. Hur mycket jag än ser mig som en starkt tvåspråkig finländare, ligger frågorna och skälver under ytan. Så som

Den här essän tillägnas minnet av Johannes Salminen och hans gärning.

denna: har mitt modersmål haft en betydelse för hur jag skildrat inbördeskrigets tid och livsöden i mina romaner *Där vi en gång gått* (2006) och *Hägring 38* (2013)?

Och visst har jag också ett annat motiv till att välja finlandssvenskheten som infallsvinkel. Jag tänker nämligen ta utgångspunkt i en fördom som jag stött på många gånger under mitt liv. Denna fördom bygger på påståendet att så gott som alla svenskspråkiga medborgare i Finland är ättlingar till feodalsamhällets gamla överklass. Jag, som till minst 90 procent härstammar från österbottniska småbönder, fiskare och även fabriksarbetare, har haft svårt att svälja denna föreställning. Mina förfäder och anmödrar levde under århundraden i mellersta Österbotten, mellan Jakobstad och Karleby, och tillhörde just detta småfolk. Att det i min mammas släkt hittas en fabrikkör några generationer tillbaka, och att min pappa sedermera gjorde en social resa, från den fattiga barndomen i Jakobstad till tillvaron som verkställande direktör för ett stort bolag i Helsingfors, förändrar inte kärnan i detta. Och därför har fördomen irriterat mig. Märk väl att det handlar om en seglivad fördom – jag har mött den i Sverige, särskilt i vänsterkretsar, och jag har mött den bland finskspråkiga med mycket varierande bakgrunder. Och det sorgligaste av allt – jag har mött den här fördomen också i finlandssvenskarnas egna kretsar, för bland oss finns också de som vill upprätthålla myten om att vår språkgrupp som helhet utgör en elit i vårt land.

När man kombinerar denna fördom med vårt inbördeskrig och med hur dessa dystra tider länge omtalades bland folket, så blir bilden tydlig: man föreställde sig att alla finlandssvenskar befann sig på den vita sidan, att de tillhörde den grupp som de röda kallade för "lahtarit", en benämning härledd ur det svenska ordet "slaktare". Det är här jag tar min utgångspunkt. Först kommer jag att gå igenom hur jag behandlat året 1918 i mina romaner. Och jag vet att jag till en början kanske rentav kommer att förstärka myten om att finlandssvenskarna ju alla stod på den vita sidan. Men om bara läsaren orkar läsa vidare, kommer en mångsidigare bild att framträda.

Jag kommer inte att nämna alla källor vid namn, och jag minns ärligt talat inte mera namnen och rubrikerna för somliga av dessa källor. Under en period läste jag enorma mängder böcker, artiklar och brev då jag försökte förstå inbördeskriget för att kunna skriva

romanerna *Vådan av att vara Skrake* (2000), *Där vi en gång gått* och *Hägring* 38. Men det är en tag sedan dess och en del av mitt handbibliotek finns, som en konsekvens av ett idogt flyttande, nu i lådor uppe på min vind. Låt mig också betona, att även om jag upplever historikerna som mina själsfränder så är romanförfattarens uppgift trots allt en annan än historikerns. Som den amerikanska författaren Siri Hustvedt har formulerat det, skriver romanförfattaren om saker som *kunde ha hänt*. En historiker skriver om saker som faktiskt *har hänt*. Det här betyder inte att romanförfattare inte skulle ha ansvar för vad de skriver. Deras ansvar är bara av en annan typ än historikerns. Själv tillämpar jag i alla mina romaner, men kanske allra mest då jag skriver om inbördeskriget och andra politiskt elfångna ämnen, just denna Hustvedts tanke om plausibilitet. Jag beskriver endast scener och händelser som enligt min uppfattning kunde ha utspelat sig, och som sannolikt också *har* utspelat sig i någon form.

I min andra roman, *Vådan av att vara Skrake*, har jag för första gången ett motiv som anknyter till inbördeskriget. Boken handlar om en österbottnisk familj där de manliga familjemedlemmarna under flera generationer försöker göra karriär och bli framgångsrika i Helsingfors, men förgäves. Parallellt med släkten Skrakes historia berättar jag också, om än i modifierad form, om en natt i början av mars 1918 i den stad som i romanen kallas Tobaksstaden, men som i verkligheten syftar på Jakobstad, den stad där mina föräldrar föddes och växte upp.

Huvudlinjerna i den här berättelsen, som bara utgör en liten del av romanen, är som följer: Vi befinner oss i Jakobstad vintern 1918. Staden behärskas, liksom hela det övriga Österbotten och norra Finland, av de vita. Enligt många både samtida och senare källor var de röda i staden rätt så fogliga, inte militanta.

Befälsordningen i staden var oklar denna krigsvinter. Ledare för stadens vita artilleriskola var den sverigesvenska adelsmannen Adolf Hamilton; i staden verkade även skyddskårens överbefälhavare Lauri Malmberg, som senare blev försvarsminister, och därtill ytterligare nästan hundra jägare som stridit vid östfronten i Tyskland.

Natten till den andra mars bestämde sig en grupp berusade vita som samlats i stadshotellets kabinett i Jakobstad för att utöva "ståndrätt" mot sex av stadens röda som hållits i fångenskap. Den tidigare landssekreteraren i Vasa län, en finskspråkig jurist vid namn Johannes

Jääskeläinen, som anmält sig som frivillig vid de vitas artilleriskola, protesterade. Han menade att rättegången var lagstridig och att de övriga vita aktörerna var berusade. Jääskeläinen, som i yngre år deltagit i socialdemokratisk verksamhet och vid Jyväskylä Lyceum varit klasskamrat med de kända revolutionärerna Edvard Gylling och Otto Wille Kuusinen, ställdes bland de anklagade. Under natten arkebuserades både fångarna och Jääskeläinen, och deras kroppar lades framför trapporna till arbetarföreningens lokal.

Det här var den första berättelsen från 1918 som jag omarbetade och gav fiktiv form i en roman. På ett tidstypiskt sätt innehåller den ett otal sociala och psykologiska spänningsfält. Hamilton är sverigesvensk och adlig. De finländska jägarna har nyss återvänt från Tyskland och har sannolikt blivit avtrubbade och förråts vid östfronten. Bland jägarna fanns både svensk- och finskspråkiga; av namnen att döma fanns både svensk- och finskspråkiga även bland de arkebuserade röda, bland dem skådespelaren Martti Suosalos farfarsfar Kalle, tidigare riksdagsledamot för SDP.

När man grubblar på den där natten, på vad som sagts och förmodligen också skrikits, då vaknar frågorna. Vilken betydelse hade till exempel Johannes Jääskeläinens tidigare liv? Dödades han bara för att han ifrågasatte de berusade kamraternas olagliga verksamhet, eller har också språkfrågan kommit till ytan under natten? Då han som ung sökte arbete hade Jääskeläinen flera gånger förbigåtts till förmån för svenskspråkiga sökande och rentav övervägt att emigrera till Nordamerika, men han stannade i Finland för att kämpa för det finska språket. Jag har såpass livlig fantasi att jag under romanskrivandet ryste vid tanken på vad de inblandade möjligen skrikit till varandra under den natten och vilka argument som använts. Jag vill påpeka att man i dag kunde granska Jääskeläinens öde med utgångspunkt i det populära intersektionalitetsperspektivet, och alltså ta fasta på komplexiteten i den enskilda människans identitet. Vilken av Jääskeläinens identiteter har varit avgörande den där natten: den borgerliga världssynen, den juridiska utbildningen, finskspråkigheten och ungdomens kamp för det finska språket, kopplingen till de kända socialistiska skolkamraterna. Eller ytterligare någon, för oss okänd identitet?

I *Vädan av att vara Skrake* finns också andra motiv som anknyter till inbördeskriget, även om jag inte går lika djupt i skildringen av

krigsåret som i vissa av mina senare romaner. Jag beskriver bland annat hur den unga överklassflickan Maggie Enerot spelar Franz Schuberts musik på pianot i sitt hem i Eira i Helsingfors sommaren 1918, och hon gör det för att slippa känna den kväljande liklukten som bärs över vattnet från fånglägret på Sveaborg, bara en knapp kilometer därifrån.

* * *

Låt oss gå till de berättelser som utspelar sig i Helsingfors och i dess närkommuner, och som hör till romanen *Där vi en gång gått*. När inbördeskriget bryter ut den 27 januari tar de röda makten över nästan hela södra Finland. Men unga män på den vita sidan bildar frikårer i bland annat Kyrkslätt, Sjundeå och Pellinge, och gör sedan motstånd mot det röda våldet. Under dessa första veckor av kriget och långt in i mars begick de röda tiotals och åter tiotals besinningslösa mord på civila, och de morderna blir sedan en etablerad och viktig del av de vitas berättelse om de rödas extrema råhet. Det är bland annat med dessa berättelser krigets vita vinnare senare vill motivera och rättfärdiga de summariska avrättningarna av röda, de outhärdliga förhållandena i fånglägren liksom massdöden i svält och sjukdomar.

Jag nämner här bara några av de beryktade mordfall som blev ikoniska och kom att präglade den vita allmänhetens bild av kriget. Bröderna Valter, William och Ivar Thomé mördades då de försökte ansluta sig till frikårerna väster om Helsingfors.¹ Den unga läkaren Gösta Schybergson mördades på Tölövikens is, efter att de röda tagit honom till fånga och fört bort honom från Kammio sjukhus. Oskar Rosenqvist som var rektor för Svenska handelshögskolan mördades på Jungfrustigen i Helsingfors natten mot den 12 mars.

Dessa gärningar och många andra var motiverade av hat, och de skapade hat bland motståndarna – handlingar som växer ur hat ger alltid upphov till ännu mer hat. Och man kan också föreställa sig att vetskapen om händelserna i Jakobstad natten mot den andra mars

1. Valter och Ivar Thomé var arkitekter och deras förslag hade strax före inbördeskriget vunnit tävlingen som utlysts för Stockmanns nya varuhusbyggnad i Helsingfors. Men Sigurd Frosterus förslag, som kommit på andra plats, var det som sedan förverkligades, kanske just för att bröderna Thomé var döda.

nått det röda Helsingfors tio dagar senare, och att den vetenskapen kan ha eldat på hatet hos de röda som mördade rektor Rosenqvist.

Ovannämnda och andra liknande besinningslösa mord på civila har sedan mycket snabbt förvandlats till berättelser om hjältar och offer, och dessa hjälteoffer har blivit legender med vilka den vita sidan sedan velat motivera sin hämnd; med påminnelser om de här gärningarna har man försökt bevisa det oundvikliga och moraliskt rättfärdiga i hämnden. Det onda får sin lön, öga för öga – vår civilisation har genom tiderna haft mängder av talesätt med vilka man har berättigat det hårdaste möjliga straffet.

Jag vill påpeka att trots att vi finländare numera, enligt min uppfattning, kan diskutera 1918 mer sansat, och bättre än förut respekterar varandras olika åsikter om krigets orsaker och förlopp, så finns det fortfarande smärtpunkter och obalans. En form av obalans finns i att den vita sidans civila offer – med rätta – blir ihågkomna och får namn och ansikten, medan krigets förlorare, de röda offren, fortfarande presenteras som en ansiktslös folkmassa, en anonym grupp. Början av inbördeskriget var en tid av röd terror, men mot slutet av kriget och i efterdyningarna av det byttes rollerna radikalt. Röda som var oskyldiga eller anklagades för mycket lindriga brott blev skjutna eller dog i fångläger, men eftersom de var krigets förlorare, återberättades deras öden inte i form av hjälteberättelser i landets mainstreammedier, på sin höjd berättade man om dem i arbetarpressen eller i viskande samtal under arbetarbefolkningens sammankomster. Deras grymma öden förvandlades inte till nationella berättelser så som berättelserna om de vita civila mordoffren. Därför var det länge svårare att se att också de som dog på den röda sidan – och de var sammanlagt långt över 25 000 – var individer med ett eget livsöde, älskade människor som lämnade efter sig sörjande familjemedlemmar och vänner.

De vita frikåreerna som bildats genast efter krigsutbrottet avväpnades snabbt både öster och väster om Helsingfors, och fångarna – många av dem unga pojkar, knappt ens fullvuxna – fördes till dåvarande Svenska Reallyceum på Elisabetsgatan i Helsingfors, det nuvarande Sibelius-lukio (sv. Sibelius-gymnasiet). Den här händelsen skildrar jag i fiktiv form i *Där vi en gång gått*. De vita fångarna i reallyceets byggnad på Elisabetsgatan var upproriska unga män. En del av dem tillhörde överklassen i Helsingfors, andra var söner till godsägare och

storbönder och de hade på sina hemorter upplevt att deras släkter var viktiga och inflytelserika. I romanen skildrar jag deras känsla av förödmjukelse då de tvingas vara fångar hos de röda i över en månad. Och jag skildrar hur de frigges i april, då de tyska trupperna intagit Helsingfors, och hur en del av dem ger sig ut för att hämnas både sin egen förödmjukelse och vinterns mord på deras skol- och studiekamrater – just de mord jag berättade om ovan.

De vitas samtida berättelser, de som skrevs i stundens berusning och då upplevelserna var färska, och som utgavs ännu samma år eller 1919, avslutas nästan alltid med att de vita vunnit slaget om Tammerfors och med att det röda våldet i Helsingfors har fallit. I de här böckerna är frihetens timme inne, och inte med ett ord berättas det om vad som hände därefter. Vad händer då unga män, uppfyllda av både testosteron och sin egen färska upplevelse av förödmjukelse, frigges och upptäcker att den tidigare motståndaren, som förfallit till grymma handlingar, nu är helt och hållet besegrad?

I sitt segerrus bildade de vita bataljoner, om vilka man i samtida brev sade att de kom för att skipa rätt. Men i verkligheten var de bestraffningsbataljoner, bildade för att döda, åtminstone till en början. Att gå med i dem eller inte – det var en knepig valsituation för många av den tidens borgar- och bondsöner. Man kan bara föreställa sig den *peer pressure*, det kamrattryck, de unga männen upplevde i den här situationen.

Just dessa män försökte jag skildra i *Där vi en gång gått*, de som var uppfyllda av hämndbegär och de som inte var det men ändå deltog, för att de kände att de inte kunde annat. Eller åtminstone inte vågade göra på något annat sätt. Sedan bar de med sig skulden under resten av sina liv, och en del av dem, förmodligen ganska många, orkade till slut inte bära den. Under det påföljande decenniet förekom i Finland många självmord bland unga män som varit involverade i inbördeskrigets efterspel. Självmord förekom bland de förödmjukade och förbittrade röda, men också mycket frekvent på den segrande vita sidan. Man började bygga upp landet, för det måste man, i en situation där förlorarna var tvungna att kväsa sin bitterhet och segrarna sina känslor av skuld.

Det här var det viktigaste nya motivet jag ville foga till vårt sätt att betrakta inbördeskriget. I *Där vi en gång gått* försökte jag beskriva

de skuld känslor som förmodligen var vanliga på 1920-talet, och som fortfarande förekom på 1930-talet bland känsligare personer på den segrande vita sidan. Det onda samvetet som vaknar, och sedan plågar en. Frågorna som börjar pressa på: Vad var det vi gjorde? Hur kunde vi hämnas så besinningslöst?

Var och en besvarade sedan dessa frågor på sitt eget sätt, var och en var ensam med sitt eget samvete. Någon bröt ihop, någon annan teg som muren och gick envist vidare medan han försökte glömma det som hänt. Man tänkte sig att tiden läkte alla sår. Det var samma metod som många finländska män skulle använda drygt 25 år senare, efter all ond bråd död och alla svåra umbäranden under vinterkriget, fortsättningskriget och Lapplandskriget.

Vittnesmål om det dåliga samvetet och tvånget att tiga efter inbördeskriget finner man främst i privata brev. Det är beskrivande att det är just i privat korrespondens som tvånget att tiga avslöjas, inte i massmedier eller offentliga dokument. Utåt var man tvungen att upprätthålla fasaden och bygga upp landet. Så här skriver John Gardberg år 1965 i ett brev som finns citerat i boken *Över branten. Bröder i krig 1917–1918*: ”Det är inte vår sak att skriva vårt eget äreminne – vi ha rätt att försvara oss mot feltolkningar av våra avsikter, men också i fråga om sådant måste vi med ett kyligt omdöme avgöra när vi ha större orsak att tiga än att tala eller tvärtom.”²

I *Där vi en gång gått* skildrar jag de vita bestraffningsbataljonernas verksamhet; jag gör det med fiktionens medel men läste flera historiska verk under skrivandet och försökte efter bästa förmåga tillämpa den plausibilitetsteori jag beskrev i början. Västnyländska bataljonen var en sådan straffenhets. Den höll till i lantmannaskolans byggnader på Västankvarn. I Västnyländska bataljonen, i rollen som krigsdomare, verkade jägaren Erik Grotenfelt, som även hade deltagit i strider i Tyskland. Grotenfelt var också poet och författare. Jag skildrar honom inte i *Där vi en gång gått*, utan berättar i stället om unga män som stod lägre i rang än han. Jag berättar om dem som gav sig ut i byarna för att hämta de röda, och som förde dem för att dömas och bestraffas.

2. Anvi Gardberg, Anders Gardberg & Aapo Roselius, *Över branten. Bröder i krig 1917–1918*, Mariehamn: PQR 2018, s. 262.

Ännu i maj 1918 hade de ibland inte tålmod att låta de röda få en dom, utan sköt dem på fläcken eller under färden.

Det saknas detaljerade uppgifter om verksamheten i Västnyländska bataljonen. Alla dokument förstördes redan i ett tidigt skede. Det enda dokumentet som finns kvar är krigsdomaren Erik Grotenfelts oförsiktiga brev till sin hustru. Det är ett privat brev där han beskriver hur han efter arkebuseringarna delade ut nådaskott i pannan eller nacken till de arkebuserade, och hur en del av de som skulle dödas bad om nåd medan andra var trotsiga till slutet, och hur han föraktade dem alla. Grotenfelt begick självmord bara ett år efter inbördeskriget. Orsaken till självmordet vet man inte med säkerhet.

Jag har följt Västnyländska bataljonens fotspår också i min senaste roman *Den svavelgula himlen* (2017). Handlingen i romanen utspelar sig huvudsakligen under en tid som ligger mycket närmare vår, men också där löper trådarna bakåt ända till inbördeskriget.

I centrum står här Poa eller Per-Olof, patriark i den förmögna och inflytelserika slakten Rabell. Han har ingått i en straffbataljon våren 1918, bara 15 år gammal. I romanen hänvisas till en arkebusering av röda, och jag har skrivit boken så att man inte vet om Ramslandet, där avrättningen sker, finns i västra eller östra Nyland. Men i skildringen har jag tagit intryck av ett känt fotografi från just Västankvarn. På bilden förs en grupp röda fångar för att arkebuseras och bland männen, som är klädda i smutsiga och trasiga paltor, går också en helt vitklädd kvinna fullt utstyrd i schal och huckle. På följande bild ligger den vitklädda kvinnan död bland de avlidna männen, ännu ett lik i ett vårligt åkerlandskap. Hon är en av de kvinnor som arkebuserades av Västnyländska bataljonen och hennes namn var med stor sannolikhet Hilma Heino eller Tekla Åhl.³

* * *

3. Jag vill i det här sammanhanget nämna att jag under arbetet med romanen *Där vi en gång gått* hade enorm hjälp av det grundarbete som några lokalhistoriker i nordvästra Nyland hade gjort, samt av verk de gett ut. Jag har för vana att i mina romaner inkludera ett efterord där jag tackar dem som antingen personligen eller via sitt arbete har hjälpt mig. Den gången glömde jag att nämna några viktiga lokalhistoriker, exempelvis Esa Koskinen som skrivit om Lojo samt Tauno Tukkinen som sedermera blivit mycket känd för sina många verk om inbördeskriget.

Jag vill ge en liten sammanfattning av hur inbördeskriget skildrades i den samtida finlandssvenska litteraturen. Strax efter krigsslutet ville många kända poeter rättfärdiga kriget. Också i Erik Grotenfelts författarskap finner man spår av kriget, men han hann inte ge ut något nytt före sitt självmord. Däremot utkom diktsamlingar av poeter som Bertel Gripenberg och Örnulf Tigerstedt (som båda var influerade av högerextrema tankegångar) och av den finlandssvenska publikens favorit Jarl Hemmer, som dyrkades av många kvinnliga läsare. Innehållet i dessa samlingar var enligt dagens måttstock rena rama hatpratet. Lästa med dagens ögon är särskilt krigsdikterna i Gripenbergs *Under fanan* (1918) extremt kväljande i sättet på vilket de avklar krigets förlorande part all mänsklighet.

Till och med Runar Schildt, min ständiga favorit och min ungdoms stora förebild som novellist, sviker. Visserligen bara en gång, men ändå. I novellen "Aapo" (1919) förfaller han till att teckna en schablon av den trumpna, hämndlystna och upproriska finskspråkiga drängen. "Aapo" utgavs strax efter inbördeskriget; i de andra noveller där Schildt skriver om denna tid är han betydligt mera ambivalent och nyanserad. Till exempel i skildringen av en mors oro för sin son i novellen "Hemkomsten" (1919), eller i novellen "Köttkvarnen" (1919) vars handling Nyrki Tapiovaara flyttade från det känsliga och laddade 1918 till ofärdsåren 1904–05 i sin film *Varastettu kuolema* (1938, sv. *Den stulna döden*). Och så har vi förstås den berömda repliken, fälld av den skrivkrampsdrabbade författaren Jacob Casimir i ett av Schildts sista stora arbeten – novellen "Häxskogen" (1920): "För oss finns ingen plats i livets vita och röda garden."⁴

En annan författare som uppenbarligen ångrade de dikter han skrivit direkt efter inbördeskriget var den populära Jarl Hemmer. Under senare delen av 1920-talet arbetade han på ett drama som hette *Gebenna och ljusstrålarna*, som Svenska Teatern då valde att inte uppföra. Hemmer omskrev dramat i romanform, under titeln *En man och hans samvete* (1931). Hemmer skildrar en präst i fånglägret på Sveaborg, vars jakobskamp sträcker sig över hela romanen, och hur denne sommaren

4. Runar Schildt, *Häxskogen och andra noveller*, Helsingfors: Holger Schildts förlagsaktiebolag 1920, s. 270, elektronisk utgåva, Litteraturbanken, <https://litteraturbanken.se/forfattare/SchildtR/titlar/Haxskogen/sida/3/etext> (hämtad 16/5 2019).

1918 låter sig avrättas i stället för en röd fånge för att på så sätt erkänna sin skuld och sona sin synd. Denna drabbande och respektingivande skildring, som för en modern läsare dock framstår som uppskruvat patetisk, utkom 1931 och vann en stor nordisk romanpristävling.

Det fanns förstås också arbetarlitteratur och borgerlig litteratur som sympatiserade med arbetarklassens ideologiska strävanden. Gunnar Björling, i eftervärldens ögon vår största eller åtminstone mest nydanande manliga poet, är undflyende som politisk gestalt. Men under ofärdsåren var han en aktivist som kämpade mot förryskningen, och under inbördeskriget sympatiserade han med de vita. Man har rentav hävdad att han mot slutet av kriget skulle ha varit ombord på den båt ur vilken den röda författaren Algot Untola (känd också under olika pseudonymer, exempelvis Maiju Lassila) knuffades i havet. Eller hoppade, i ett försök att fly. Untola sköts sedan, och man har alltså hävdad att Björling skulle ha sett Untola dö. Den här uppgiften har inte kunnat bekräftas.⁵

En annan viktig modernistpoet, Elmer Diktonius, hade en stark vänsterideologi. Det kommer tydligast till uttryck i hans ungdomsdikter som hyllar maskinaldern och fabrikerne samt även den kollektiva styrkan och revolutionära potentialen hos fabriksarbetarna. Dikternas sociala hetta avtar när Diktonius uppnår medelåldern. Där kvinnliga författare som Sigrid Backman och Jakobstadsbon Anna Bondestam, eller till exempel Elvi Sinervo i den finskspråkiga litteraturen, känsligt skildrar bildningshungern och strävan efter värdighet i hårda förhållanden bland den arbetarbefolkning som utför slitsamt skiftarbete mot usel lön, så är de röda arbetarna i Diktonius novellsamling *Medborgare i republiken Finland* (1935) och kortromanen *Janne Kubik* (1932) i anmärkningsvärt hög grad opportunister, människor med en tivelaktig moral.

Den nyssnämnda helsingforsaren Sigrid Backman är i dag en nästan bortglömd författare. I början av 1920-talet utgav hon två romaner som fokuserar på olika skeden i arbetarbefolkningens och de rödas tillvaro i inbördeskrigets efterdyningar. Den ena romanen,

5. Mer om denna händelse står att läsa i Fredrik Hertzberg, *"Mitt språk är ej i orden"*. *Gunnar Björlings liv och verk*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 820, Helsingfors: SLS & Stockholm: Appell Förlag 2018, s. 149–150, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-465-2> (hämtad 22/5 2019).

Ålandsjungfrun (1919), utspelar sig på landsbygden i den fiktiva byn Pigbacka medan handlingen i den andra romanen, *Familjen Brinks öden* (1922), är förlagd till Helsingfors. *Familjen Brinks öden* är en bra och balanserad roman som enligt min uppfattning skulle förtjäna statusen *minor classic*. Den andra nyssnämnda författaren, Anna Bondestam, fick under sin livstid mycket större uppskattning än Sigrid Backman och hon är även mera känd för eftervärlden. Den fina romanen *Klyftan* (1946) skildrar inbördeskrigets Jakobstad ur ett barnperspektiv. Fina är också många av de fackböcker där Bondestam utforskar den finlandssvenska arbetarrörelsens historia. Bondestam promoverades till hedersdoktor vid Helsingfors universitet och fick år 2008 även Pro Finlandia-medaljen; hon var en finlandssvensk arbetarförfattare som också fick uppskattning för det hon gjorde.

Via Elmer Diktonius, Sigrid Backman och Anna Bondestam har jag nu nått den punkt där jag vill betona hur felaktig fördomen om finlandssvenskarnas kompakta borgerlighet varit och är. Även den svenskspråkiga befolkningen i Finland var djupt kluven under inbördeskriget och efter det – det fanns finlandssvenskar också bland de röda, på alla nivåer. Det fanns ledande gestalter i den socialistiska rörelsen, såsom Edvard Gylling, och det fanns vanliga män i rödgardisternas led. Också senare har det varit så. K.H. Wiik och Karl-August Fagerholm blev ledande gestalter inom socialdemokratin, och Fagerholm var en röst ifrån att bli Finlands president. Under de allra senaste decennierna har två svenskspråkiga Anderssonar lett Vänsterförbundet, Claes och Li.

I de av mina romaner som utspelar sig under första hälften av 1900-talet har jag försökt föra fram den svenskspråkiga vänstertraditionen i vårt land. Till exempel att det vid tiden för inbördeskriget, och ännu en tid efter det, fanns en levande och äkta svenskspråkig arbetarkultur i Helsingfors, med egna dansställen och samkväm. Denna kultur var språngbrädan för sångarbröderna Malmstén, Georg och Eugen, liksom för många andra. Helsingfors forna arbetarstadsdelar Berghäll och Vallgård, som i dag uppfattas som helt finskspråkiga eller åtminstone icke-svenskspråkiga, var i tiden mycket mer tvåspråkiga än vi föreställer oss nu. Så uppstod också den berömda gamla helsingforsslangen, ”stadin slangi” – ur en villervalla av olika språk. Man talade finska och svenska om vartannat, och även ryska, och så utvecklades

slangen. Och det här hände inte i de stadsdelar som beboddes av överklassen utan i arbetarbefolkningens, folkets kvarter.

Fotbollsspelaren och sjömannen Allu Kajander och hans far Enok i *Där vi en gång gått* tillhör den eftersatta gruppen av svenskspråkiga arbetare och socialister; de har sina rötter i Sibbo öster om staden. Matilda Wiik i *Hägring* 38 har däremot en komplicerad språklig bakgrund, så som människor alltid haft i Helsingfors. Matildas far är svenskspråkig arbetare, medan hennes mors flicknamn är Nikitin och moderns språk sannolikt ryska och finska.

Då jag skapade karaktären Matilda Wiik hade Tuulikki Pekkalinens verk *Susinartut ja pikku immet*⁶ (2011, sv. ung. Varghyndor och små jungfrur) och många andra fackböcker en stor betydelse. Sedermera har det kommit ut allt fler böcker som fördjupar sig i inbördeskrigets kvinnoöden och kvinnans ställning vid denna tid. Som ett exempel kan nämnas Tiina Lintunens *Punaisten naisten tiet*⁷ (sv. ung. De röda kvinnornas vägar) som utkom 2017.

Många frågor kring inbördeskriget är sådana att jag grubblat på dem ända sedan jag började intressera mig för epoken – då var jag fortfarande mycket ung. Men så finns det andra frågor, sådana som gjort sig påmindas först när åren gått och min kunskap och förståelse gradvis fördjupats. En sådan fråga, som blev särskilt smärtsam medan jag skrev *Där vi en gång gått*, är denna:

Hur mycket arrogans fanns det bland den svenskspråkiga överklassen i relation till just de finskspråkiga röda, särskilt på sådana orter där båda språkgrupperna var starkt närvarande? Och vilken betydelse hade denna klassmedvetenhet, känslan av överlägsenhet, i slutskedet av kriget? Den känslan hade de röda utmanat genom att göra uppror och ta unga vita överklassmän till fånga i början av kriget, och där finns en koppling till det behärskat kalla raseri som kännetecknade vinnarnas hämnd- och straffätgärder under våren och sommaren 1918. Dessa genomfördes först i form av arkebuseringar och sedan genom att förlorarna stängdes in i fängslager där förhållandena var så vidriga att tusentals och åter tusentals fångar dog.

6. Tuulikki Pekkalin, *Susinartut ja pikku immet: Sisällissodan tuntemattomat naiset*, Helsinki: Tammi 2011.

7. Tiina Lintunen, *Punaisten naisten tiet*, Helsinki: Otava 2017.

Jag vill betona att denna fråga fanns starkt i mitt medvetande redan för 15 år sedan. Och jag har talat om ämnet i november 2017 i Björneborg och på Helsingfors arbetarinstitut (Helsingin työväenopisto) i februari 2018, alltså redan innan frågan fick offentlighet tack vare professor Seppo Hentiläs bok *Pitkät varjot*⁸ (2018) och de talrika intervjuerna med honom vårvintern 2018. Det medierna lyfte fram ur boken var – lite förenklat – att en finlandssvensk bördshögfärd skulle ha bidragit till de vitas grymhet efter krigsslutet.

Jag tror inte jag är den enda svenskspråkiga finländaren som brottats med den här frågan. Men ämnet är så komplicerat att det blir svårt att behandla. Det förflutnas handlingar och dåd måste ses i ljuset av den anda och de attityder som rådde vid den tiden.

Under åren före inbördeskriget, och under kriget och också efteråt, förekom det rasism, socialt förakt och renodlat hat i alla samhällsskikt, och föraktet och hatet riktade sig både uppifrån ner och nerifrån upp. Tidsandan var sådan. Och det gör det svårt att avläsa i hur hög grad en språkbunden eller rentav etnisk känsla av överlägsenhet kan ha ökat strängheten och grymheten i 1918 års gärningar. En annan sorts överlägsenhetskänsla, till exempel baserad på rikedom eller utbildning, kan ha spelat en lika viktig eller ännu viktigare roll. Och på samma sätt är det svårt att definiera alla de socialpsykologiska och psykologiska faktorer som göder den sämre lottades hat mot dem som har det bättre.

För att undvika missförstånd vill jag vara tydlig med var jag står. Jag betraktar alla överlägsenhetskänslor av de ovannämnda slagen som villfarelser. Varje förevändning som någon använder för att utmåla en människogrupp som förmer än någon annan – språk, etnisk bakgrund, kön, samhällsklass, utbildningsnivå etcetera – är felaktig och skev. Under mitt liv har jag upplevt både godhet och ondska, både smarthet (och det finns smarthet av väldigt många olika slag) och dumhet i alla samhällsklasser, i alla språkgrupper och i alla länder där jag rört mig. Jag tror inte på fällor, och inte på att folk eller människogrupper kan rangordnas hierarkiskt.

8. Seppo Hentilä, *Pitkät varjot: muistamisen historia ja politiikka*, Helsinki: Siltala 2018.

Mitt svar på den tidigare ställda frågan har redan länge – långt innan professor Hentilä lyfte fram ämnet i offentligheten – varit att arrogans, nedlåtande attityder och rentav rastänkande *har* förekommit i den svenskspråkiga överklassen i Finland. Men till samma överklass hörde också Hjalmar Linder, som våren 1918 skrev i *Hufvudstadsbladet* att dödandet måste få ett slut, liksom inspärlandet av människor i fångläger. Det vita Finland blev så rasande över Linders insändare att han i praktiken blev tvungen att fly landet; han dog bara några år senare i landsflykt i Nordafrika.

Och arrogansen var ju inte knuten till ett visst språk – svenskan – och det var inte heller rastänkandet, båda fanns också bland språkmajoriteten. Om vi till exempel föreställer oss Akademiska Karelen-Sällskapet på 1920-talet, och den finskspråkiga elit som där började drömma om ett Stor-Finland, så tror jag vi kan vara tämligen säkra på att inte heller den miljön var fri från rastänkande.

Vi bör också minnas att vita och röda, oberoende av språk, odlade grymma schabloner och nidbilder av varandra redan flera år innan inbördeskriget bröt ut. När jag i januari 2018 öppnade en utställning om år 1918 i Paasitorni (Helsingfors arbetarförenings byggnad) i Helsingfors, uttryckte jag det ungefär så här:

När vi gräver ner oss i våra andliga skyttegravar lyssnar vi inte längre på motparten och ser inte längre hen som en hel människa med goda och dåliga sidor. I stället odlar vi onda berättelser om motståndaren, sår skräck och förakt, målar upp nidbilder som vi sedan börjar tro på. Det är så här motståndaren görs till fiende. Det är den här vägen som leder till våld och krig.

Under vårvintern och våren 1918, när de vitas seger började se allt mera sannolik ut, accelererade avhumaniseringen av de röda på både finska och svenska. Författaren Ilmari Kiantos ord om de röda kvinnorna som varghyndor som borde dödas är isande i sin omänsklighet. Även V.A. Koskenniemi och Eino Leino skrev uppviglingspoesi. Det fanns orter där behandlingen av de röda i krigets slutskede blev särskilt grym utan att någon svenskspråkig deltog: till exempel fånglägret i Hennala och den massavrättning av kvinnor som skedde där, eller

det Jämsä som Jukka Rislakki skildrade i sitt verk *Kaubun aika*⁹ (sv. ung. Skräckens tid). Om det har varit svårt för finlandssvenskarna att möta och bearbeta inbördeskrigets verklighet, så har det varit det också för de finskspråkiga.

En viktig skillnad är att det svenskspråkiga Finland inte fick sin egen Väinö Linna i övergången mellan 1950- och 1960-talet. Visst var Linna viktig också för oss svenskspråkiga. Men kanske hade vi ändå behövt en egen romanförfattare som, i likhet med Linna, hade öppnat nya perspektiv med sin vidsynthet och förståelse.

Essäisten Johannes Salminen (1925–2015) gjorde visserligen ett strålande arbete nästan på egen hand, öppnade modigt de variga såren i vår historia mitt under 1960-talets samhälleliga omvälvningar. Men en essäist, hur briljant hen än är, når sällan en lika bred läsekrets som romanförfattaren som skriver realistisk epik. Och inte heller arbetarlitteraturen fick någonsin det utrymme på finlandssvenskt håll som den fick på finska och även i Sverige.

Det har knappast heller saknat betydelse att Svenska folkpartiet, som bildades för att bli finlandssvenskarnas gemensamma parti, alltid varit borgerligt. På 1960- och 1970-talen var partiet visserligen mycket socialliberalt, men borgerligt även då. Vänsterpolitiken har, i ett finlandssvenskt perspektiv, alltid befunnit sig i marginalen. Men det finns en finlandssvensk vänsterpolitik och en finlandssvensk arbetarkultur. Min avsikt har varit att lyfta fram dem, både i mina romaner och i den här essän.

Dragsvik i Ekenäs, ett av de mest ökända fångslägren för röda, har fungerat som garnison för svenskspråkiga värnpliktiga sedan år 1946. Jag vet med fullständig säkerhet att man inte berättat särdeles mycket för rekryterna eller andra om garnisonens dystra historia. Det dröjde ända till slutet av 1980-talet innan den dåvarande, mycket humana ärkebiskopen John Vikström välsignade minnesmärket för de döda röda fångarna. På motsvarande sätt var skyltningen dålig till minnesmärket över avrättningarna i Västankvarn då jag för första gången besökte stället kring millennieskiftet. Det var mycket svårt att hitta fram och den senaste kransen med blommor som någon lagt ner vid

9. Jukka Rislakki, *Kaubun aika: neljä väkivallan kuukautta Jämsässä 1918*, Helsinki: Ajatus 2007 (förynad och kompletterad utgåva av Rislakkis bok utgiven 1995).

minnesmärket hade bleknat så att det inte längre gick att urskilja namnet på den person eller förening som lagt ner blommorna.

I dag finns tydlig skyltning vid Stamväg 51 till minnesmärket i Västankvarn. Det utkommer, också på svenska, allt fler historiska verk som ger nya perspektiv på händelserna 1918 och fördjupar vår kunskap om året. Jag nämner här bara läraren och historikern Sture Lindholm; de böcker han skrivit om inbördeskrigets historia i västra Nyland har varit viktiga vägvisare framåt. Tigandet och vägran att acceptera vad som verkligen hände år 1918, var länge ett problem för finländare, oberoende av språk. Så här sade Väinö Linna, i ett tv-program som A.B. Rundradion (nuvarande Yle) gjorde redan 1966:

Jag tror att Finlands folk är moget att höra sanningen om sig själva och sitt förflutna [...]. Nationen, såväl som individen, mognar bara genom att möta verkligheten. Men om den ständigt behandlas som man behandlar en minderårig, så förblir den också minderårig.¹⁰

De senaste decennierna har jag ändå upplevt som ganska hoppingivande. De allra senaste åren har förstås bjudit på en backlash i form av mer högernationalism och främlingsfientlighet, och sannfinländarnas stora popularitet avslöjar också att spänningarna mellan språkgrupperna – svenskt och finskt – lever kvar. Men det finns också många tecken på att vi blivit klokare, inte minst när det gäller hanteringen av inbördeskriget och alla dess gruvliga händelser. Det finns fortfarande smärtpunkter och vi har inte nödvändigtvis samma uppfattning om vad som orsakade kriget, eller om de krigförande parternas motiv eller krigets gång. Men det behöver vi inte ha, inte så länge vi kan diskutera öppet och respektera varandra även då vi har skilda åsikter. Och jag hävdar att det är just det vi gjort de senaste åren; vi har öppnat upp saker och diskuterat. Man kan inte längre hävda att Finland tiger om år 1918. Och bra så, för vi behöver både öppenhet och ett försonligt sinne för att förstå vad vi en gång gjorde mot varandra.

10. Väinö Linna i tv-programmet *Fånglägren 1918*, regisserat av Fredrik Hackman, redaktörer: Johannes Salminen, Nils-Börje Stormbom, K.J. Lång, A.B. Rundradion 22/2 1966, Svenska Yle, Arkivet <https://svenska.yle.fi/artikel/2006/09/08/fanglagren-1918> (hämtad 31/5 2019). Översättning av citatet: KW.

Jag vill citera ytterligare några ord från 1966. De är från samma tv-program där även Väinö Linna uttalade sig, men nu tillhör orden den redan nämnda Johannes Salminen: "Det finns en glömska, en omedvetenhet, som hjälper till att utlösa nya katastrofer. Därför att den får oss att upprepa gamla misstag."¹¹

Föredraget som essän baserar sig på skrevs ursprungligen på finska.

*Översättning till svenska:
Anna Biström i samarbete med författaren*

Föredraget framfördes vid följande tillfällen:

8/11 2017, Mikaelsgården, Björneborg.

11/2 2018, Helsingfors arbetarinstitut (Helsingin työväenopisto)

12/5 2018, Sammatti, seminariet "Kenen Suomi? Sammatti 1918" (sv. ung. Vems Finland? Sammatti 1918), arrangerat av Eeva Joenpelto-sällskapet.

Bearbetat och fördjupat under vintern och våren 2018. Delar har också använts under öppningstalet vid 1918-utställningen i Paasitorni (Helsingfors arbetarförenings byggnad), 18/1 2018, och vid öppnandet av samma utställning på Skatuddens Casino 11/9 2018.

11. Johannes Salminen i tv-programmet *Fängslägren 1918*.

Den sköna, galna flykten

En essä om mitt liv med Sylvia Plath

NÄR JAG VAR TJUGO ÅR gammal försökte jag ta livet av mig själv. Det var i september 2002. Jag hade precis träffat, tillbringat en magisk sommar med och blivit brutalt lämnad av mannen jag ett år senare kom att gifta mig med. Jag studerade journalistik för andra året på universitetet och vantrivdes förfärligt. Jag skulle precis flytta hemifrån och grälen i min familj var dagliga och högljudda. Jag hade avslutat manuset till det som skulle bli min första novellsamling och väntade på svar från mitt framtida förlag. Vi hade nyss kommit tillbaka från vår sista familjesemester, den här gången i Thailand, och Finland kändes grått och kallt.

Natten det hände hade jag grälat med min storasyster som vid den tiden också var min bästa vän. Vi hade varit ute på stan tillsammans med halvbekanta. Kvällen hade börjat hos dem i en överfull, högljudd studielägenhet. Jag var omgiven av unga, för mig okända män, som tävlade om min uppmärksamhet och som alla fyllde på mitt glas så fort det blev halvtomt. Jag kommer ihåg att alla pratade runt mig men att jag inget hade att säga och att deras röster var som en dunkande matta av ljud som gick rakt genom mitt huvud tills min hjärna kokade. Jag ville bara att det skulle bli tyst, mörkt och tomt. Jag var tjugo men kände mig som hundra.

Kvällen fortsatte ute på stan. Vi försökte komma in på en nattklubb där åldersgränsen var tjugofyra. De andra i sällskapet, förutom min syster, var tillräckligt gamla och fick gå in, men jag blev hejdad av dörrvakten och visad i riktning mot utgången. Jag var trött på auktoriteter. Förbannad på män som tyckte att de skulle berättas för mig vad jag fick och inte fick göra. Jag förolämpade dörrvakten, slog

honom med min handväska och gick därifrån i explosivt raseri. Vid det laget hade jag fått total snedtändning i min fylla och när jag och min syster långt senare kom hem, skrikande och grälände hade jag redan hunnit ligga en lång stund mitt på körbanan i centrum av Helsingfors i hopp om att någon skulle köra över mig (ingen kom) och klättra på räcket vid Långa bron i Hagnäs för jag ville hoppa i och dränka mig (jag kom fram till att det ändå inte skulle lyckas).

Hemma svalde jag en halv burk gamla, lugnande piller som tillhörde min pappa, medan min syster såg på. Hon trodde att de skulle vara verkningslösa då deras bästföredatum hade gått ut för länge sedan men jag visste att de inte var det. Jag hade provat dem förr; under ångestnätter då jag inte kunde sova hade jag tagit bara en halv och sedan svävat genom timmarna. En halv burk skickade mig till sjukhus och när jag kom hem igen tog min mamma mig till en psykiater – det var mer eller mindre påtvingat av hälsovårdsmyndigheterna – för min första och sista session. Jag gick därifrån med min mamma och hon tog mig för att shoppa, nöjd med att jag hade lurat den unga psykiatern att jag mådde hur bra som helst så att vi inte skulle behöva gå flera gånger. Terapi är för galningar har det alltid sagts i min familj, och någon sådan var jag ju inte. Psykiatern tyckte tydligen samma sak. Hon sade nämligen att hon trodde jag var en fotomodell när jag kom gående i korridoren, klädd i mina vita jeans, platåskor och en svart, kortärmad topp. Att en ung kvinna som jag inte kunde ha några som helst problem i världen. Jag såg på henne och stängde munnen om allt det jag ville säga och sade inget mer. Jag har hatat henne ända sedan dess.

Genom mina tonår ville jag en enda sak. Att någon skulle slänga mig ett rep att gripa tag i. Jag skrev dagbok och när jag nu läser mina dagböcker från sommaren då jag var tjugo och ville släppa taget om livet och falla hellre än att fortsätta hänga kvar, ser jag de avbrutna meningarna och språket som har löst upp sig på sidorna. Jag inser att den obegripliga texten inte verkade konstig alls för flickan som en gång skrev den, och jag tänker att jag förmodligen var i något slags psykotiskt tillstånd utan att någon omkring mig begrep det. Jag har inte insett det tidigare. Inte innan jag såg galenskapens språk på sidan slog det mig att det var det enda sättet på vilket jag kunde förstå att jag troligen själv hade varit galen.

Den franska filosofen och idéhistorikern Michel Foucault (1926–1984) ansåg att galenskapen hade sitt eget språk och att det i förnuftets tidevarv hade blivit obegripligt för alla andra än dem som talade det, men där var det, det enda som verkade verkligt i den stund jag stirrade rakt på det. Naturligtvis måste jag ha varit galen. En förnuftig människa skulle väl aldrig uttrycka sig så, eller?

ATT LEVA SOM SYLVIA PLATH

Jag läste om den amerikanska poeten och författaren Sylvia Plath (1932–1963), gift med den engelske poeten Ted Hughes (1930–1998), första gången när jag var tjugofem. Liksom för så många andra som har upptäckt henne verkade hon vara min egen hemliga tvillingsjäl, en gåta bara jag kunde förstå på riktigt. För jag hade ju varit där – levvt som hon. Hennes konfliktfyllda personlighet och liv verkade vara speglingar av mig och mitt liv. Också hon hade försökt ta livet av sig på samma sätt i exakt samma ålder. Också hon upplevde att språket flöt ihop på sidorna när hon drabbad av en akut depression skrev dagbok i tjugooårsåldern och också hon såg sitt första självmordsförsök som ett återuppvaknande. Jag skrev sida upp och sida ner i min dagbok om hur jag var pånyttfödd, renad, starkare än någonsin och om hur det på riktigt bara hade varit en ritual, att jag inte ville dö. Men jag vet nu att det var fiktion. Jag kommer ihåg att jag var rasande på läkarna när jag vaknade på sjukhuset för att de hade väckt mig. Jag slogs med sköterskorna, fåktade med armarna där jag låg i min säng. Eller är det bara en fantasi? Precis som defibrillatorn jag såg vid min säng när jag vaknade eller att min pappa grät när han ledde mig ut ur sjukhuset? Jag vet inte.

Den kontakt jag i tjugofemårsåldern upplevt att jag hade med Sylvia Plaths liv fortsatte utan att jag visste det. Jag fick barn när jag var lika gammal som hon och med exakt lika stort mellanrum mellan barnen. Två stycken. Jag skilde mig vid samma ålder som hon och blev ensam med mina barn. Där tar likheterna slut. Sylvia Plath tog livet av sig själv när hon var trettio genom att lägga sig med huvudet i gasugnen och vänta på döden medan hennes barn sov i våningen ovanför. Hon hade öppnat fönstren i deras rum, tätat springan under dörren med en våt handduk och placerat var sitt glas med mjölk och

en smörgås vid barnens sängar så de skulle få mat så fort de vaknade till sitt fortsatta liv utan sin mamma. Jag gick aldrig så långt, och nu lever jag starkare än jag någonsin gjort. Jag går till och med i terapi.

Det finns många legender om galna konstnärer. Många verkliga berättelser också. Bildkonstnären van Gogh skar av sig örat och författaren L. Onerva tillbringade en stor del av sitt skrivande liv på Nickby mentalsjukhus för att hennes man ville bli av med henne. Dramatikern August Strindberg led av mental ohälsa. Målaren Sigrid Hjertén likaså. Även om deras tillstånd förorsakade dem själva och andra stort lidande ansåg de att galenskapen var en viktig del av den skapande processen. Också för Sylvia Plaths del är det uttalat och jag tror att många konstnärer aktivt använder sig av det kaotiska, bjuder in det, finner sig ett hem där, en borg, och att de matar sina inre eldar med det material som slutligen också förintar dem. Det finns en rädsla för att släppa galenskapen eftersom den associeras med kreativiteten, och försvinner den ena så vet ingen hur det går med den andra. Jag vet vad jag talar om för jag har tänkt så själv. Senare har jag trots allt börjat tvivla på nyttan av galenskap eller olycka i skapandeprocessen och ser snarare dessa som ett hot mot den verkligt lyckade kreativiteten.

SJÄLVMORDETS ANATOMI

I sitt förord till en tidig utgåva av Sylvia Plaths dagböcker *The Journals*¹ skriver hennes man, poeten Ted Hughes, att han, trots att han levde med henne och knappt vek från hennes sida i sex år, aldrig såg henne avslöja sitt verkliga jag för någon, möjligen med undantag för de tre sista månaderna av hennes liv. Det var under de tre månaderna hon skrev sitt viktigaste verk, diktsamlingen *Ariel* (1965), som i samband med hennes självmord skulle fixera hennes position i vår västerländska litterära kanon och göra henne till en av de allra största poeterna någonsin. Flera av dikterna handlar om död och självmord, både det tidigare försöket och tankar på kommande:

1. Ted Hughes, "Foreword", Sylvia Plath, *The Journals of Sylvia Plath*. Foreword by Ted Hughes, Ted Hughes, Consulting Editor and Frances McCullough, Editor, New York: The Dial Press 1982, s. xii.

I have done it again.
One year in every ten
I manage it –
[...]
Dying
Is an art, like everything else.
I do it exceptionally well.
I do it so it feels like hell.²

De olycksbådande raderna, tagna ur den storslagna dikten "Lady Lazarus" bär vittnesbörd om ett diktjag med en tydlig dragning mot Thanatos. För den som känner till författarens liv och öde ligger en självbiografisk tolkning nära till hands. Parallellerna är uppenbara. I dikten görs anspelningar på Sylvia Plaths tidigare självmordsförsök och traumat hon bar på efter faderns död då hon var nio år gammal. Men i dikten finns också drag av hybris. Diktjaget är övertygat om att hon också den här gången kommer att återvända. Vart tionde år ska hon utplånas med en rituell självmordshandling, och likt en katt har hon nio liv.

Levnadstecknare som har grävt i Plaths liv efter hennes död har hittat flera tecken på att Plath, i verkliga livet, litade på att hon skulle hittas i tid och bli räddad. Hon hade till och med gjort vissa förberedelser för att säkerställa detta. En serie olyckliga omständigheter gjorde däremot att räddningen kom för sent och efter det var Sylvia Plath borta.

I *The Silent Woman*, en biografi om Sylvia Plath, skriver den amerikanska journalisten Janet Malcolm om självmordet som en våldsam handling, ett uttryck för extrem aggression³. Biografin fokuserar på äktenskapet mellan Ted Hughes och Sylvia Plath och på de följder som både Plaths handling och det biografiska eftermälet har haft

-
2. Sylvia Plath, *Ariel – The Restored Edition*, Croydon: Faber & Faber 2004, s. 14. "Jag har gjort det igen. / Vart tionde år / lyckas jag – [...] Att dö / är en konst, som allt annat. / Jag gör det mycket skickligt. / Jag gör det så det känns helvetiskt." Sylvia Plath, *Ariel*, översatt till svenska av Jonas Ellerström och Jenny Tunedal, Lund: ellerströms 2004, s. 18–19.
 3. Janet Malcolm, *The Silent Woman – Sylvia Plath and Ted Hughes*, New York: Vintage Books 1994.

på alla de överlevandes liv. Då jag själv försökte ta mitt liv hade jag lyckats övertyga mig om att hela min familj, efter att sorgperioden var över, skulle förstå att jag hade fattat rätt beslut och märka hur lugnet åter sänkte sig över familjen. Familjens stora problem var borta och snart skulle de alla vara tacksamma över att jag hade varit så klarsynt.

Enligt Malcolm var Sylvia Plaths beslut det motsatta. Det var en akt av slutgiltig hämnd mot maken Ted som hade lämnat henne för en annan kvinna.

Otrohet är inte ovanligt i äktenskap mellan unga människor, skriver Malcolm, och makar förlåter varandras misstag och ungdom, försonas och ser tillbaka på sig själva och varandra med nådig blick, men Sylvia nådde aldrig den ålder då ungdomens turbulens bara är ett minne. I stället fixerade hon bilden av sig själv som den evigt rasande, unga kvinnan. Den som begår självmord, resonerar Malcolm, avslutar diskussionen och lämnar rummet – för alltid.⁴

Det är sant att döden sätter punkt för Sylvia Plaths del av dialogen, men frågorna kring det osagda hopar sig fortfarande. Faktum är att Ted Hughes förstörde hennes sista dagböcker, troligen för att det i dem stod sådant som skulle ha fått honom att framstå i enormt negativ dager. Faktum är också att han ändrade i *Ariel*-utgåvan och plockade bort några av de mest aggressiva dikterna. Han skulle gärna ha plockat bort ännu fler om de inte redan hade varit publicerade i tidskrifter och upplästa i radio samt inspelade. Det är härresande att inse hur systematiskt Hughes försökte censurera Plath både som konstnär och som privatperson, och jag undrar om inte den tysta kvinna Malcolm beskriver, snarare var tystad.

ALLA DE OLIKA SYLVIORNA

Vad var då Sylvia Plaths galenskap? Ted Hughes skriver om hennes ”många personligheter” och om hur den verkliga aldrig kom fram, utom under de sista månaderna då hon, övergiven och febrig, en amerikanska i ett vintrigt London, i rasande tempo skrev dikterna till *Ariel*. Det är en behändig förklaring som cementerar uppfattningen om att galenskap var Sylvia Plaths modus operandi. I sina brev till

4. Ibid, s. 8.

sin mor från den tiden skriver hon om friheten. Friheten från sin roll som fru, som representant för hushållet, fri från förväntningar på middagsbjudningar och fri från att stå i skuggan av sin make, fri att skriva vad hon vill när hon vill och kan. Hon skriver bättre än någonsin förr, mäktiga, märkliga dikter som hon alltid vetat fanns i henne. Dittills har hon varit bunden av samma konventioner som fick henne, en för sin tid sexuellt frigjord kvinna i femtiotalets Amerika där hon växte upp, att alltid känna sig fel och malplacerad i sin egen tid och sitt eget sociala skikt. Ändå, trots den nyvunna friheten, trots att hon skrev ett blivande storverk, var det flykten som vann. Varför?

Som författare är jag välbekant med tvivlet som smyger in i sinnet då boken väl är avslutad. Också tomheten. Rädslan inför mottagandet, som kan vara paralyserande. Övertygelsen om att verket är ett fullständigt fiasko och skräcken inför det "sedan" som i så fall kommer att följa. Som nyskild och pank kände åtminstone jag en enorm desperation och skuld då jag såg på mina två små barn och tänkte tanken: mitt skrivande har dömt dem till fattigdom. Kanske var det just detta, mycket vanliga, tvivel på sig själv och sin egen förmåga som slutligen blev för mycket för Sylvia Plath, den kvinna som ville ha allt, men som i den avgörande stunden stod ansikte mot ansikte med livets krassa realiteter. Även om boken blev en succé, än sen? Vad skulle hända sedan? Poeter blir inte precis rika på sina texter och tillvaron ensam med barnen skulle fortsätta. För en person som alltid hade haft stöd, åtminstone av sin mamma, var kanske tankarna på livet efter *Ariel* ohanterliga och ett självmordsförsök det hon trodde hon behövde. Åtminstone skulle ett uppvaknande på sjukhus tvinga fram en förändring. Folk skulle vara tvungna att hjälpa henne. Rent konkret.

Janet Malcolm beskriver Sylvia Plath som en splittrad individ men menar att splittringen, som kanske inte maken Ted Hughes någonsin kunde förstå, inte enbart hade att göra med någon klinisk diagnos, utan att den också hade att göra med själva epoken.⁵ Och speciellt med amerikanska kvinnor i den epoken. För vita medelklasskvinnor som blev vuxna på 1950-talet i USA fanns det ett specifikt mål i livet över alla andra, och det var inte att förverkliga sig själv för sin egen skull, nej, de skulle bli sitt bästa jag för att kunna fånga en bra man

5. Ibid., s. 15.

och göra ett gott kap på äktenskapsmarknaden. Sexuell frustration var en stor del av det projektet eftersom det förväntades att de skulle vara tillgängliga men trots allt inte ligga med män. Också i övrigt präglades det vita medelklasslivet av en konstant dubbelmoral som bland andra Sylvia Plath, som hade höga ambitioner, led mycket av. Hennes mamma Aurelia Plath ville att hon skulle lära sig stenografi så att hon en dag skulle kunna bli en stor mans framgångsrika sekreterare. Sylvia ville själv bli en stor man. Hon ville bli en stor författare i sin egen rätt.

När hon sedan, efter ett antal slätstrukna och tråkiga amerikanska pojkvänner, vistades och studerade på ett Fulbrightstipendium i England, träffade hon i februari år 1956 den långa, stiliga, mörka poeten Ted Hughes och gifte sig med honom bara fyra månader senare. Det var i sanning en virvelvindsromans. I brev fulla av utropstecken skrev hon till sin mamma att hon hade träffat den enda man som någonsin kunnat mäta sig med henne intellektuellt och konstnärligt. Troligen hade hon rätt, men båda var fångar i sin egen tids konventioner, och för en kvinna som Sylvia, med den här dubbelheten i sitt väsen och med en konstnärs känslighet, blev det en katastrof utan like då drömmar mötte verklighet och hoppet om något slags skapande jämställdhet byttes ut mot könsrollernas krassa verklighet där en var friare att gå och röra sig och skapa än den andra. Det här var inte något som uttalades högt och inte ens något som Plath nödvändigtvis ville komma ifrån. Rollen som hustru, som mor och som omhändertagare av hemmet var något hon ville ha och som hon alltid velat ha, samtidigt som hon kände att det inte var tillräckligt. En sådan dubbelhet kan väl vara upprivande, speciellt om det inte finns ord eller begrepp för den. Sylvia Plath ville ha både hem och karriär. Hon ville ha allt. Men det var inte vad en kvinna förväntades vilja ha. Hennes man fick båda, han fick allt.

Sylvia Plath var inte enligt egna utsagor någon tidig feminist. Hon skrev inte texter om kvinnors rättigheter, inte visade hon heller någon speciell solidaritet eller systemskap med kvinnor i sin närhet. Som jag redan konstaterat var hon konventionell i sina åsikter om sin roll som hustru och mor. Men ändå led hon mycket av sin egen tids kvinnoroller och hade svårt att pressa in sig i dem även om hon försökte. Med sin drivkraft och sin syn på sig själv som fullständigt

kapabel till något stort, något lika stort som en man kunde åstadkomma, var hon enligt våra definitioner feminist. Hennes liv, hennes handlingar och hennes gärning var feministiska i sig, och kanske är det just det som Ted Hughes menar med sin utsaga om att hon bara visade sitt rätta jag de sista månaderna då hon inte längre försökte gömma sig bakom konventionerna. Det var bara hon, sjuk och ledsen, ensam med två barn i en kall lägenhet men skrivande, äntligen, sina bästa dikter någonsin. Då blev hon slutligen verkligt galen, enligt sin omgivning. Sömmarna sprack, men det iscensatta självmordet blev verklighet och alla de som borde ha brytt sig om henne och kommit till hennes räddning misslyckades med att dyka upp. Så går det för en kvinna som slinker undan sin tilldelade roll. Hon är ensam, utlämnad åt kylan och åt ödets nycker.

PLATH OCH PAPPORNA

Sylvia Plaths biografi innehåller mycket som förebådar ett slutligt sammanbrott. När hon var nio år gammal dog hennes far av kallbrand i foten, förorsakad av misskött diabetes. Foten amputerades men Otto Plaths hälsa eller liv kunde inte längre räddas. Sylvia Plath beskriver händelsen i dikten "Daddy":

You do not do, you do not do
Any more, black shoe
In which I have lived like a foot
For thirty years, poor and white
Barely daring to breathe or Achoo
Daddy, I have had to kill you.
You died before I had the time –
Marble heavy, a bag full of God,
Ghastly statue with one grey toe
Big as a Frisco seal⁶

-
6. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 73. "Du duger inte, duger inte / längre svarta sko / där jag levtt som fot / i trettio år, fattig och vit, / knappt vågat andas eller säga atjoo. / Pappa, jag behövde döda dig. / Du dog innan jag fick tid – / marmortung, en säck full av Gud, / en spöklik staty med en gråblek tå / stor som en Stillahavssäl", Plath, *Ariel*, s. 78.

Dikten beskriver sedan faderns tyska anlag och diktjaget själv som en jude som har överlevt andra världskrigets koncentrationsläger med alla dess fasor. Speciellt de raderna har väckt anstöt bland läsare som ansett att en liten, blond amerikanska inte rimligtvis kan veta något om lidande, men vad vet vi egentligen om personliga fasor som hänger ihop med traumat att se sin egen far dö i ett mörkt sjukrum? Vilket lidande är större och hur mäter vi på vilket sätt olika slags lidande påverkar ett liv?

I was ten when they buried you.
At twenty I tried to die
And get back, back to you.
I thought even the bones would do
But they pulled me out of the sack,
And they stuck me together with glue.
And then I knew what to do.
I made a model of you,
A man in black with a Meinkampf look
And a love for the rack and the screw.
And I said I do, I do.⁷

Det är lätt att läsa in Ted Hughes i den mörka mannen med de sadistiska tendenserna, speciellt som dikten senare beskriver en vampyr som dricker diktjagets blod i sju år, lika länge som Plath var tillsammans med Hughes.

”Every woman adores a fascist”, skriver hon: ”The boot in the face, the brute, brute heart of a brute like you.”⁸ Och hon gör här den fullkomliga kopplingen mellan mannen hon älskar och sin pappa. Dikten slutar med orden: ”Daddy, daddy, you bastard, I’m through.”⁹

7. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 75. ”Jag var tio när du begravdes. / Vid tjuo försökte jag dö / och komma tillbaka, tillbaka, tillbaka till dig. / Jag trodde benen skulle duga / men de drog mig ur säcken / och klistrade hop mig med lim. / Och då förstod jag vad som krävdes. / Jag gjorde en docka av dig, / en man i svart med Meinkampf-uppsyn / som älskade sträckbänk och tumskruv. / Och jag sa jag vill, jag vill.”, Plath, *Ariel*, s. 80.

8. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 74. ”Alla kvinnor älskar en fascist. / Stöveln i ansiktet, det råa / råa hjärtat hos ett raskinn som du.”, Plath, *Ariel*, s. 79.

9. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 75. ”Pappa, pappa, din skitstövel, jag är färdig nu.”, Plath, *Ariel*, s. 80.

MAMMA MEDUSA

Sylvia Paths förmodade mentala instabilitet har dels härletts till faderns sjukdom och död, som förvisso påverkade barnet väldigt kraftigt, dels till Plaths ovanligt starka beroendeförhållande till modern Aurelia, som både var överbeskyddande och ställde hårda krav på perfektion, ”snällhet” och prestation på sin enda dotter. Till familjen hörde också en son, Warren, men han är nästan spöklikt frånvarande i Sylvias liv och skrivande. Bandet mellan mor och dotter förblev starkt också efter att Sylvia flyttat till England, något som korrespondensen mellan mor och dotter, även utgiven i bokform, vittnar om. Samtidigt var kontakten påfrestande och kvävande för Sylvia. I dikten ”Medusa”, som anses vara inspirerad av modern, skriver Sylvia så här:

Did I escape, I wonder?
My mind winds to you
Old barnacled umbilicus, Atlantic cable,
Keeping itself, it seems, in a state of miraculous repair.
[...]
I am sick to death of hot salt.
Green as eunuchs, your wishes
Hiss at my sins.
Off, off, eely tentacle!
There is nothing between us.¹⁰

Ändå var det modern Sylvia alltid vände sig till när något nytt hände i hennes liv, som om det inte blev verkligt innan hon fick berätta det för Aurelia. Det är möjligt att Aurelia kände sig ansvarig för det som hänt Sylvia då hon vid fyllda tjugo kröp in under familjevillans trappa med en burk av mammans sömnpiller. Sylvia var försvunnen i tre dagar. En artikel om hennes försvinnande publicerades till och med i den lokala dagstidningen – hennes första kontakt med något

10. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 59. ”Kom jag undan, undrar jag? / Mitt medvetande vrids mot dig, / gamla snäckbemängda navelsträng, atlantkabeln, / som tycks hålla sig i mirakulöst gott skick. [...] Jag är dödstrött på varmt salt. / Gröna som eunucker väser dina önskningar mot mig / åt mina synder. / Bort, bort, älande tentakel! / Det finns inget mellan oss.”, Plath, *Ariel*, s. 64.

slags bisarr berömmelse. När hon återvände till skolan följande år var hon flickan som försökt ta livet av sig.

Strax innan självmordsförsöket hade Aurelia låtit skriva in sin dotter vid en mentalvårdsinstitution där hon fick elektrochockterapi i ett försök att bota hennes akuta depression. Det var en förödande händelse som Plath beskriver i den autofiktiva romanen *The Bell Jar* (1963), på svenska *Glaskupan*, och vars effekt på hennes fortsatta mentala hälsa ingen kan veta med säkerhet. Säkert är att Aurelia, efter dotterns självmordsförsök, alltid oroade sig för Sylvia, kanske speciellt när hon bodde på andra sidan Atlanten.

Det är också klart att kontakten var livsviktig för dem båda. Att vara förälder till ett barn som dras till döden och som aktivt skadar sig själv och andra genom destruktivt beteende måste vara en ständigt närvarande sorg i föräldrarnas liv. Ibland är denna dödslängtan uttalad, som i "Lady Lazarus". Ibland är den mera diskret, som i en av de, i mitt tycke, vackraste dikterna i *Ariel*, "Tulips":

I didn't want any flowers, I only wanted
To lie with my hands turned up and be utterly empty.
How free it is, you have no idea how free –
The peacefulness is so big it dazes you,
And it asks nothing, a name tag, a few trinkets
It is what the dead close on, finally; I imagine them
Shutting their mouth on it, like a Communion tablet.¹¹

Tidigare i dikten skriver hon:

I have let things slip, a thirty year old cargo boat
Stubbornly hanging on to my name and address.
They have swabbed me clear of my loving associations.
Scared and bare on the green plastic-pillowed trolley¹²

11. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 19. "Jag ville inte ha några blommor, jag ville bara / ligga med öppna händer och vara fullständigt tom. / Så fri då, du anar inte hur fri – / fridfullheten är så stor att det svindlar, / och den ber inte om något, en namnlapp, några prylar. / Den är vad de döda slutligen omfattar; jag tänker mig hur de / sluter munnarna om den, som en oblat.", Plath, *Ariel*, s. 23.

12. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 18. "Jag har släppt efter, är en trettiöarig fraktbåt / och håller envist fast vid namn och adress. / De har svabbat mig ren från kärleksförbindelser. / Skrämd och avklädd på en grön plastad bär.", Plath, *Ariel*, s. 22.

Trots att dikten handlar om en sjukhusvistelse efter en blindtarmsoperation är beskrivningen av någon som livet har glömt kvar drabbande och associationerna till ett bårhus tydliga. Ett slags världsfrånvändhet och en känsla av att vara ryckt ur sitt sammanhang präglar diktjagets upplevelse på sjukhuset. Tulpanerna som någon hämtat, en påminnelse om liv, röda och öppna som munnar, blir i dikten till ovälkomna, irriterande inkräktare. Det är ju trots allt inte skrikande, röda tulpaner folk hämtar till begravningar, utan tyst gapande, vita liljor.

DEN OBEKVÄMA SANNINGEN

Sylvia Plath och många andra självbiografiska författare, så som till exempel de finlandssvenska författarna Christer Kihlman och paret Märta och Henrik Tikkanen, verkar stå enade bakom uppfattningen att en författares liv är lika med material, och att det inte ska finnas något som ska skyddas eller censureras. Att exponera sitt liv ger en också makt över det och över hur det tolkas. Den som väljer att visa allt kan aldrig bli avslöjad av någon annan, och eftersom läsare och kritiker ändå har en tendens att tolka viss litteratur som självbiografisk så gäller det att vara så ärlig som möjligt. Att berätta sanningen om sig själv och andra människor; vad kan vara farligare än det? När du gör det berövar du dem deras fasad, deras livslögner, det ansikte de så gärna vill visa utåt och du får samtidigt makt över dem du beskriver. Du väljer att frivilligt visa det hemska och det fula och din egen hjälplöshet och du yrkar dessutom på att din version är sanningen. Du vill tvinga den du skriver om att se sig själv genom dina ögon. Du kräver explicit allas uppmärksamhet. Vad kan då vara galnare än det?

Är det kanske just detta, att Sylvia Plath valde att ta ovanligt mycket plats, som har lett till tolkningen att hon led av någon form av splittrad personlighet? I sina brev till modern visar hon sitt glada, energiska och väldigt censurerade jag, glansbilden av den tvåldoftande, välborstade helylleamerikanska flickan som Aurelia ville och önskade att hon skulle vara. I breven till sin doktor, Ruth Beuscher, kvinnan som behandlade henne efter det första självmordsförsöket och som Sylvia Plath hade stort förtroende för, kommer ilskan och raseriet hon kände gentemot maken fram. I några nyligen uppdagade brev från hennes sista månader i livet anklagar hon till och med maken för misshandel – något

som Plath-biografer i decennier har hävdat vara sanningen men som Hughes själv och hans sista fru Carol har avfärdat som lögn. Det finns väl egentligen ingen orsak att inte tro Plath. Hon må ha varit många saker, men lögnare har väl ingen annan påstått henne vara. Sant är att Plath mådde dåligt redan innan hon träffade Hughes, men han fick henne åtminstone inte att må bättre i det långa loppet. Han kunde inte hjälpa henne. Och om han var en genialisk konstnärstyrann som sög livskraften ur sina kvinnliga partners, skulle han då ha varit den första? Det är lätt att avfärda Sylvia Plaths anklagelser och andra utsagor som vansinne – hon var ju redan ”galen”. Hur ofta har inte kvinnor som betett sig på ett oönskat sätt, eller påstått saker om sina äkta män som har gjort dem ytterst obekväma, blivit galenförklarade? På Själo mentalsjukhus, en anstalt för obotligt sinnessjuka kvinnor i Åbo skärgård, fanns fruar som hade blivit inskrivna på mentalsjukhus av sina äkta män av just den orsaken – för att deras närvaro i männens liv hade blivit för ansträngande och för att en laglig skilsmässa kanske inte av en eller annan orsak var möjlig. Vem skulle lyssna på en galen kvinna som påstod att hennes man var en tyrann, när ingen annan i mannens närhet hade märkt något, när alla de som kände honom älskade honom? Jag har själv blivit galenförklarad av män flera gånger i mitt liv. Det har aldrig varit sant.

Att galenförklara en person som bryter mot samhällets normer är ett behändigt sätt att tysta personen i fråga. Det ställer allting som har med den personen att göra, allting som personen gör men också det som personen har gjort tidigare, i tvivlets ljus. Konsten den personen skapar kan ses genom galenskapens filter. Brev och dagböcker misstros eller feltolkas. Är det onormalt att äga flera olika ansikten eller att anpassa sin personlighet enligt person och situation? Gör inte vi alla det? Låter inte våra egna brev hem till en orolig mamma helt annorlunda än dem vi skriver till en nära vän? Brev vi skriver till en läkare eller en psykiater borde väl vara de mest ärliga, för vi hoppas på att få hjälp i vår situation.

SAY HELLO TO ”OLD YELLOW”

Sylvia Plath har ofta beskrivit ett diktjag som är delat mellan ett välskött, rent yttre och ett mörkt, smutsig och vanställt inre. Hon

upplevde att det inom diktjaget fanns en hårig best, ett monster som ville komma ut.”[T]he old yellow one” kallas detta riktiga, inre jag, som tilldelas en röst i en dikt vid namn ”In Plaster” från 1961, som förresten är en spegeldikt till ”Tulips” skriven under samma sjukhusvistelse:

I used to think we might make a go of it together –
After all, it was a kind of a marriage, being so close.
Now I see it must be one or the other of us.
She may be a saint, and I may be ugly and hairy,
But she’ll soon find out that that doesn’t matter a bit.
I’m collecting my strength; one day I shall manage without her,
And she’ll perish with emptiness then, and begin to miss me.¹³

Det verkliga jaget är aggressivt, oartigt, smutsigt, olydigt och sexuellt. Det falska jaget, det som mammor och samhället uppfostrar oss att bli, är nätt, rent, prydligt, artigt och nöjer sig med lite.

I *The Bell Jar* beskriver Sylvia Plath med skalpellvass skärpa den autofiktiva huvudpersonen Esther Greenwoods psykiska kollaps. Esther slutar sköta sin personliga hygien, slutar städa, eftersom det verkar meningslöst för henne att göra samma sak om och om igen. Hon skulle vilja tvätta håret en enda gång och sedan ha gjort det, för alltid. Därför slutar hon duscha sig. Samma tendenser uppvisade Plath under de sista veckorna av sitt liv. Poeten och litteraturkritikern Al Alvarez var en av de sista som besökte henne innan hon dog och han har berättat att hennes hår, som var långt och ovårdat, luktade vilt och djurlikt då hon gick före honom uppför trappan till bostadens övre våning. Tydligt hade Sylvia själv än en gång nått det stadium då hon ville göra allting en enda gång och sedan aldrig mera. Den ultrarena amerikanska flickan stod i opposition till prästinnan med det otämjda håret under Plaths liv. I sina dagböcker beskriver hon flera gånger hur ofta hon tvättar sig, hur länge, hur hon har städat och till och med hur

13. Sylvia Plath, *Collected Poems*. Edited with an Introduction by Ted Hughes, London/Boston: Faber and Faber 1981, s. 158–160. ”Jag brukade tro att vi skulle kunna göra ett försök tillsammans – / Det var ju, trots allt, ett slags äktenskap, att vara så nära. / Nu inser jag att det måste vara antingen den ena eller den andra. / Hon må vara ett helgon och jag, ful och hårig, / Men hon ska snart inse att det inte spelar någon roll. / Jag samlar mina krafter; en dag ska jag klara mig utan henne, / Och hon ska förintas av ensamheten, och komma att sakna mig.” Översättning: JH.

hon skrubbar ren en kastrull. I kontrast till detta finns beskrivningar av uppkastningar, menstruationsblod, hennes snorfyllda bihålor och en lång beskrivning av hur hon tycker om att peta sig i näsan. Det skulle säkert finnas ett flertal diagnoser att stämpla Sylvia Plath med. Men jag vet med fullständig säkerhet: om du tar dig en riktigt nära titt på precis vem som helst, beskriver varje detalj av dennas liv, alla tankar i alla olika lägen, så verkar den personen tämligen galen. I det här fallet råkar den som beskriver någon vara författaren som beskriver sig själv, och därför måste dagboksprojektet, breven, allt som Plath lämnade efter sig, efter att det har publicerats och blivit tillgängligt för oss alla, ses som litteratur. Det finns tydliga tecken på att Sylvia Plath själv såg sina dagböcker som litteratur. Stilen verkar rikta sig till en potentiell läsare och är extrovert till sin natur, som om de var övningar i prosa, men vems dagböcker, speciellt författares, är inte det? Läsare brukar ofta klaga på att både dagböckerna och breven är "tråkiga" vilket visar på hur Plath har blivit allmängods. Till och med när hon öppnar sig för sig själv i sin dagbok och när hon skriver till sin familj ställer vi krav på henne att hon ska underhålla oss. Det som är svårast att inse för beundrare, läsare och forskare som ställs inför en person som Sylvia Plath är att hon inte i första hand existerade för vår skull, utan för sin egen, och att hon när hon slutligen valde att avsluta sin existens inte gjorde det för att underhålla oss utan för att hon var djupt olycklig och svårt plågad.

Livet, skriver Janet Malcolm i *The Silent Woman*, får aldrig någons fulla uppmärksamhet. Döden är alltid intressant, drar oss till sig. Eros och Thanatos lever i ständig samverkan, och även om Eros är starkare i de flesta av oss, är Thanatos ändå aldrig helt kuvad. Självmordet är en aktiv, starkare erotisk handling än att enbart leva och vänta på döden och ger alltså uttryck för vårt hat-kärleksförhållande till det slutgiltiga. För människor med en självmordsbenägen läggning är döden alltid en möjlig utväg, till och med att föredra.¹⁴

14. Malcolm, *The Silent Woman*, s. 58.

EN ANNAN, SISTA SYLVIA

Trots att Sylvia Plath levde ett liv kantat av tragedi och olycka, till och med död, fanns det också kärlek, stunder, kanske till och med år, av lycka. Ingen, inte ens depressiva människor, är olyckliga hela tiden. Under mitt långa och till stora delar olyckliga äktenskap fanns det också långa, underbara perioder. Det finns ingen lycka utan olycka. Inget ljus utan skugga. Plath växte upp från att ha varit en ung, ”fet, gyllene baby” i Amerika till en smal och allvarlig, vuxen kvinna i England. Det går att säga att hon blev sin egen person och hittade sin röst i sitt nya hemland, men hon hann aldrig riktigt pröva hur väl den bar. Hon hittade sig ett hem, en egen plats på jorden, i det hus på landet, Court Green i Devon, där hon bodde med Ted och där barnen Nicholas och Frieda föddes, och där var hon lycklig. I ”Letter in November”, en av de finaste dikterna i *Ariel*, skriver hon om sitt hem:

Love, the world
Suddenly turns, turns colour. The streetlight
Splits through the rat’s-tail
Pods of the laburnum at nine in the morning
It is the Arctic,

This little black
Circle, with its tawn silk grasses – babies’ hair.
There is a green in the air,
Soft, delectable.
It cushions me lovingly.

I am flushed and warm.
I think I may be enormous,
I am so stupidly happy,
My Wellingtons
Squelching and squelching through the beautiful red.¹⁵

15. Plath, *Ariel – The Restored Edition*, s. 68. ”Älskade, världen / ändras plötsligt, ändrar färg. Gatlyktan / skär genom gullregnets rättsvanslika / skidor klockan nio på morgonen. / Det är Arktis, / denna lilla svarta / cirkel, med gulbrunt silkesgräs – babyhår. / Det är något grönt i luften, / mjukt, utsökt. / Det skyddar mig kärleksfullt. / Jag är rodnande, varm. / Jag tror jag kanske är enorm, / jag är så idiotiskt lycklig, / mina gummistövlar / klafsar och klafsar genom det vackra röda.”, Plath, *Ariel*, s. 73.

Jag vill se henne så, på sin egendom med de sjuttio äppelträden och upp till armhålorna i vissnade sommarväxter, leende och lycklig i sina stövlar, med den långa flätan, nu mörk, hängande ner till midjan. Alltid ung men kanske lite mindre arg.

EN GALEN KVINNAS VINTERSÅNG

Det är februari. Utanför fönstret dansar snön ner, än i enskilda flingor, än i stora sjok. Lager lägger sig över lager och där, i en tvåa i en stadsförort går en kvinna omkring, tre våningar ovanför marken. Runt henne hopar sig kläder i drivor, leksaker, skräp, skor, blöjor. Det är en två minuters promenad till närbutiken för en ensam vuxen. För en person med två små barn är vägen flera veckor lång. Det snöar som aldrig förr. Inte sedan hon var barn har det snöat så här. Drivorna är flera meter höga där det plogats men det plogas inte tillräckligt fort. Hon har en tung, svart, otymplig dubbelvagn, lång som en likkista, och ingen röjer snön på gångvägarna. Hon har en åttamånaders baby och ett barn på ett och ett halvt som vägrar gå i snö. Barnen har en pappa på femton minuters avstånd med bil. Hon själv har föräldrar på samma avstånd åt andra hållet. Det finns ingen att ringa. Ingen som skulle komma. Det finns ingen hjälp. Hon blir sjuk. Babyn är ett öronbarn med inflammationer som avlöser varandra. Hon vaknar mitt i natten. Nej, hon sover fem minuter mellan varje gnyende gråt i en månad tills hon stiger upp och skriker åt den sjuka babyn. Skriker rakt ut, inte så mycket åt den lilla personen i sängen som åt livets omständigheter, att det borde finnas hjälp, människor som bryr sig om dem alla, men ingen hör av sig, ringer, frågar, kommer.

För det är ju hennes fel. Hon har brutit sig ur de tysta, rådande konventionerna. Hon har krossat kärnfamiljen och då ska hon bestraffas. Glödande av galenskap skriver hon om en mamma som dränker två småbarn för att få djävulen ur kroppen och medan hon skriver undrar hon om hon är galen eller om det är världen som är galen. Är det hon som är galen som reagerar med hela sin kropp på det vansinniga trycket eller är det de som står runt omkring och ser på, som inte säger ett ord, som har lämnat och övergivit henne och som skulle kunna se på när hon dör utan att lyfta ett finger? Är det inte snarare de som är galna?

Året var 2012 och kvinnan som svävade ovanför staden var jag. I ett utbrott av frenetisk kreativitet började jag arbeta på det som skulle bli *Själarnas ö*, en roman om kvinnlig galenskap, som gavs ut år 2017 av Förlaget M. I romanen ställer jag frågor kring kvinnors villkor och möjligheter under olika epoker, från slutet av 1800-talet till den andra hälften av 1900-talet. Genom att studera patientunderlaget på Själo hospital under hundra års tid går det att se hur samhällets definitioner av galenskap har varit flytande men hur det nästan alltid har funnits ett antal patienter som varit odiagnostiserade och som helt enkelt har blivit galna eller ansetts vara galna för att de inte passat in i sin egen tid.

De som känner för mycket, som känner för starkt och som visar det, som agerar utåt och som inte har ord för det de känner, de är galna, har alltid varit det. De flesta människor väjer undan för det plågsamma. Väcks en obehaglig tanke i dig? Skaka den av dig. Kommer du ihåg en incident från barndomen som än i dag gör dig illa? Sluta tänka på den. De flesta människor får sina liv att fungera just precis genom att inte tänka på obehagliga saker, men för konstnärer, för författare, är det tvärtom. Konstnären ser Minotauros labyrint och undrar varför ingen annan vill gå in i den. Hen frågar de andra som står runtomkring och ser på vad det är som gömmer sig där inne och får veta det. Hen går in ändå, för att någon måste göra det.

Konst handlar enligt mig om att krypa in i människans mest fruktansvärda gömmor och sedan ta sig genom fasornas rike ensam och överlevande, för att återvända med snabbt hopprafsade föremål att visa upp och för att bära vittne. Genom konstnärens vittnesmål får sedan publiken uppleva det värsta av allt via konstnärens kropp. Då andra människor blundar tvingar konstnären sig själv att titta. Och begrunda. Och försöka förstå. Att skriva och skapa är en tung process redan i sig, men att skriva om galenskap, sorg, barn som lider och dör, är ännu tyngre. En del konstnärer ser galenskapen som flyktvägen in i det svåra och som en nödvändighet för sitt skapande, som om de känslor som rörs upp och som sedan sveper utövaren med sig är ett sätt att distansera sig från skapandet och kanske till och med från det färdiga verket. "Jag var deprimerad" hörs konstnärer ofta säga. "Jag var inte riktigt mig själv." "Jag måste vara olycklig för att skriva" eller "Jag drack mycket då". Frågan är trots allt huruvida konstnären

själv med vilje letar upp sitt vansinne för att ta sig in i skapandet, eller om det är vansinnet som finner konstnären som sedan skapar. En del konstnärer vägrar rent av att släppa greppet om sina nojor, sin paranoia, sina egenheter, sitt missbruk, sin mani, sin depression, av rädsla för att skapandet ska försvinna tillsammans med de mentala rubbningarna. Det gäller för omvärlden att stå ut med konstnärens skadliga beteende för att det gynnar det större heliga: konsten. Trots det vill jag tillägga att detta slags beteende i högre grad tillåts manliga konstnärer. Det finns och har alltid funnits en större förståelse för män som Henrik Tikkanen än för kvinnor som Sylvia Plath. I de flesta destruktiva manliga konstnärers liv har det funnits en eller flera kvinnor som har stått för servicen och tagit hand om barnen.

ATT VARA LYCKLIG OCH SKRIVA?

När jag var tjugosex år gammal studerade jag litteratur vid Helsingfors universitet och en av mina kurskamrater sade att hon bara kan skriva om hon är olycklig. Jag stirrade på henne som om hon var en utomjording. Vad svamlade hon om? Det går ju inte att skriva om du är olycklig. Jag måste ha stabilitet, familj, kärlek och ett lyckligt hem. Alla de ingredienser jag själv hade just då, eller hur? Men om det verkligen var så, varför såg jag då mitt skrivande som ett andningshål, min enda räddning, en plats där jag var fri och fick vara mig själv? Varför hade jag gråtattacker som kunde vara flera dagar i sträck bara för att därefter övergå i ett euforiskt sinnestillstånd? Varför vandrade jag omkring i mitt lyckliga hem som ett hålögt spöke och varför gömde jag mitt skrivande för min man så att han aldrig skulle få veta vad jag sysslade med under dagarna? Nu, när jag kommer ihåg den tiden, så inser jag att den var en av de olyckligaste jag någonsin upplevt men att jag bara trodde jag var lite knäpp. Sådan var jag ju, emotionell, irrationell, depressiv med en tendens till gråtmaraton. Eller?

Det är förbluffande hur lite vi vet om oss själva. Hur dåligt vi förstår oss själva. Hur vi så väldigt ofta riktar den skarpa udden av vår smärta inåt, mot oss själva, och hur vi har en tendens att skylla också det som andra orsakar på oss själva. Eller är det bara jag som gör det? Gör inte de flesta tvärtom? Skyller ifrån sig och ser alla andra, vem som helst, som orsaken till deras personliga misär och deras

egna misslyckanden? Läser in sin egen perfektion i en oantastlig bur och ser alla som står utanför som hänfullt pekande och skrattande halvmänniskor som bara är ute efter att förstöra dem?

I trettio år har min mentala hälsa legat i händerna på utomstående. Först var det min pappa som ägde min hjärna och sedan var det min man. Jag har alltid trott att jag är galen. Nu har jag varit min egen person i sju år och jag tvivlar lite mera på att jag är galen. Helt säker på saken kan jag aldrig vara. Det är ju trots allt de som är övertygade om sitt eget fulla förnuft som är galna på riktigt. Kanske kommer jag om några år att se tillbaka på den här perioden av mitt liv och återigen tänka på hur lite jag visste. Jag hoppas att jag inte gör det. Jag känner mig lycklig just nu.

Men lycka? Ack, lyckan! Kan jag verkligen skapa om jag är lycklig? Är det inte med olycka mitt verkliga skapande alltid hängt ihop, till och med då jag trott att det inte var så? Med den där bubblande, växande känslan av livets olidliga tryck som har fått hela kroppen att darra när musan har vridit och pressat ur mig dropparna av bläck som sedan har stänkt ut över böckernas sidor? Jag går ju i terapi och allt. Tömmer jag inte ur mig de där giftiga tunnorna som tidigare har utgjort det osorterade och livsfarliga men nödvändiga materialet för mina texter? Är det här nu verkligen förnuftigt? Eller, gud förbjude, att det verkligen *är* förnuftigt.

Jag har aldrig skrivit ett enda fiktivt verk då jag har varit vad vi kallar mentalt stabil. De novellsamlingar och romaner jag skrev i tjugooårsåldern var alla frampressade under enormt psykiskt tryck, förorsakat av personer i min omedelbara närhet. Att skriva var för mig ett sätt att komma undan, under en lång tid var det den enda livsglädjen jag hade. Romanen *Asfaltsänglar* (2013) som till stor del berör mitt tio år långa, väldigt stormiga äktenskap men i chiffererad form, skrevs under den våldsamma omvälvningen av ett feministiskt uppvaknande när jag var tjugosex och genom två barnafödslar samt en skilsmässa och sviterna av den. Jag kan ärligt talat inte komma ihåg hur jag någonsin lyckades avsluta den boken. Romanen *Själarnas ö* som handlar om de förmodat sinnessjuka kvinnorna på Sjalö hospital i Nagu skärgård, skrevs under de år då jag efter min skilsmässa tog hand om och försörjde två barn under skolåldern praktiskt taget ensam. Inte heller då var jag speciellt stabil. Att låta ångest, rädslor,

ilska och sorg slunga in dig i mentala tillstånd som driver dig till att skriva är definitivt ett sätt att få dessa känslor ur dig, men samtidigt är du tvungen att uppleva dem rent fysiskt och det går dessutom ut över alla andra i din omgivning. Jag är av den uppfattningen att många konstnärer väljer att hänga sitt konstnärskap på mental instabilitet, som en flyktväg. Det är en ohållbar stege att klättra upp längs och många har fallit. Ändå vägrar en förvånansvärt stor del av de instabila konstnärerna att söka hjälp på riktigt.

Jag vet inte hur mitt skrivande kommer att fungera eller vad jag kommer att skriva, hur jag kommer att skriva, då jag är mentalt stabil. Kommer jag att skriva? Kommer det att bli bra? Jag tror att författaren, jag själv, kommer att kunna, som en skådespelare som gör en roll, krypa in i och ut ur de känslolägen jag behöver utnyttja för att kunna skriva, men jag tror inte att jag eller någon konstnär behöver offra sig själv, sin kropp och sin egen hälsa för att skapa. Många konstnärer vägrar våga vara lyckliga, för vad är lycka om inte en dåres drog? Jag tror inte på riktigt att konstnären behöver lida men konstnären behöver nog veta vad lidande är och kunna förstå det. En konstnär som inte har ett sår, som har levt ett skyddat liv och som inte har lidit kan enligt mig inte göra fantastisk konst, men ett konstant lidande är trots allt hämmande. Det kan vara hälsosamt att då och då påminna sig själv, att leka med knivarna och rakbladen, men att sluta i tid, innan alltför mycket blod har spillts.

Myten om det galna geniet

Om neurosyfilis i litteraturen och konsten

ATT KALLA SPECIELLT BEGÅVADE konstnärer genier har en lång tradition. Genikulten var särskilt omfattande på 1800-talet då författare, bildkonstnärer och kompositörer med fördel kategoriserades som osedvanligt begåvade och högrestående i sitt konstnärskap. De geniala konstnärerna, som i de flesta fall var män, skulle representera något extraordinärt och de ansågs ha osedvanliga förmågor att skapa något nytt och fantastiskt. Och ibland kunde deras speciella begåvning uppfattas gränsa till det mentalt instabila. Man ville se ett samband mellan galenskap och kreativitet.

Det finns en mängd psykologisk forskning i geniernas beskaffenhet från de första decennierna av 1900-talet, när psykologin som ny vetenskap blommade upp i en rad olika riktningar. En av de tongivande forskarna i det här sammanhanget var den tyska psykiatern Ernst Kretschmer som i boken *Geniala människor* hävdar att människan, eller snarare mannen, föds till geni, och att genialiteten är en kombination av osedvanlig begåvning och speciella själsliga element som ibland kan stå sinnessjukdom nära.¹ Det galna geniet kan ta form i en konstnär som i konstens namn hänsynslöst utnyttjar allt och alla omkring sig. I populärkulturen är personen inte sällan komisk, som "the nutty professor" eller "the mad scientist", oberäknelig, excentrisk och okonventionell. Den här artikeln fokuserar dock på en annan form av galenskap, den enda som kan härledas till en mikrob, nämligen

Den här artikeln baserar sig på en kommande bok som utförligare behandlar syfilis i konst, litteratur och opera.

1. Ernst Kretschmer, *Geniala människor*, Stockholm: Natur & Kultur 1930, s. 14, 20, 59. Boken på tyska: Ernst Kretschmer, *Geniale Menschen. Mit einer Porträtsammlung*, Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag 1929, <https://doi.org/10.1007/978-3-662-25738-8>.

neurosyfilis, som orsakas av bakterien *Treponema pallidum*, i äldre texter även kallad *Spirochaeta pallida*.²

Syfilis hör till de sjukdomar som fascinerat såväl författare som medicin- och idéhistoriker genom tiderna. Det har att göra med att den uppfattas som en social sjukdom, på samma sätt som alkoholism, tuberkulos och mentala problem. Dessa sjukdomar har en betydande inverkan på människors liv, relationer, familj, kultur, moral, litteratur och konst.³ Också det faktum att syfilis var svår att dölja, med karakteristiska eksem i ansiktet och på händerna, gjorde den skrämmande och mytomspunnen.⁴ Men det var inte bara de synliga eksemen som skrämde utan också vetenskapen om att man kunde bli galen och utsättas för en plågsam och utdragen död. Susan Sontag har lyft fram att myterna kring syfilis var snarlika dem som skapades kring aids på 1980-talet. Det har givetvis att göra med att båda sjukdomarna associeras med promiskuitet, men också med att de var obotliga och inverkade gravt på den smittades liv, inte sällan ledde de till döden. När det gällde aids ledde sjukdomen alltid till döden innan det fanns verksamma mediciner.⁵ Myterna har givetvis förändrats över tid. I dag finns det fortfarande många som minns när aids var en obotlig och skrämmande, dödlig sjukdom medan kunskaperna om syfilis är begränsade eftersom sjukdomen inte längre uppfattas som ett hot.

Redan historien om hur syfilis kom till Europa är en roman i sig. Den dominerande teorin är att den landsteg med Columbus besättning efter de vådliga resorna till Nya världen i slutet av 1400-talet. Besättningen förde med sig mässling och smittkoppor från Europa, som skördade miljoner människoliv på den amerikanska kontinenten, och i retur fick man syfilis med sig hem. Från mitten av 1490-talet finns det uppteckningar om en hemsk sjukdom i Neapel, som härjade och snabbt spred sig över resten av Europa.⁶ Redan då visste man att sjukdomen smittade genom sexuell kontakt. Också mycket tidigt finns det samband mellan syfilis och litteratur; sjukdomen fick nämligen sitt

2. Johan Cullberg, *En diktares kompost*, Stockholm: Natur & Kultur 2012, s. 188–189.

3. Claude Quétel, *History of Syphilis*, Cambridge: Polity Press 1990, s. 2.

4. Susan Sontag, *Illness as Metaphor and AIDS and its Metaphors*, New York: Picador 1990, s. 128–129.

5. *Ibid.*, s. 104, 114.

6. Quétel, *History of Syphilis*, s. 34–44.

namn genom ett poem från 1530 av den italienske läkaren, filosofen och vetenskapsmannen Girolamo Fracastoro, ”Syfilis eller franska sjukan” (”Syphilis sive morbus gallicus”).⁷ Syfilis har nämnts vid olika namn under olika tider beroende på var man befinner sig. Utanför Frankrike kallades den franska sjukan, eller fransosen, medan den i Frankrike benämndes neapolitanska sjukan.⁸ Ibland har man talat om kopporna och i några fall har den inte alls nämnts eftersom den varit underförstådd; allmänheten har vetat att det handlar om syfilis, som i Henrik Ibsens pjäs *Gengångare* (*Gengangere*, 1881).⁹ Att nämna ordet har förmodligen uppfattats som skandalöst och i stället har författare omskrivit det. Gerda von Mickwitz novell ”Messling” från 1886 lyfter fram att man inte ens berättade för gifta kvinnor som smittats av sina män att de led av syfilis utan kallade det mässling. Läkare tyckte att det var onödigt att skrämma upp kvinnorna, och i stället skyddade man dem från vetskapen om dels att de led av en dödlig sjukdom, dels att deras män förmodligen varit otrogna.¹⁰

SJUKDOMENS FYSISKA OCH PSYKISKA IMPLIKATIONER

Syfilis indelas kliniskt i tre stadier. Det första infaller tre veckor efter smittan och tar sig uttryck i kraterliknande sår på det ställe på slemhinnan där infektionen startat, i regel på könsorganen. Utslagen kliar inte och kan vara små, vilket leder till att man i vissa fall inte upptäcker att man är smittad. Det andra stadiet, som infaller omkring tre månader efter det första, kännetecknas av utslag över hela kroppen, liknande mässling eller smittkoppor. Man har också feber, ont i lederna, värk i kroppen, magproblem och andra diffusa symptom. Också större

7. Ibid., s. 52–53.

8. Ibid., s. 10.

9. Hilde Bondevik & Knut Stene-Johansen, *Sjukdom som litteratur. 13 utvalgte diagnoser*, Oslo: Unipub 2011, s. 117.

10. Se Arne Toftegaard Pedersen, ”Text och tabu på 1880-talet – om Gerda von Mickwitz ’Messling’ och *Ett giftermål*”, *Joutsen / Svanen. Årsbok för forskning i finländsk litteratur* 2015, s. 62–81, <https://blogs.helsinki.fi/litteraturbanken/joutsen-svanen/joutsen-svanen-2015/> (hämtad 29/11 2018) och Birgitta Ney, ”Förord”, Amanda Kerfstedt m.fl., *Synd. Noveller av det moderna genombrottets kvinnor*, Stockholm: Ordfronts förlag 1993, s. 7–19, <https://litteraturbanken.se/forfattare/KerfstedtA/titlar/Synd/sida/3/etext> (hämtad 29/11 2018).

utslag i munnen kan förekomma. Efter det kan sjukdomen ligga latent i flera år eller ta sig uttryck i en rad allmänna symptom som lätt förväxlas med andra sjukdomar. Det tredje stadiet, eller tertiärstadiet, kan inträffa så sent som trettio år efter smittan och för med sig svåra symptom som hjärtfel, svår ledvärk och problem med koordinationen, blindhet, svåra magproblem, sönderfall av mjukdelar och stora krateraktiga sår och i vissa fall svåra neurologiska problem, så kallad neurosyfilis. Syfilis drabbar hela kroppen och den akuta dödsorsaken är ofta att ett blodkärl spricker (aneurysm) eller hjärtfel eller i vissa fall undernäring, eftersom syfilitikern ofta inte kan äta normalt.¹¹ Sjukdomen var svår att diagnostisera innan det fanns säkra kliniska tester och det ledde till att den lätt spreds. I ett tidigt stadium kunde den förväxlas med andra veneriska sjukdomar som gonorré. Svårigheten att diagnostisera har också att göra med att sjukdomen har en mängd olika symptom som också förekommer i samband med andra sjukdomar, och som dessutom drabbar olika delar av kroppen i olika stadier. Fram till penicillinets genombrott efter andra världskriget, fanns inget effektivt botemedel mot syfilis. I äldre tider behandlade man sjukdomen med kvicksilver och senare med arsenikpreparat, som visserligen lindrade symptomen men som också kunde medföra nya problem, som svår salivutsöndring, tandlossning, förgiftningssymptom och i värsta fall döden.¹²

Sjukdomen har också förändrats över tid och muterat. Det var först i slutet av 1700-talet som sjukdomen började angripa det centrala nervsystemet vilket ledde till neurosyfilis. Man utgår från att det var Napoleons arméer som snabbt spred denna form av sjukdom över hela Europa.¹³ Syfilis inverkade också olika på olika personer. Det finns uppgifter om att bara en tredjedel av de smittade drabbades av tertiärstadiet, men hur det egentligen förhåller sig finns det olika uppgifter om. Men säkert är att alla inte drabbades av neurosyfilis, i vissa fall därför att den drabbade dog i någon form av hjärt- eller kärlproblem innan de neurologiska problemen hann uppstå.

11. Deborah Hayden, *Pox. Genius, Madness, and the Mysteries of Syphilis*, New York: Basic Books 2003, s. 53–59.

12. Petteri Pietikäinen, *Hulluuden historia*, Helsinki: Gaudeamus 2014, s. 122. För utförligare information, se Quétel, *History of Syphilis*.

13. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 120–121.

Neurosyfilis, eller den form av syfilis som angriper hjärnan, kallas också dementia paralytica, pares eller paraly. Den franske psykiatern Antoine-Laurent Bayle var den första som identifierade neurosyfilis som en särskild sjukdom i början av 1820-talet, även om han då ännu inte visste att det handlade om en form av syfilis; att det förhöll sig så kunde man konstatera först på 1870-talet. Neurosyfilis kunde föra med sig en rad olika symptom i olika stadier av sjukdomens utveckling, från en känsla av överentusiasm och megalomani till depression, paranoia och psykos, för att sedan övergå i demens. I slutskedet kunde personen uppleva ett stadium av eufori och manisk kreativitet. Symptomen kunde vara snarlika sådana som förekommer i samband med bipolärt syndrom. Neurosyfilis kan också leda till tabes dorsalis, vilket innebär en degenerering av nerver i ryggmärgen. Det för med sig problem med kroppsrörelser, magproblem, hörsel- och synnedläggning.¹⁴

SYFILIS SOM IDÉ

Vid en första anblick kan man tänka sig att syfilis var något som drabbade speciellt många manliga konstnärer. Med säkerhet vet man att Gustave Flaubert, Franz Schubert, Robert Schumann, E.T.A. Hoffmann, Charles Baudelaire, Heinrich Heine, Vincent van Gogh och James Joyce led av syfilis.¹⁵ I Finland har konsthistorikern Marja Lahelma påvisat att Hugo Simberg dog till följd av syfilis.¹⁶ Bland kvinnliga författare är det bara Karen Blixen som nämns i syfilis-sammanhang. På senare tider har man också i filmform lyft upp den ökända amerikanska sångerskan Florence Foster Jenkins, som smittades av sin äkta man på bröllopsnatten och som senare dog till följd av syfilis. Orsaken till att det finns så många kända manliga syfilitiker är förmodligen att deras liv dokumenterats så noggrant, inte sällan som en följd av genikulten kring dem. Till en början har biografer försökt dölja eller ignorera att den beundrade konstnären lidit av syfilis eftersom det förde med sig ett stigma. I vissa fall har det också handlat om att man som biografisk forskare missat sjukdomen eller

14. Ibid., s. 56–58.

15. Hayden, *Pox*.

16. Marja Lahelma, *Hugo Simberg*, Helsingfors: Ateneum 2017, s. 27, 64.

tyckt att den är irrelevant.¹⁷ Så sent som 2013 avslöjade musikern och musikforskaren Paul Kildea att den brittiske kompositören Benjamin Britten i själva verket dog i syfilis 1976, en skandal som väckte debatt i *The Guardian*.¹⁸ Fortfarande uppfattas sjukdomen som skamlig. Förmodligen har även okunskapen om vidden av sjukdomens inverkan på människokroppen och den drabbades psykiska liv varit en orsak till att man låtit bli att nämna den i den biografiska berättelsen. Jag tror också att det känts moraliskt diskutabelt att behandla en så pinsam sjukdom i en biografi; den indikerar ju ändå promiskuitet, frågor om skam, skuld, sexualitet och otrohet, och dessutom är den skrämmande och oberäknelig. Däremot har man gärna behandlat konstnärers tuberkulosjukdom i tidiga biografier, detta för att tuberkulos uppfattats som en förändligad sjukdom, som dessutom drabbar andningsorganen och som smittar oförskyllt genom luften. Man har velat se ett samband mellan tuberkulos och poetiska skönsjälar, och menat att det är speciellt känsliga personer som drabbas. Och man har gärna estetiserat tuberkulosdöden, speciellt när det gäller kvinnor, och frossat i hur exempelvis den undersköna Kameliadamen tynar bort på sin divan. På sätt och vis har man tyckt att tuberkulos är en poetisk sjukdom, där den drabbade blek och tärd tynar bort. Goda exempel på detta är John Keats, Franz Kafka och givetvis Edith Södergran.

Att manliga författare, bildkonstnärer och kompositörer särskilt ofta led av syfilis beror inte på att de skulle ha varit särskilt utsatta jämfört med andra yrkeskategorier eller med kvinnor, men de levde ofta ett oregelbundet liv och uppsökte prostituerade, vilka inte sällan var källan till smittan. Också andra män från olika samhällsklasser frekventerade bordeller och gatuprostituerade, smittades och bar hem smittan till den äktenskapliga sängen. Längre var det sexualmoraliskt accepterat att unga män och även gifta män besökte bordeller och levde ut sin sexualitet där. Och om man blev smittad kunde det dröja flera år innan man insåg att så var fallet. Dessutom smittar sjukdomen

17. Hayden, *Pox*, s. 61, 64–65, 318.

18. Paul Kildea, *Benjamin Britten. A Life in the Twentieth Century*, London: Allen Lane 2013. Om debatten se t.ex. Charlotte Higgins, "Benjamin Britten Syphilis 'extremely unlikely', says cardiologist", *The Guardian* 22/1 2013, <https://www.theguardian.com/music/2013/jan/22/benjamin-britten-syphilis-condition-unlikely-cardiologist> (hämtad 29/11 2018).

under de tre första åren, vilket ledde till att det var svårt att begränsa spridningen. Syfilis var så till vida en demokratisk sjukdom att den drabbade fattig som rik, piga som kung, likvärdigt. Allt handlar om att syfilis var mycket vanligt på 1800-talet och ända fram till andra världskriget då penicillinet började användas som ett effektivt botemedel. Syfilis finns fortfarande i dag, men kan stoppas med antibiotika innan allvarligare symptom utvecklas.

Det är mycket svårt att veta något om utbredningen av könsjukdomar i slutet av 1800-talet. Ett av de få undantagen är armén där man hade regelbundna hälsogranskningar som dokumenterats. På 1870–80-talet fanns det avgjort mest syfilis i England, sedan kom militären i Paris och Wien och efter det Finland.¹⁹ En orsak till att syfilis var så vanlig i Finland var att landet upplevde flera krig där folk, framför allt militärer, rörde sig över stora områden.²⁰ Men man kan också tänka sig att det stora antalet handelsresande och sjömän starkt bidrog till den här trenden. Syfilistoppen i Finland inföll på 1860-talet då landets ekonomi var som mest ansträngd till följd av missväxt, hungersnöd och epidemier. Enligt medicinalstyrelsen fanns det under den här tiden fler syfilisfall i Finland än i något annat land i Europa.²¹ Det handlade förstas om att stora mängder människor rörde sig längs vägarna på jakt efter bröd och värme, men också om att hygien var dålig. Syfilis kunde nämligen också smitta via smutsiga sängkläder eller handdukar.

De prostituerades situation var sällan något som lyftes fram, i annat fall än då de fick bära skulden till smittan. Men någon hade förstas också smittat dem i något skede. I slutet av 1800-talet och början av 1900-talet försökte man hålla syfilisspridningen under kontroll genom att reglera prostitutionen och tvinga de prostituerade att genomgå regelbundna hälsokontroller och till och med spärra in dem på speciella syfilisanstalter.²² I själva verket var det män i rörliga yrken som

19. Oiva Turpeinen, *Kuppa. Kuninkaan ja kerjäläisen vitsaus*, Somero: Amanita 2012, s. 92.

20. *Ibid.*, s. 123.

21. *Ibid.*, s. 10.

22. Kira Gronow, "Prostituoituja oli Helsingissä sata vuotta sitten niin paljon, että heitä varten perustettiin pakkohoitoala – Kaupunkilaisten karttamassa 'Kuppalassa' toltiin ankaraa kuria, tapeltiin ja opetettiin ammatin saloja", *Helsingin Sanomat* 12/11 2017, <https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000005445673.html> (hämtad 29/11 2018). Se

effektivast spred smittan över större områden, sådana som militärer, handelsmän och sjömän. Och prostituerade följde ofta i arméernas spår och rörde sig frekvent i hamnarna. Kvinnornas berättelser blev ofta oskrivna, framför allt de prostituerade, men också de gifta kvinnornas. I min forskning har jag hittat bara ett biografiskt exempel på en gift kvinna med begynnande neurosyfilis och det är Mary Todd, hustru till Abraham Lincoln. Hon hade smittats av sin make. Mot slutet av sitt liv betedde hon sig bisarrt och blev fast för snatteri, men man har inte kunnat påvisa att hon skulle ha blivit galen, det var bara hennes beteende som förändrades.²³

DEN GALNE KONSTNÄREN

Till de mest kända personerna som drabbades av neurosyfilis hör författaren Guy de Maupassant (1850–1893). Han skröt gärna över sina sexuella erövringar, att han en gång hade haft samlag med sex prostituerade på en timme.²⁴ Flera av hans noveller handlar om prostituerade och bordellliv. När han var i tjugooårsåldern blev han själv smittad av syfilis av en prostituerad men fick sin diagnos först sex, sju år senare. I mars 1877 skrev han till sin vän Robert Pinchon: ”Halleluja, jag har kopporna, så nu behöver jag inte vara orolig att bli smittad längre, och jag knullar gathororna och slamporna, och efteråt berättar jag för dem ’jag har kopporna.’ De är rädda och jag bara skrattar.”²⁵ I novellen ”Säng 29”/”Säng nummer 29”²⁶ (”Le Lit 29”, 1884) har den vackra fransyskan Irma smittats av syfilis av en preussare och efter det gjort sitt bästa att smitta så många andra preussare som möjligt i sin privata krigsföring under det fransk-preussiska kriget. År 1880 blev

även Kirsi Vainio-Korhonen, *Musta-Maija ja Kirppu-Liisa. Seksityöläiset 1800-luvun alun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018.

23. Hayden, *Pox*, s. 125–126.

24. *Ibid.*, s. 142.

25. ”Alleluia j’ai la vérole, par conséquent je n’ai plus peur de l’attraper et je baise les putains des rues, les rouleuses et après les avoir baisées je leur dis: ‘J’ai la vérole.’ Et elles ont peur et moi je ris.”, Claude Quétel, *Le mal de Naples. Histoire de la syphilis*, Paris: Seghers 1986, s. 163. Översatt från engelska av AR ur Quétel, *History of Syphilis*, s. 129.

26. I t.ex. Guy de Maupassant, *Fettpärlan och andra noveller*, översättning av Jakob Gunnarsson, Uddevalla: Niloé 1990.

Maupassant nästan blind på ena ögat, ett av de tidiga symptomen på neurosyfilis, vid sidan av hörselproblem och svår huvudvärk.²⁷ Det här sammanföll med Maupassants genombrott, novellen "Fettpärlan" ("Boule de suif", 1880), som även den handlar om en prostituerad kvinna på resa från Rouen till Le Havre på flykt undan kriget, tillsammans med två nunnor, ett fabriksörspår, en handelsman och hans hustru och en greve och en grevinna.²⁸

Som jag nämnde tidigare har det funnits olika sätt att som biograf förhålla sig till sin protagonists syfilis. Maupassants förste biograf, Robert Sherard, hör till dem som på ett anmärkningsvärt sätt framhåller teorin om att det inte är en tillfällighet att Maupassants genombrott sammanföll med diagnosen för neurosyfilis, eftersom sjukdomen enligt honom kunde stimulera hjärncellerna till extraordinär aktivitet och förhöja en genial hjärna till ännu genialare skapelser.²⁹ Mellan åren 1880 och 1891 var Maupassant oerhört produktiv och gav ut en eller flera böcker nästan varje år. Om det handlade om en för honom normal arbetstakt, eller om det berodde på rädslan för att dö för tidigt, eller om det var en följd av hans neurosyfilis, är omöjligt att veta. Novellen "Horla"³⁰ ("Le Horla"), som utkom 1887, har tolkats som en förstudie till den sinnessjukdom som Maupassant sedan drabbades av några år senare. Det är en berättelse om en inre resa, fylld av panisk förföljelsemani och ångest. År 1891 pinades Maupassant av en fruktansvärd huvudvärk, sömnlöshet och depression alternerade av eufori. Följande år drabbades han av hallucinationer och påstod att han blivit adlad till greve. Han försökte också skära halsen av sig och skjuta sig. I januari 1893 blev han inspärrad på mentalsjukhus i Paris. Ibland kunde han vara förhållandevis normal för att däremellan hallucinera och bete sig våldsamt. Han fantiserade att han var en rik yngre bror till Jesus Kristus, slickade väggarna i sin cell och sparade

27. Hayden, *Pox*, s. 147.

28. Guy de Maupassant, *Fettpärlan*, översättning av Marie Berthelius, Lund: Bakhåll 2019.

29. Robert Sherard, *The Life, Work and Evil Fate of Guy de Maupassant*, New York: Brentano's 1926, s. 189.

30. Novellen finns översatt till svenska i en rad antologier men också i Guy de Maupassant, *Horla*, översättning av Sam J. Lundwall, Bromma: Lundwall Fakta & fantasi 1993.

sin urin eftersom han trodde den var gjord av diamanter.³¹ Ibland ylade han som en hund och planterade pinnar i marken för att driva upp nya baby-Maupassanter.³²

Syfilis förekommer i alla konstarter, inte bara i litteraturen. Som ett parallellfall till Maupassants frenetiska produktion innan han blev själsligt oförmögen att skriva, finns den italienske kompositören Gaetano Donizetti (1797–1848). Han komponerade inte mindre än sjuttio operor, bland dem hans mest berömda opera *Lucia di Lammermoor*, under en period på trettio år. Utöver dessa skrev han också ett tjugotal orkesterverk och symfonier, mer än 150 sakrala verk, fyrtio kammarstycken, femtio pianostycken och nästan trehundra sånger. Tillsammans blir det omkring 660 olika musikaliska kompositioner.³³ Precis som i fallet Maupassant, är det omöjligt att säga om Donizetti hade varit lika produktiv om han inte hade varit sjuk. Men även om han var förmögen att skapa en så stor mängd musik av hög kvalitet trots sin sjukdom, kom den att ha en förödande inverkan på hans personliga liv. Förmodligen infekterade han sin hustru och deras tre barn dog strax efter födseln, möjligen som en konsekvens av syfilis-smitta. Också hustrun dog i samband med den sista förlossningen.³⁴ Donizetti led av svår huvudvärk, konvulsioner, hallucinationer och feberattacker. Han betedde sig också irrationellt och obscen och gjorde sig skyldig till kriminella handlingar. År 1845 intogs han på ett mentalsjukhus i Paris och blev till slut paralyserad, psykotisk och tappade helt förmågan att kommunicera.³⁵

DOKTOR FAUSTUS

Robert Sherard hörde alltså till de biografer som på 1920-talet spred myten om att neurosyfilis kunde leda till en euforisk skaparkraft

31. Hayden, *Pox*, s. 149–150.

32. Sarah Dunant, "A pain in the arts: How syphilis affected creativity", *Mail & Guardian* 31/5 2013, <https://mg.co.za/article/2013-05-31-pain-in-the-arts-a-pox-on-genius> (hämtad 29/11 2018).

33. Eddie Persson, *Drabbad av Venus. Gaetano Donizetti – ett geni i sönnerfall*, Stockholm: Santérus förlag 2009, s. 11.

34. Tomasz F. Mroczkowski, *History, Sex and Syphilis. Famous Syphilitics and Their Private Lives*, Bradenton: BookLocker 2015, s. 134.

35. *Ibid.*, s. 136–137.

och osedvanlig genialitet. Thomas Mann leker med den här tanken i romanen *Doktor Faustus* (1947). Mann hör till de författare som i flera av sina centrala verk intresserade sig för sjukdom som tema. I novellen ”Döden i Venedig”³⁶ (”Der Tod in Venedig”, 1912) stapplar den febrige författaren Gustav von Aschenbach omkring i en badort utanför Venedig som drabbats av kolera. Romanen *Bergtagen*³⁷ (*Der Zauberberg*, 1924) handlar om Hans Castorp som besöker en vän på ett schweiziskt lungsanatorium, för att till slut själv drabbas av tuberkulos. I *Doktor Faustus* är syfilis ett centralt tema, eller snarare myten om den, uppfattningen om att syfilis i sitt tertiärstadium kan leda till kreativ genialitet.

Romanen är en av de mest berömda fiktiva biografierna och anges vara skriven av den fiktive filosofie doktorn Sereneus Zeitblom, som hyser en hejdlös beundran för barndomsvännen och komponisten Adrian Leverkühn, en avhoppad teologistuderande som satsar hela sitt liv på en musikalisk karriär. Leverkühn har flera likheter med den hyllade komponisten Arnold Schönberg³⁸ och inte minst med filosofen Friedrich Nietzsche,³⁹ som också hör till historiens berömda syfilitiker och som dessutom blev galen till följd av sjukdomen. Leverkühn låter medvetet en prostituerad smitta honom med syfilis⁴⁰ och gör på så sätt en pakt med djävulen, likt Faust-gestalten som säljer sin själ för att få makt och framgång. Leverkühn smittas av en sjukdom som fräntar honom möjligheten till kärlek och utlovas i stället tjugofyra aktiva år då han kan åstadkomma de mest fantastiska musikaliska verk och bli den största kompositören i det samtida Tyskland. Det är oklart om

36. Thomas Mann, *Döden i Venedig*. *Tonio Kröger*, översättning av Karl Vennberg och Walborg Hedberg, Stockholm: Bonnier 2011.

37. Thomas Mann, *Bergtagen*, översättning av Ulrika Wallenström, Stockholm: Bonnier 2011.

38. Schönberg, som hjälpte Mann med musikalisk sakkunskap för romanen, blev själv mycket indignerad över att associeras med syfilis och galenskap på detta sätt och tog offentligt avstånd från det i en insändare 1949, John F. Fetzer, *Changing Perceptions of Thomas Mann's Doctor Faustus: Criticism 1947–1992*, Columbia, SC: Camden House 1996, s. 15.

39. Det finns en stor mängd studier kring de biografiska likheterna mellan Nietzsche och Leverkühn, Fetzer. *Changing Perceptions of Thomas Mann's Doctor Faustus*, s. 42.

40. Thomas Mann, *Doktor Faustus*. *Den tyske tonsättaren Adrian Leverkühns liv berättat av en vän*, översättning av Ulrika Wallenström, Stockholm: Albert Bonniers förlag 2015, s. 215–216.

mötet med djävulen ska uppfattas som verkligt eller om det handlar om en hallucination som Leverkühn sedan tecknar ned i form av en dramatiserad dialog och ger till sin vän, Zeitblom.⁴¹ Berättelsen är mångbottnad; i samband med att protagonisten sluter sin pakt försvinner hans läkare under mystiska omständigheter.⁴² Detta för att sjukdomen fritt ska ta över och sprida sig till hjärnan. Djävulen hävdar övertygande

att skapande sjukdom, sjukdom som skänker snille, sjukdom som högt till häst tar hindren, i djävrt rus spränger fram från klippa till klippa, är tusen gånger kärare för livet än hälsan som hasar fram till fots.⁴³

I ett framskridet stadium av Leverkühns sjukdom liknas hans fysiska smärtor vid den lilla sjöjungfruns i H.C. Andersens sagoäventyr. När hon får ben att gå med känner hon skärande smärtor likt knivstick. Hon tror sig få en odödlig själ, lik människans, genom att byta sin fiskstjärt mot människoben och på så vis vinna prinsens kärlek.⁴⁴ Fiskstjärten kan ses som en parallell till Leverkühns frihet och förmåga att älska som han byter bort mot något han tror är mer värdefullt, musikalisk genialitet. Mot slutet kommer känslan av makt och härlighet att dominera över Leverkühns smärtor som stegras till något gudomligt.⁴⁵ Men priset för att uppnå detta är således att Leverkühn inte tillåts älska. Djävulen säger: "Kärlek är förbjudet för dig, i den mån den värmer. Ditt liv ska vara kallt – därför får du inte älska någon människa." Den bländande extasen ska tas från själen och känslolivet.⁴⁶

Genom att medvetet låta sig smittas lever Leverkühn i fortsättningen i celibat; sjukdomen gör honom sexuellt återhållsam. I stället

41. Ibid., s. 301–337.

42. Ibid., s. 219–220, 317.

43. Ibid., s. 328, "Genie spendende Krankheit, Krankheit, die hoch zu Ross die Hindernisse nimmt, in kühnem Rausch von Fels zu Felsen sprengt, tausendmal dem Leben lieber ist als die zu Fusse latschende Gesundheit.", Thomas Mann, *Doktor Faustus. Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn erzählt von einem Freunde*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag 1986, s. 323.

44. Mann, *Doktor Faustus*, s. 313, 456. För Andersens text, se H.C. Andersen, *H.C. Andersens Eventyr*, band I, Köpenhamn: C.A. Reitzel 1990, s. 87–106.

45. Mann, *Doktor Faustus*, s. 328.

46. Ibid., s. 336. "Liebe ist dir verboten, insofern sie wärmt. Dein Leben soll kalt sein – darum darfst du keinen Menschen lieben.", Mann, *Doktor Faustus*, 1986, s. 332.

för att tänka på ett erotiskt liv fokuserar han helt och fullt på sitt eget skapande. Det här kan ses som en parallell till Manns eget förhållningssätt till sin outlevda homosexualitet som framgår i bevarade dagböcker.⁴⁷ Men även om Leverkühn lever för musiken, längtar han också efter kärlek och försöker sig på olika relationer till en rad kvinnor. Men alla personer som han älskar tas ifrån honom på ett eller annat sätt och på så vis fullbordas den faustiska pakten. De känslor han hyser för andra människor avvisas på de mest brutala sätt, samtidigt som de nära människorelationer han lyckas upprätthålla är avmätta. Det korrelerar med känslövrlden i hans konstnärskap, som visserligen är ett genialt pionjärbete men som samtidigt också är intellektuellt och kyligt. Och i sin musik rör han sig allegoriskt nära undergången. Den sista och mest geniala kompositionen heter "Apokalipsis cum figuris", och är en hyllning till Albrecht Dürers träsnitt som illustrerar den sista boken i Nya testamentet. Apokalyps betyder ursprungligen uppenbarelse men associeras i allmänhet med jordens och mänsklighetens undergång. Zeitblom ser en klar koppling mellan kör- och orkesterverket och Leverkühns skaparkraft som toppas av frenetisk eufori men som hotas av total kollaps och förödelse likt Dantes "Inferno".⁴⁸ Också bokens motto är ett citat ur "Inferno" där skalden stiger ned i underjorden. Rent fysiskt börjar Leverkühn mot slutet av sitt liv likna Ecce homo i Zeitbloms ögon. Kompositörens pipskäggsbeklädda haka lutar alltmer mot axeln, vilket påminner om hur Jesus avbildas på korset, med halvöppen mun och uttryckslösa ögon.⁴⁹ Genialiteten har sitt pris i kroppens ohjälpliga sönderfall. Redan i början av romanen reflekterar Zeitblom över det besvärliga begreppet genial; han vill kalla sin vän en genial musiker men är medveten om att det inte bara implicerar en begåvning som når högre sfärer utan också handlar om något demoniskt och förnuftsvidrigt.⁵⁰

47. Fetzer, *Changing Perceptions of Thomas Mann's Doctor Faustus*, s. 46, 116. Se även Michael Wood, "Impossible Wishes", *London Review of Books*, vol. 25, nr 3, 6/2 2003, s. 3–6, <https://www.lrb.co.uk/v25/no3/michael-wood/impossible-wishes> (hämtad 29/11 2018).

48. Mann, *Doktor Faustus*, s. 474–478. "Inferno" ingår i Dante Alighieri, *Den gudomliga komedin*, översatt och kommenterad av Ingvar Björkeson, inledning av Olof Lagercrantz, Stockholm: Natur och kultur 2006.

49. Mann, *Doktor Faustus*, s. 496, 523.

50. *Ibid.*, s. 22–23.

Sjukdomen får således en katastrofal inverkan på komponisten, som till slut blir sinnessjuk och försjunker i ett regredierat vegeterande tillstånd. Det har setts som en allegori för romanens idé om Europas förfall, den tyska kulturens paradoxala spänning, att den å ena sidan gett upphov till genial konst, å andra sidan utgjort politisk grogrund för nationalsocialismen. Det märkliga med romanen är att Mann aldrig nämner sjukdomen syfilis vid namn, även om han nämner bakterien som orsakar den.⁵¹ Inte heller nämner han Adolf Hitler vid namn utan refererar till honom som ”den ohyggelige mannen”.⁵² Syfilis blir på sätt och vis ett annat namn för nazismen, sjukdomen angriper samtliga delar av Leverkühns kropp precis som nationalsocialismen angrep alla delar av det tyska samhället, för att till slut förgöra det.

Thomas Mann drabbades inte själv av syfilis, men han är ändå oerhört väl insatt i sjukdomens förlopp och lömska sidor. Den slovenske neurologen Urož Rot menar att Mann i själva verket mycket initierat beskriver en rad varianter av neurologiska sjukdomar i sin roman.⁵³ Det är alltså inte bara neurosyfilis som beskrivs utan också bakteriell meningitis, som drabbar Leverkühns systerson Nepomuk, migrän och en rad neurologiska spasmer och darrningar. Forskare som Christiane Walter lyfter fram psykopatologin, vetenskapen om mentala sjukdomar, som en central infallsvinkel i studiet av *Doktor Faustus* och hävdar att det är fråga om en psykiatrisk roman.⁵⁴

På bokens sista sidor drabbas kompositören Leverkühn av en sjukdomsattack⁵⁵ och lever efter det i tio år som en dement åldring, på ett barns mentala nivå. Först tas han in på en nervkuranstalt för att sedan föras hem och vårdas av sin mor de sista åren. I något skede gör han ett desperat försök att ta sitt liv genom att dränka sig, men hittas i sista stund. Det kan tolkas som ett försök att bli kvitt pakten med djävulen. Död för egen hand kunde kanske åtminstone rädda

51. Ibid., s. 314.

52. Ibid., s. 633. ”Der grausige Mann”, Mann, *Doktor Faustus* 1986, s. 637.

53. Urož Rot, ”Thomas Mann: Neurological Cases from Doctor Faustus”, *Practical Neurology* 2004:4, s. 181. Se även François Boller & Nicoletta Caputi, ”Thomas Mann’s Depiction of Neurosyphilis and Other Diseases”, *Journal of the History of the Neurosciences*, vol. 27, 2018:1, s. 1–9, <https://doi.org/10.1080/0964704X.2017.1315288>.

54. Christiane Walter, *Zur Psychopathologie der Figuren in Thomas Manns ‘Doktor Faustus’*, Frankfurt am Main: P. Lang 1991.

55. Mann, *Doktor Faustus*, s. 661.

hans själ.⁵⁶ Vid ett sista besök hos Leverkühn, beskriver Zeitblom sin vän i sakrala bilder:

Längst in i rummet, på en schäslong vars fotända var vänd mot mig så att jag kunde se honom i ansiktet, låg under en lätt yllefilt han som en gång varit Adrian Leverkühn och vars odödliga del nu heter så. De bleka händerna, vilkas känsliga form jag alltid hade älskat, låg korsade på bröstet som på en medeltida gravfigur. Skägget som gränat ytterligare drog ut det avsmalnande ansiktet ännu mer på längden, så att det nu slående liknade det hos en ädling av El Greco. Vilken hånfull naturens nyck, skulle man vilja säga, att den kan alstra en bild av högsta förändligande där som anden har flytt sin kos!⁵⁷

Thomas Mann ger inget svar på om det är neurosyfilis som gör Leverkühn genial. Eller om det handlar om vetskapen om att timglasets håller på att rinna ut, att livet är begränsat och fyllt av smärta, och att denna smärta och dödsångest kan kanaliseras i kreativitet, inte bara kvantitativ utan också kvalitativ. Det här påminner om en tanke som Edith Södergran på sin tid kastade fram, om att hon, när hon insjuknade i tuberkulos, drog den stora lotten.⁵⁸ Hon kunde använda sin svåra sjukdom i ett kreativt syfte, närheten till döden gjorde henne mer känslig och förde henne närmare den poetiska konsten. Det finns myter om att tuberkulos kunde leda till febrig eufori och livsextas, och på samma sätt kunde syfilis leda till ett slags eufori som handlar om att man kom närmare en själslig upplevelse. Man kan uppleva sinnliga intryck starkare, se färger starkare, uppleva saker på ett extatiskt sätt. Åtminstone om man får tro Karen Blixen som menade att den syfilis

56. Ibid., s. 666–667.

57. Ibid., s. 669. "Im Hintergrunde des Zimmers, auf einer Chaiselongue, deren Fussende mir zugekehrt war, so dass ich ihm ins Gesicht sehen konnte, lag unter einer leichten Wolldecke der, der einst Adrian Leverkühn gewesen war, und dessen Unsterbliches nun so heisst. Die bleichen Hände, deren sensitive Bildung ich immer geliebt hatte, lagen, wie bei einer Grabfigur des Mittelalters, auf der Brust gekreuzt. Der stärker ergraute Bart zog das verschmälerte Gesicht noch mehr in die Länge, so dass es nun auffallend dem eines Greco'schen Edlen glich. Welch ein höhnisches Spiel der Natur, so möchte man sagen, dass sie das Bild höchster Vergeistigung erzeugen mag dort, wo der Geist entwichen ist!", Mann, *Doktor Faustus* 1986, s. 675.

58. Agneta Rahikainen, *Kampen om Edith. Biografi och myt om Edith Södergran*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2014, s. 337.

hon smittades av i sin ungdom av sin äkta man, var det pris hon fick betala för sin konst. Också hon föreställde sig att hennes förmåga att berätta historier handlade om en pakt med djävulen.⁵⁹

DEN GALNE FILOSOFEN

Redan när *Doktor Faustus* utkom såg man paralleller mellan Leverkühn och Friedrich Nietzsche. Också Nietzsche var en tidigare teologistuderande, komponerade musik och smittades av syfilis i unga år då det inte fanns någon effektiv medicinering.

I januari 1889 skrev Nietzsche en rad förvirrade vykort, bland annat till Vatikanen, undertecknade ”den korsfäste”. Hans gamle vän Franz Overbeck har vittnat om hur han deklamerande och sjungande fällde briljanta utsagor samtidigt som han hävdade att han är den som skall komma efter Gud som är död. Under denna forcerade monolog ackompanjerade han sig själv på piano. Kort efter denna episod blev han intagen på ett mentalsjukhus i Basel.⁶⁰ Senare flyttades han till en psykiatrisk klinik i Jena. Där gestikulerade och grimaserade han vilt medan han talade och smetade omkring sin avföring och drack sin urin för att däremellan verka fullständigt normal. På kliniken behandlades han med kvicksilversalva. Senare blev han utskriven och sköttes de sista åren hemma av sin mor och syster.⁶¹ Den berömde neurologen och psykiatern P. J. Möbius⁶² publicerade 1902 *Über das Pathologische bei Nietzsche*, där han i detalj redogör för Nietzsches sjukdomsförlopp, och även försöker utreda i vilket sammanhang han blivit smittad. Det visade sig svårt eftersom det inte finns någon som helst dokumentation över att Nietzsche skulle ha haft en sexuell relation med någon över huvud taget.⁶³ Elisabeth Förster-Nietzsche, den berömde filosofens syster som förvaltade, förvanskade och utgav hans verk, gjorde sitt

59. Judith Thurman, *Karen Blixen. Ett diktarliv*, Borås: Forum 1986, s. 175.

60. Hayden, *Pox*, s. 174–176.

61. *Ibid.*, s. 177–179.

62. Paul Julius Möbius är numera mest refererad till i feministisk forskning på grund av hans verk *Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes* (1900) som fick en stor spridning, och som hävdade att kvinnan var både intellektuellt och moraliskt en lägstående varelse. Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten*, Stockholm: Norstedts 1994, s. 45.

63. Hayden, *Pox*, s. 181.

bästa att hemlighålla broderns sjukdom för allmänheten. Men eftersom Möbius redan offentliggjort den pinsamma sanningen anlidade hon en av broderns läkare, som kunde intyga att Nietzsche hade blivit smittad medan han arbetade som volontär fältsjukvårdare 1870 och i en ambulans oförsiktigt rökt en cigarr som infekterats, något som är möjligt men inte särskilt sannolikt.⁶⁴

Året innan Nietzsche blev mentalt sjuk, 1888, var han oerhört produktiv och skrev *Götzen-Dämmerung, oder, Wie man mit dem Hammer philosophiert, Der Antichrist, Ecce Homo* och *Nietzsche contra Wagner*. Det har spekulerats mycket om han möjligen redan då var mentalt sjuk. Enligt Deborah Hayden har man inom syfilisforskningen kunnat påvisa att tiden innan galenskapen bryter ut hos de drabbade kan präglas av mystiska visioner, messianska profetior, känslor av grandiositet och extrem klarhet i kombination med ytterlig hämningsslöshet. Vid julen 1888 var Nietzsche övertygad om att han inom två månader skulle vara den mest kända personen i världen. Så övertygad var han om sin briljans. Under sin livstid lär han dock ha sålt bara några hundra exemplar av sina böcker, men ingen kan förringa den betydelse han haft på senare tiders västerländska litteratur och filosofi. Hans profetia blev således besannad, men det fick han aldrig själv uppleva.⁶⁵

Också Thomas Mann har skrivit om Nietzsches exceptionella genialitet: "Hans öde var hans genialitet. Men det finns ett annat namn för denna genialitet: sjukdom."⁶⁶ Mann har noggrant studerat Nietzsches sjukdomsförlopp eftersom det så väl dokumenterats av forskare som Möbius. Deborah Hayden lyfter fram en tydlig parallell mellan det sätt på vilket den berömda filosofen möjligen fick sin infektion och Leverkühns situation.⁶⁷ Den oftast anförda berättelsen handlar om hur Nietzsche som student 1865 besökte en bordell i Köln men blev så förskräckt av åsynen av de vulgära kvinnorna att han genast tog sin tillflykt till pianot, som han fann vara det enda själfulla i sa-

64. Hayden, *Pox*, s. 182.

65. *Ibid.*, s. 175–176.

66. "Sein Schicksal war sein Genie. Aber dieses Genie hat noch einen anderen Namen. Er lautet: Krankheit". [Översättning till svenska AR], Thomas Mann, "Nietzsche's Philosophy in the Light of Recent History", Thomas Mann, *Last Essays*, New York: Alfred A. Knopf 1959, s. 144.

67. Hayden, *Pox*, s. 185–186.

longen, och spelade några ackord, vilket genast befriade honom från känslan av förfäran. Han berättar historien i ett brev till sin vän Paul Deussen, som senare intygade att Nietzsche aldrig rörde vid en kvinna och således inte heller kunde ha blivit smittad av någon prostituerad. Ändå anses bordellbesöket i Köln vara orsaken till smittan, åtminstone i populära biografier. När den oskuldsfulle Adrian Leverkühn besöker sin bordell går han genast fram till pianot och spelar några ackord, men han drabbas inte av obehag, utan i stället kommer en av kvinnorna fram och smeker hans kind.⁶⁸ I motsats till Nietzsche som blir äcklad, blir Leverkühn besatt av tanken att ett år senare uppsöka samma kvinna för att ligga med henne. Men hon varnar honom och berättar att hon lider av syfilis och Zeitblom beskriver vännens situation i känsloladdade ordalag:

Och milda himmel, var det inte kärlek också, eller vad var det, vilken galen lust, vilken vilja att fresta Gud och våga, vilken drift att inlemma straffet i synden, slutligen: vilket djupt hemligt begär efter demonisk befruktning, efter en dödligt frigörande chymisk förändring av hans natur verkade så att den varnade struntade i varningen och pockade på att äga detta kött?⁶⁹

Också Nietzsche lär ha återvänt till samma bordell i Köln och möjligen då fått sin infektion, om det sedan var av en prostituerad eller genom närkontakt med bordellpianot må vara osagt. Det finns också teorier om att Nietzsche skulle ha blivit smittad genom en homosexuell relation.⁷⁰ I den biografiska litteraturen beskrivs han antingen som asexuell, erotiskt misslyckad, sexuellt besatt av prostituerade eller homosexuell, men någon bestämd klarhet och bevis för det ena eller det andra saknas. En helt annan detalj i sammanhanget är att Nietzsches far dog i en ålder av trettiosex i vad man då kallade ”hjärnuppmjukning”, möjligen kan det också här ha handlat om neurosyfilis. Och därmed kan

68. Mann, *Doktor Faustus*, s. 206–207.

69. *Ibid.*, s. 215, ”Und, gütiger Himmel, war es nicht Liebe auch, oder was war es, welche Versessenheit, welcher Wille zum gottversuchenden Wagnis, welcher Trieb, die Strafe in die Sünde einzubeziehen, endlich: welches tief, geheimste Verlangen nach dämonischer Empfängnis, nach einer tödlich entfesselnden chymischen Veränderung seiner Natur wirkte dahin, dass der Gewarnte die Warnung verschmächte und auf dem Besitz dieses Fleisches bestand?”, Mann, *Doktor Faustus* 1986, s. 206.

70. Hayden, *Pox*, s. 189.

det vara möjligt att Nietzsche, som var sjuklig redan som barn, hade medfödd syfilis och således smittats av sin mor. Men enligt Hayden förefaller denna teori osannolik, något hon inte närmare förklarar. Klart är dock att han led av sjukdomen och under långa perioder av sitt liv, även som yngre, besvärades av svåra magproblem, feber, svår huvudvärk, värk i ögonen och problem med synen.⁷¹

Det finns också en annan koppling mellan neurosyfilis och konst, nämligen konstnärer som vuxit upp med en far som led av sjukdomen. Johan Cullberg har i sin bok *Diktarens kompost* sett ett samband mellan Gunnar Ekelöfs mentala problem och alkoholism, och det faktum att han växte upp med en far som sakta föll samman mentalt och sedan dog i denna förfärliga sjukdom. En annan konstnär med en neurosyfilitisk far är den österrikiske Egon Schiele. Men den här sidan av sjukdomen kräver sin egen artikel, och jag går inte närmare in på det här.

* * *

Det finns en mängd spekulationer om olika kända personer som i slutskedet av sitt liv blev galna och således skulle ha kunnat lida av neurosyfilis. Men det är svårt att diagnostisera i efterhand då det inte finns dokumentation som med säkerhet skulle bevisa det ena eller det andra. Det påstås att Henrik VIII skulle ha lidit av syfilis och att sjukdomen kunde förklara hans irrationella beteende och det faktum att så få av hans barn överlevde. Men som jag nämnde tidigare bröt neurosyfilis ut först i samband med Napoleonkrigen långt senare. På 1500-talet var också barndödligheten mycket stor av många andra orsaker.

Det är klart att neurosyfilis med alla sina myter och metaforer varit ett tacksamt ämne för många författare och konstnärer då sjukdomen var ett reellt hot i samtiden. I dag har den allmänna kunskapen om alla upptänkliga följder sjukdomen kunde ha, i det mesta gått förlorad. Det enda man kanske känner till är att man fick eksem och att det var en otäck sjukdom som kunde vara dödlig. Men det finns fortfarande

71. Ibid., s. 193–194. Alan Ryan, "The Will to Madness. The Story of Friedrich Nietzsche's Fateful Relationship with Richard and Cosima Wagner", *The New York Times* 24/1 1999, <http://movies2.nytimes.com/books/99/01/24/reviews/990124.24ryanlt.html> (hämtad 20/2 2019).

ett intresse för att använda syfilis som en effekt inom populärkulturen. Syfilis förekommer i tv-serier som *The Frankenstein Chronicles*, *The Alienist*, i BBC-serien *Victoria* och i den tyska serien *Babylon Berlin*, för att nämna bara några exempel. Men sjukdomen används här som en effekt i bakgrunden och har ingen större betydelse i berättelsen i stort. Personer i serierna har synliga eksem som indikerar syfilis, och därmed också promiskuitet, perversion eller alternativt återhållen sexualitet för att inte sprida smittan. Bara i ett fall, i *Babylon Berlin*, dör en person i sjukdomen. I tv-serien *The Knick*, som handlar om tidiga innovationer och behandlingar av sjukdomar på ett sjukhus i New York kring 1900, står syfilis i centrum. En kvinna får en näsa transplanterad och man botar hennes syfilis genom att smitta henne med malaria, något som också visade sig vara en effektiv behandlingsmetod på den tiden. Också författaren Anneli Jordahl skildrar i romanen *Augustenbad en sommar* (2011) en huvudperson som lider av syfilis och som spenderar en sommar på kuranstalt. Så syfilis kommer tillbaka, men i de här fallen i fiktiv form.

En viktig skillnad mellan de här moderna berättelserna om syfilis och berättelser skrivna före andra världskriget är att de i det första fallet behandlar syfilis som en tidsmarkör. Äldre berättelser har tagit ställning till sjukdomen både som ett samhällsproblem men också som en individuell katastrof. Guy de Maupassant drev med sig själv i yngre år och ironiserade över sin smitta när han fick veta om den, det var ett slags modesjukdom i hans kretsar under den tiden. Men inte desto mindre avslöjade han senare sin ångest i novellen "Horla". Hans biograf Robert Sherard ser sjukdom som en orsak till Maupassants produktivitet och genialitet, och lyfter därmed fokus från det promiskuösa och skambelagda till något fantastiskt och beundransvärt. Detta fastän Maupassants liv slutade i en fasansfull ångest och misär.

Thomas Mann använder sjukdomen som en allegori för hela det tyska samhällets förfall i samband med nazismen och krigshandlingarna i Europa. Han undersöker genimyten genom sjukdomsberättelsen, men förhåller sig också skeptisk till den. Man kan kanske dra den slutsatsen att det inte är värt att bli ett geni, åtminstone inte till det priset. Oförknämligt väcks också frågan varför det alltid är män som förknippas med den här romantiska synen på geniet. Och varför biografier så aktivt intresserat sig för manliga konstnärers och författares

könssjukdomar, som i det här fallet för syfilis. Det verkar fortfarande finnas ett samband mellan en beundran för en stor manlig konstnärs fantastiska produktion och intresset för hans sexuella virilitet. De kvinnliga biografiska berättelserna är färre och de två fall jag hittat av kvinnliga syfilitiker är också de kopplade till manlig virilitet; både Karen Blixen och Florence Foster Jenkins smittades tidigt i äktenskapet av sina respektive äkta män. Men inte desto mindre har syfilis varit en allvarlig och livsavgörande angelägenhet såväl för kvinnor som för män.

Från vattenterapi till elchocker

Chockbehandlingar och andra metoder i finländsk psykiatri cirka 1900–1960

PERIODEN 1900 TILL 1960 VAR EN TID av stora förändringar. Urbaniseringen ledde till nya former av samhällelig verksamhet och utveckling, och teknologiska och medicinska uppfinningar gjorde livet lättare för miljontals människor. Men livet blev inte bättre för alla. Antalet mentalsjuka patienter ökade kraftigt och ett nätverk av mentalsjukhus byggdes ut i rask takt i början av 1900-talet.¹ Mentalsjukhusen var på den här tiden snarare förvaringsplatser än rehabiliterande sjukhus. Effektiva behandlingsmetoder saknades och det bästa man kunde hoppas på var att den terapeutiska sjukhusmiljön och den begränsade arsenalen av behandlingsmetoder skulle åstadkomma förbättring i patienternas tillstånd.

Psykiatrin var länge en icke-vetenskap som saknade en stabil grund. Läkarna visste inte varför patienterna blev sjuka och än mindre visste de hur de sjuka kunde botas. Chockbehandlingarna som togs i bruk i slutet av 1930-talet var revolutionerande och de var länge de enda psykiatriska vårdmetoderna som gav märkbara resultat. Ankomsten av psykofarmaka på 1960-talet innebar en övergång till andra metoder och användandet av chockbehandlingar trappades ner i rask takt.

Metoderna som uppkom på 1930-talet gick under namnen insulin-, cardiazol- och elchockbehandlingar och de gick ut på att nollställa patienten genom koma eller kraftiga konvulsionsanfall. De nya metoderna åstadkom tydlig förbättring i många patienters tillstånd och väckte hopp om att sjukdomar som schizofreni och depression skulle kunna botas.

1. Petteri Pietikäinen, *Hulluuden historia*, Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press 2013, s. 160–165, 367–368.

Den här essän baserar sig på min avhandling pro gradu i historia, *Man prövade än det ena, än det andra. Chockbehandlingar i finländsk psykiatri 1936–1964* från 2014. Materialet för avhandlingen bestod av intervjuer med läkare och sjukskötare som arbetat med chockbehandlingar, av verksamhetsberättelser från två mentalsjukhus från de berörda åren och av tio medicinska artiklar om chockbehandlingar publicerade mellan 1936 och 1964. Intervjuerna gjordes under våren 2012 och sommaren 2013. Alla informanter hade inlett sin arbetskarriär inom den psykiatriska vården på 1950-talet och utfört insulin- och elchockbehandlingar, eller någondera av dessa, antingen som läkare eller sjukvårdare. Sammanlagt hade de intervjuade arbetat på sju olika mentalsjukhus och sett och utfört behandlingar på dessa.²

Jag gick igenom Nickby sjukhus verksamhetsberättelser 1931–1972 och Törnävä sjukhus verksamhetsberättelser 1937–1962. Behandlingarna beskrivs väldigt kortfattat och ibland inte alls; vissa år beskrivs behandlingarna och resultaten mer ingående och andra år nämns de bara kort. I regel omnämns dock antalet chockbehandlade patienter, vilket är intressanta data i sig.³

En genomgång av samtliga nummer av de medicinska tidskrifterna *Duodecim* och *Suomen Lääkärilehti* från 1935 till 1970 gav ett material på endast nio artiklar som berör psykiatriska behandlingar.⁴ Under 1930- och 1940-talen fanns det cirka 80–150 läkare som arbetade med psykiatrisk vård i Finland. Många var allmänläkare och saknade utbildning i psykiatrisk medicin och därtill arbetade många icke-utexaminerade unga läkare vid sjukhusen redan under studietiden.⁵

2. Siiri Oinonen, *Man prövade än det ena, än det andra. Chockbehandlingar i finländsk psykiatri 1936–1964*, opublicerad avhandling pro gradu, Helsingfors: Helsingfors universitet 2014.

3. Törnävä sjukhus verksamhetsberättelser 1937–1962, Törnävä sjukhusmuseums bibliotek, Seinäjoki; Nickby sjukhus verksamhetsberättelser 1931–1972, Nikkilän sairaala, DC:1 Vuosikertomukset 1931–1972, Stadsarkivet, Helsingfors.

4. Oinonen, *Man prövade än det ena, än det andra*, s. 11. Den tionde artikeln som användes i avhandlingen var Harold Bourne, ”The Insulin Myth”, *The Lancet*, vol. 262, 7/11 1953, s. 964–968.

5. Enligt Ville Kivimäki, *Battled Nerves. Finnish Soldiers' War Experience, Trauma, and Military Psychiatry, 1941–44*, Åbo: Åbo Akademi 2013, s. 328, fanns det i början av 1940-talet ca 80 läkare med erfarenhet av psykiatrisk medicin. Enligt intervjuer, historiker och verksamhetsberättelser fanns det ungefär 1 läkare per 100–200 patienter och enligt Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 164, fanns det år 1940 ca 8 400

Undersökningsperioden för min avhandling pro gradu inleds 1936, året då insulinchockbehandling – den första formen av chockbehandling som användes i Finland – togs i bruk. År 1964 användes insulinbehandlingar för sista gången på Nickby sjukhus och eftersom det inte går att pricka in det sista året då chockbehandlingar användes i Finland i och med att elchockbehandlingar i viss mån används än i dag, valde jag detta som slutår för undersökningsperioden.

I ett 2010-talsperspektiv kan chockbehandlingar med koma och konvulsioner verka mycket drastiska, men man bör betrakta dem som barn av sin tid. Nyckeln till att förstå behandlingarna är att förstå tidens syn på kroppskontroll och tanken om att en disciplinerad kropp är en sund kropp. Idéhistorikern Claes Ekenstam beskriver i sin bok om kroppens idéhistoria hur förhållandet till människokroppen har förändrats i samhället i takt med medelklassens tillväxt. Ideal om disciplin och moral blev centrala. Ekenstam hävdar att man under 1800- och 1900-talen understödde tanken om att den behärskade människan hade den bästa hälsan, vilket ledde till att hälsa och moral kopplades samman. Kroppsdisciplin och kroppskontroll sågs som tecken på hög moral och civilisation. Kroppsligt förfall och civilisatorisk nedgång sågs som motsatsen till det friska och sunda.⁶

Chockbehandlingar är behandlingar som utförs på kroppen. Kroppsdisciplinering ansågs leda till hälsa och moral, vilket i sin tur ledde till en medikalisering av kroppsdisciplinen.⁷ Genom att behandla den mentalsjuka patientens kropp åstadkom man ett friskare sinne, precis som man genom att disciplinera en frisk persons kropp åstadkom bättre moral och hälsa.

Det är viktigt att förutom fysisk kontroll även beakta frågan om social kontroll. Dels ville man möjliggöra ett så gott liv som möjligt för så många som möjligt, dels ville man ha strikta ramar för individuellt och samhälleligt välbefinnande. Industrialiseringen, urbaniseringen

patienter på de finska mentalsjukhusen. Uppskattningsvis arbetade ca 80–100 läkare vid sjukhusen. I och med att antalet patienter ökade under 1940-talet ökade även antalet läkare. Utifrån källor och litteratur uppskattar jag att 100–150 läkare arbetade på sjukhusen under denna tid.

6. Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria: disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700–1950*, Hedemora: Gidlund 1993, s. 207, 209, 216, 236, 238.

7. *Ibid.*, s. 298.

och medelklassens kraftiga tillväxt gjorde civiliserat beteende och kroppslig disciplin till en samhällelig norm. Det civiliserade samhällets främsta uppgift var att bekämpa barbari, och denna uppgift kom i den västliga världen till uttryck i allt från kolonialism till nykterhetsrörelser och folkskolor. Civiliserat beteende var det normala, och alla som uppfattades avvika från normen – vare sig de var alkoholiserade analfabeter på den finska landsbygden, afrikaner som dyrkade naturgudar i kolonierna eller psykiskt sjuka stadsbor – skulle normaliseras. Michel Foucault är känd för sina teser om ”den stora insparningen” med vilken han menade att de mentalt sjuka samlades i stora institutioner där de sedan förvarades utom synhåll för de friska medborgarna. De psykiatriska anstalterna och den psykiatriska vården kan alltså ses som ett led i den stora samhälleliga civilisationsprocessen.⁸

CHOCKBEHANDLINGARNAS FÖREGÅNGARE

Psykiatrins historia är fylld av besynnerliga behandlingsmetoder. Under seklernas gång har man prövat på det mesta från snurrande stolar till långa bad och kirurgiska ingrepp. Medicinen som vetenskap utvecklades snabbt från och med 1800-talet, men undervisning i psykiatrisk medicin började förekomma först kring sekelskiftet 1900. Den första professuren i psykiatri vid Helsingfors universitet tillkom 1909.⁹ Psykiatrins anseende var inte särskilt gott och övriga läkare ansåg att psykiatrikerna inte ens kunde räknas till läkarkåren. Behandlingsmetoderna som främst baserade sig på vatten, sömn och arbete var ineffektiva och behovet av effektiva och snabba behandlingsmetoder akut.¹⁰ Utvecklingen av de till synes effektiva chockbehandlingarna ledde till entusiasm i läkarkåren. Före en närmare granskning av chockbehandlingarna tar jag kort upp de metoder som var i bruk före dem samt frågan varför antalet mentalsjuka steg i början av 1900-talet.

8. Norbert Elias, *Civilisationsteori: Del 1, Sedernas historia*, Stockholm: Atlantis 1989, s. 132; Michel Foucault, *Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason*, New York: Vintage Books 1973, s. 38–64.

9. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 80, 367–371.

10. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 80; Edward Shorter, *Psykiatrien historia*, Helsinki: Mielenterveyden keskusliitto 2005, s. 79; Robert Whitaker, *Mad in America. Bad Science, Bad Medicine and the Enduring Mistreatment of the Mentally Ill*, New York: Basic Books 2010.

Det finns inget entydigt och enkelt svar på varför antalet mentalsjuka verkar ha ökat vid sekelskiftet. Bidragande orsaker är befolkningstillväxten, ökningen av antalet mentalsjukhus och diagnostiseringens utveckling. Som en följd av urbaniseringen och det ökade antalet anstalter flyttades de sinnessjuka från familjen och hemmet till mentalsjukhus. Urbaniseringen ändrade på samhällsstrukturer och sociala normer, och det hektiska stadslivet sågs som en osäker och ohälsosam miljö som orsakade neuroser och sämre mental hälsa.¹¹ I och med den medicinska forskningens framsteg kunde man diagnostisera patienterna mer exakt. Speciellt två diagnoser, *dementia praecox* (även känd som schizofreni) och *manisk-depressiv psykos*, blev vanliga. Majoriteten av patienterna på mentalsjukhusen diagnostiserades med någondera av dessa och det var framför allt de här två sjukdomarna läkarna sökte botemedel för.¹²

Hydroterapi

Hydroterapi, eller vattenterapi, är en av de äldsta och mest varierande terapiformerna. Vattenterapi togs i bruk inom psykiatrin på 1700-talet, blev allt mer populär under 1800-talet och användes mycket allmänt under första hälften av 1900-talet.¹³ Sjukhusen kunde använda kalla duschar som behandlingsmetod, men den vanligaste formen av hydroterapi var långa bad och våta lindor eller inpackningar. Badvattnets temperatur mättes noggrant till 35–36 °C och patienten kunde sitta i badet under flera timmars tid. Badet ordinerades av en läkare och övervakades av en skötare. Oroliga patienter fick ett nät över badkaret så att de inte skulle rymma. En patient kunde också lindas in helt eller delvis i våta lindor. När de våta lakanen torkade på patientens kropp stramades de åt och kunde kännas väldigt obekväma. Patienterna kunde ligga inpackade i flera timmar per dag, under flera dagar i rad, och en patient kunde bindas fast i sängen om hen verkade

11. Shorter, *Psykiatrians historia*, s. 56; Martti Kaila, *Psykiatrians historia lääketieteen yleiskehityksen ja kulttuurihistorian valossa*, Porvoo: W. Söderström 1966, s. 158–164.

12. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 248–256; Shorter, *Psykiatrians historia*, s. 125.

13. Ilkka Raitasuo, "Kylpy- ja kiedehoidot", Eero Elomaa & Ilkka Taipale (toim.), *Psykiatrians hoitomuodot 1900-luvulla*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto 1996, s. 41.

orolog. De här behandlingsmetoderna användes allmänt i Finland in på 1930-talet.¹⁴

Eftersom de långa baden och inpackningarna drastiskt begränsade patienternas möjligheter att röra sig kan hydroterapi ses som en mellanform mellan disciplinär åtgärd och vård. Fokus låg på att behandla kroppen och forskaren Joel Braslow ser hydroterapi som det första ledet i utvecklingen där psykiatrisk vård under 1900-talets första hälft i allt högre grad inkräktade på patientens fysiska integritet.¹⁵

Sömnterapi

Sömnterapi, eller förlängd narkos, användes allmänt i psykiatrisk vård på 1920- och 1930-talen. Behandlingen gick ut på att patienterna sövdes ner med hjälp av mediciner, hölls nersövda i flera dagar eller veckor och väcktes endast för korta stunder för att äta eller uträtta sina behov.¹⁶ Sömnterapi kombinerades med psykoterapi och tanken var att sömnen skulle lugna patienten medan psykoterapi skulle åtgärda de psykiska problemen.¹⁷

Sömnterapi gav goda resultat vid behandlingen av akuta psykoser, men den medförde även betydande risker. Patienten kunde dö under behandlingens gång av lunginflammation, blodpropp eller kvävning som inte upptäcktes på grund av nersövningen. Det hände även att patienterna föll i koma.¹⁸ Sömnterapi användes vid de flesta finska mentalsjukhusen och även om behandlingsmetoden blev mindre vanlig när chockbehandlingarna togs i bruk, användes den på en del håll ännu efter kriget.¹⁹

Likheter mellan sömnterapi och chockbehandlingar är stora. Båda går ut på att nollställa patienten – antingen genom sömn eller

14. Raitasuo, "Kylpy- ja kiedehoidot", s. 42–44; Sirikka-Liisa Tuovinen, *Halikon sairaala 1926–1986*, Halikko: Varsinais-Suomen mielisairaanhuoltopiiri 1986.

15. Joel Braslow, *Mental Ills and Bodily Cures. Psychiatric Treatment in the First Half of the Twentieth Century*, Berkeley: University of California Press 1997, s. 11.

16. Elliot S. Valenstein, *Great and Desperate Cures. The Rise and Decline of Psychosurgery and Other Radical Treatments for Mental Illness*, New York: Basic Books 1986, s. 34–35.

17. V.P. Savolainen, "Kestouniterapia", Eero Elomaa & Ilkka Taipale (toim.), *Psykiatrian hoitomuodot 1900-luvulla*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto 1996, s. 50.

18. Shorter, *Psykiatrian historia*, s. 237–241; Savolainen, "Kestouniterapia", s. 51.

19. Savolainen, "Kestouniterapia", s. 54.

chock – och på det här viset skapa lugn och klarhet i patientens tillstånd. Båda kräver även uppmärksamhet samt noggranna förberedelser och uppföljning av läkare och skötare.

Arbeterapi

Arbeterapi blev en officiell terapiform på 1920-talet och på många finska mentalsjukhus var den en av de viktigaste terapiformerna.²⁰ Det terapeutiska arbetet avvek inte från normala arbetssysslor utan bestod av till exempel trädgårdsarbete, handarbete, lantbruk och köksysslor. Arbeterapin förstärkte patienternas självförtroende, minskade rastlösheten och på köpet blev diverse nödvändiga arbeten i sjukhusvardagen utträttade.

Den terapeutiska poängen låg i att hålla patienterna sysselsatta genom att ge dem meningsfulla uppgifter och för många var arbetet även en länk till världen utanför sjukhuset.²¹ Därtill var arbeterapin ekonomiskt lönsam för sjukhusen i och med att arbetskraften var gratis och behovet att köpa in tjänster och varor minskade.

Malariaterapi

Dementia paralytica, även känd som neurosyfilis, var en skoningslös sjukdom. Sjukdomen gav sig till känna först flera år efter smittan och orsakade psykiska symptom som depression och paranoia samt demens och förlamning hos de drabbade patienterna. Syfilisdiagnosen var vanlig i patientjournalerna och ännu på 1930-talet uppskattades att ungefär en tredjedel av de nyintagna manliga medelålderspatienterna i Finland led av sjukdomen.²² Nu för tiden vet man att sjukdomen orsakas av bakterier och att den kan botas med penicillin, men före den här upptäckten kom man på ett annat botemedel, nämligen malariaterapi.

Malariaterapi togs i bruk i mitten av 1910-talet och bygger på att febern som orsakas av malaria ”bränner bort” syfilisinfektionen.

20. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 172–173.

21. Sirkka-Liisa Tuovinen, *Inhimillinen Nikkilä. Helsingin suuri mielisairaala Sipoossa 1914–1999*, Helsinki: Helsingin kaupungin terveystieteiden keskus 2009, s. 160; Nickby sjukhus verksamhetsberättelse 1937, Nikkilän sairaala, Dc:1 Vuosikertomukset 1931–1972, Stadsarkivet, Helsingfors.

22. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 121–122.

Patienten smittades avsiktligt med malaria och fick genomlida 10–16 febertoppar då febern steg till 39–40 °C innan man gav honom eller henne kinin som fick febern att gå ner. Behandlingen gav goda resultat men kunde medföra komplikationer. Malariabehandlingen togs i bruk i Finland på 1920-talet och användes så sent som 1956. För att få malariainfektionen var patienten tvungen att åka till antingen Lappvikens eller Gumtäkts sjukhus för könssjukdomar och där få en injektion av malariabesmittat blod.²³

Malariaterapin gav resultat och blev väldigt populär. Under en kort tid hann läkarna hoppas på att även andra psykiska sjukdomar kunde botas med liknande metoder. Detta gav inspiration till att utveckla liknande behandlingar och kan ses som ett steg mot allt mer ingripande och drastiska behandlingsmetoder.

HELANDE KOMA OCH BOTANDE CHOCKER

Chockbehandlingarna – som så många andra upptäckter – kom till av en slump. På 1920-talet använde den österrikiske läkaren Manfred Sakel insulin för att behandla morfinister med abstinensbesvär. Insulinet avlägsnar glukos från musklerna och Sakel märkte att små doser förbättrade patienternas tillstånd. Det gällde dock att vara noga med doseringen eftersom en överdos ledde till koma. Doseringssmiss-tag hände ibland, men lyckligtvis kunde situationen räddas med en glukoslösning som användes för att väcka patienterna. I samband med dessa oavsiktliga insulinkomatillstånd lade Sakel märke till att patienterna blivit kvitt sitt beroende och till på köpet blivit mycket lugnare och medgörligare.²⁴ En av de överdoserade patienterna led förutom av abstinensbesvär även av psykos. När patienten väckts ur komatillståndet märkte Sakel att patientens psykiska symptom hade lindrats avsevärt.²⁵ Den här upptäckten fick honom att utveckla sina

23. A. Sakari Härö, ”Malaria ja muut kuumehoidot neurosyfiliksen hoitokeinona”, Eero Elomaa & Ilkka Taipale (toim.), *Psykiatrian hoitomuodot 1900-luvulla*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto 1996, s. 76–79; Sirkka-Liisa Tuovinen, *Kellokosken sairaala 1915–1990*, Kellokoski: Kellokosken sairaala 1990, s. 63; besök på Törnävä sjukhusmuseum och guidad tur med Raija Kontiola 7/9 2013.

24. Shorter, *Psykiatrian historia*, s. 244–245.

25. Valenstein, *Great and Desperate Cures*, s. 47.

behandlingsmetoder och 1933 påbörjade han ett experiment där insulinkoma användes som behandling av psykiska sjukdomar. Sakel upptäckte snart att en enda koma inte gav särskilt bra resultat och följaktligen fick patienterna i testgruppen genomgå 20–60 insulinkomatillstånd under en period på några månader. År 1934 rapporterade han om sin upptäckt i en artikel och hävdade att 70 procent av de behandlade patienterna tillfrisknat och ytterligare 18 procent blivit bättre.²⁶ Det här var alldeles fenomenala tillfriskningssiffror inom den psykiatriska medicinen på den här tiden. Ryktet spred sig som en löpeld och snart hade insulinbehandlingarna tagits i bruk i de flesta västländerna.

Behandlingen inleddes med en cirka två veckor lång fas där man dagligen gav patienten små insulindoser. Dosen ökades varje dag tills man hittade en dosering som försänkte patienten i koma. Insulinet gjorde patienten gradvis sömnigare och slutligen föll hen i en djup, hypoglykemisk dvala som hen inte kunde väckas ur utan glukoslösning.²⁷ I den andra fasen försänktes patienten i komatillstånd 4–6 gånger i veckan och i regel avslutades behandlingen om patienten inte reagerat efter 50 behandlingsgånger. I den tredje fasen fortsatte man behandlingarna med syftet att stabilisera patientens tillstånd och i den fjärde fasen trappade man ner insulindoserna till noll under ungefär en veckas tid.²⁸

Behandlingspraxisen varierade mycket mellan olika läkare. Patienterna kunde hållas i komatillstånd i en halv timme eller i en och en halv timme. En del patienter fick insulinchockbehandling i 2–3 månader, andra under 6–12 månaders tid.²⁹ De flesta läkarna verkade anse att det var viktigt att fortsätta tillräckligt länge med behandlingen för att kunna avgöra om patienten reagerade på önskat sätt.³⁰ I intervjuerna

26. Shorter, *Psykiatrian historia*, s. 246–247; Whitaker, *Mad in America*, s. 84–85.

27. A. Soininen, ”Hypoglykeemisen tilan käytöstä mielitautien, erityisesti jakomielisyyden hoidossa”, *Duodecim* 1937:8, s. 745–755.

28. Eero Elomaa, ”Insuliinisokkihoito”, Eero Elomaa & Ilkka Taipale (toim.), *Psykiatrian hoitomuodot 1900-luvulla*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto 1996, s. 13.

29. A. Lappalainen & A. Westling, ”Psykiatrisesta insuliinihoidosta ja sen komplikatioista”, *Suomen Lääkärilehti* 1959:14, s. 1160; Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 212; Soininen, ”Hypoglykeemisen tilan käytöstä”, s. 755.

30. Martti Paloheimo, ”Pitkäaikaisesta insuliinihoidosta eräissä kroonisissa jakomielitautitapauksissa”, *Duodecim* 1945:11, s. 810–811.

som jag gjorde för min avhandling pro gradu framgick det att man vid de finländska mentalsjukhusen på 1950- och 1960-talen utvecklade en rutin där patienterna fick insulinchockbehandling varje vardag, men högst under tre veckors tid.

Konvulsionsbehandlingarna togs i bruk kort efter insulinbehandlingarna. Den ungerske läkaren Ladislas Joseph Meduna arbetade i slutet av 1920-talet med epileptiska patienter och märkte vid obduktionerna att skadorna i epileptikernas hjärnor såg ut som en motsats till skadorna i schizofrena patienters hjärnor. Därtill hittade Meduna forskningsresultat som tydde på att schizofrena patienter sällan hade epilepsi, vilket ledde till en teori om att epilepsi och schizofreni var varandras motsatssjukdomar. Meduna var inte ensam om sina teorier men andra som jobbade med samma hypotes hade inte lyckats nå några resultat. Där andra hade använt epileptiska patienters blod och injicerat det i schizofrena patienter, ansåg Meduna att den botande effekten låg i själva konvulsionsanfallet.³¹

De första konvulsionsanfallen framkallade Meduna med kamfer, men han övergick snabbt till medicinen Cardiazol (i USA känd under namnet Metrazol) eftersom den framkallade konvulsionerna snabbare.³² Det verkande ämnet i Cardiazol och Metrazol var pentetrazol, och medicinen hade ursprungligen använts för behandling av hjärtsjukdomar. I Finland användes ofta det inhemska preparatet Pentazol, men både i historiker och medicinska texter har ordet cardiazol, eller på finska ”kardiatsoli”, använts oberoende av vilken version av medicinen som använts för behandlingen.³³ År 1935 publicerade Meduna en artikel om den nya metoden och under några år därefter reste han flitigt runt Europa och USA för att presentera sina resultat.

31. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 217–218; Shorter, *Psykiatrian historia*, s. 21–25.

32. Valenstein, *Great and Desperate Cures*, s. 49; Jesper Vaczy Kragh, ”Shock Therapy in Danish Psychiatry”, *Medical History*, 2010:54, s. 346.

33. Mauri Mattila, ”Pentetratsolisokki psykoosien hoidossa”, Eero Elomaa & Ilkka Taipale (toim.), *Psykiatrian hoitomuodot 1900-luvulla*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto 1996, s. 18; Risto Vataja, ”Sähköshokkihoidon historiaa”, Eero Elomaa & Ilkka Taipale (toim.), *Psykiatrian hoitomuodot 1900-luvulla*, Vantaa: Mielenterveyden keskusliitto 1996, s. 28; Heljä Nenonen et al., *Hoitotyötä Kellokosken sairaalassa*, Tuusula: Kellokosken sairaala 1998, s. 146; R. Wilenius, ”Ns. šokkihoidon yhteydessä esiintyvistä luunmurtumista”, *Duodecim* 1948:4, s. 296; Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 218–220.

Liksom insulinbehandlingen togs även cardiazolbehandlingen emot med öppna armar, och i slutet av 1930-talet hade metoden tagits i bruk vid de flesta brittiska och amerikanska sjukhus.³⁴

Cardiazolbehandlingen var betydligt snabbare och lättare att genomföra än insulinbehandlingen. Patienten fick en cardiazolinjektion och strax därefter blev hen blek, stel och orörlig i kroppen och fick svårt att andas. Därefter började de kraftiga konvulsionerna. Patienten hade ingen kontroll över sin kropp och vårdpersonalen var tvungen att hålla fast honom eller henne så länge konvulsionerna pågick, vilket vanligen var cirka 40–60 sekunder. Efter anfallet blev patienten medvetslös, föll i en djup sömn och vaknade snart upp. Liksom vid insulinbehandlingen provade man sig fram till den rätta doseringen. Ifall den givna dosen inte framkallade konvulsioner injicerade man omedelbart mera medicin, eftersom uteblivna konvulsioner kunde leda till ett mycket smärtsamt tillstånd som kunde vara i upp till två dygn.³⁵

Strax efter cardiazolbehandlingarna togs elchockbehandlingarna i bruk. Båda behandlingarna grundar sig på idén att epileptiska anfall, även kända som grand mal-anfall, hade en positiv inverkan på vissa former av mentalsjukdom. Den italienska läkaren Uno Cerletti hade forskat i epilepsi och när han hörde om de nya chockbehandlingarna blev han intresserad av tanken att ersätta cardiazolen med elektricitet. Han började utveckla elchockbehandlingen tillsammans med Lucio Bini och de testade sina teorier på hundar som gavs elchocker genom elektroder som var fästa vid mun och anus. Alla djur dog på grund av hjärtstillestånd. Cerletti och Bini prövade på nytt och fäste elektroderna på djurens huvud så att strömmen inte gick via kroppen och den här gången uppnådde de önskat resultat. Hundarna blev medvetslösa men innan de tuppade av fick de ett konvulsionsanfall som liknade ett epileptiskt anfall. Inspiration till den här metoden hämtade Cerletti och Bini från ett slakteri i Rom där metoden användes för att göra svinen medvetslösa före slakt.³⁶

34. Valenstein, *Great and Desperate Cures*, s. 50; Niall McCrae, "A Violent Thunderstorm: Cardiazol Treatment in British Mental Hospitals", *History of Psychiatry*, volume 17, 2006:1, s. 70, <https://doi.org/10.1177/0957154X06061723>.

35. McCrae, "A Violent Thunderstorm", s. 71–72; Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 219; Mattila, "Pentetratsolisokki psykoosien hoidossa", s. 20–21.

36. Edward Shorter & David Healy, *Shock Therapy. A History of Electroconvulsive Treat-*

Jämfört med insulin- och cardiazolbehandlingarna var den nya metoden överlägsen i snabbhet och kostnadseffektivitet. En elchock räckte 0,1–1,0 sekunder och även med konvulsionsfasen och återhämtningen medräknade var behandlingen snabbt över. Den första behandlingsgången räckte vanligen längre i och med att man var tvungen att testa sig fram till hur många volt el patienten behövde för att konvulsionerna skulle börja. Läkaren började med en mindre dos och patienten gavs chocker med högre voltal tills hen fick ett konvulsionsanfall. Spänningen varierade mellan 80 och 150 volt.³⁷

Elchockerna, som började kallas *electroconvulsive therapy* eller ECT, spred sig snabbt från Italien till resten av Europa och över Atlanten till Nordamerika. År 1941 hade 42 procent av de amerikanska mentalsjukhusen en elchockapparat och rapporterna tydde på att användningsgraden av dessa var hög och hela tiden steg. År 1947 hade andelen stigit till 90 procent och det var tydligt att de amerikanska sjukhusen var snabba att övergå från de dyrare insulin- och cardiazolbehandlingarna till ECT.³⁸ Utvecklingen var liknande i Europa, men i till exempel Storbritannien och Frankrike fortsatte man aktivt med cardiazol- och insulinbehandlingar jämsides med elchockbehandlingarna.³⁹ De första elchockapparaterna anlände till Kellokoski och Lappvikens sjukhus 1941, och under åren 1942–1944 införskaffades ytterligare tio apparater. Behandlingen blev en del av mentalsjukhusens vardag.⁴⁰ Inom några år hade den tagits i bruk vid så gott som alla finska mentalsjukhus.⁴¹ Krigstiden medförde brist på mat och mediciner, vilket innebar att sjukhusen var tvungna att minska på användningen av insulin- och cardiazolbehandlingar. Elchockapparaterna gjorde det möjligt för sjukhusen att fortsätta ge chockbehandlingar trots rådande resursbrist.

ment in Mental Illness, New Brunswick: Rutgers University Press 2007, s. 32–37; Vataja, ”Sähkösoikkihoidon historiaa”, s. 28–29; Whitaker, *Mad in America*, s. 97.

37. Lyyli Kinnunen, ”Mielisairaanhoito”, *Sairaanhoitajattarien optikirja IX*, Helsinki: WSOY 1943, s. 128.

38. Braslow, *Mental Ills and Bodily Cures*, s. 100; Shorter & Healy, *Shock Therapy*, s. 79–80.

39. McCrae, ”A Violent Thunderstorm”, s. 84.

40. Kivimäki, *Battled Nerves*, s. 367.

41. Enligt Ilmari Kalpa, ”Šokkikäsittelyn vaikutuksesta mielisairaalan toimintaan”, *Duodecim* 1947:6, s. 628, användes elchocker vid 21 av 27 mentalsjukhus i Finland.

Chockbehandlingarnas inverkan på sjukhusvardagen

Insulinchockbehandlingen krävde både tid- och personalresurser. Behandlingen inleddes vanligtvis på morgonen, dels för att patienten inte fick äta något före behandlingen, dels för att hela resten av dagen kunde ägnas åt återhämtning. Insulininjektionen gavs på morgonen och patienten föll i så kallad totalchock eller koma efter cirka 1–2 timmar. Före komafasen förekom olika symptom på hypoglykemi. Patienten svettades kraftigt, blev sömning och hade hjärtklappningar; en del fick reaktioner som liknade eufori och berusning. Vissa steg upp ur sängen, sjöng eller jollrade innan de somnade och föll i koma. Övriga symptom som kunde förekomma var koordinationssvårigheter, ryckningar och till och med epileptiska anfall.⁴²

När patienten legat i koma den tid läkaren ordinerat väcktes hen med en glukoslösning gjord på vatten och vanligt strösocker. Lösningen gavs vanligen med en slang via näsan direkt i magsäcken. Ifall situationen krävde att patienten väcktes snabbt gavs en glukosinjektion. En del av patienterna var lugna och klara genast då de vaknade, men många var upprörda, sluddrade, grät, skrattade eller viftade oroligt omkring sig. När patienten lugnat ner sig fick hen först ta ett bad och därefter äta.⁴³

Förutsatt att behandlingen hade inverkan var patienten som en annan människa efter den. Efter insulinchocken var patienterna vanligen omtumlade och förvirrade, och betedde sig som småbarn när de vilset sökte kontakt med skötarna och läkarna.⁴⁴ När de väl återhämtat sig var deras sjukdomssymtom och förvirrade sinnestillstånd som bortblåsta. Negativa, osociala och likgiltiga patienter förvandlades till sociala och pratsamma personer som intresserade sig för sin framtid, sitt arbete och sin familj.⁴⁵ Den här förbättringen i patienternas tillstånd kunde inte uppnås med andra metoder än chockbehandlingen, vilket var orsaken till att denna behandlingsmetod blev så populär.

42. Soininen, "Hypoglykemisen tilan käytöstä", s. 758–759.

43. Kinnunen, "Mielisairaanhoido", s. 108–109; Lappalainen & Westling, "Psykiatrisesta insuliinihoidosta ja sen komplikaatioista", s. 1161–1162.

44. Intervju med Leena och Jouko Puustinen, bandad 11/4 2012, i skribentens ägo; Whitaker, *Mad in America*, s. 87.

45. Soininen, "Hypoglykemisen tilan käytöstä", s. 763.

Insulinchockbehandlingen krävde att personalen övervakade patienterna noggrant under behandlingen. En del patienter kunde få spontana epilepsianfall och ibland vaknade patienten inte trots extra glukosinjektioner. Ifall personalen inte fick situationen under kontroll kunde det uppstå skador på patientens centrala nervsystem och i värsta fall dog patienten.⁴⁶ Komplikationerna kunde uppstå oväntat under en insulinbehandling som framskridit normalt. Med tiden utvecklades behandlingsmetoden och andelen patienter som dog på grund av behandlingen sjönk från cirka 5 procent till under en procent.⁴⁷

I Finland var Kellokoski sjukhus först med att ta i bruk insulinchockbehandlingarna år 1936 och elva år senare användes behandlingsformen vid 18 av de totalt 27 finska mentalsjukhusen.⁴⁸ Mycket av entusiasmen kring den nyfunna metoden hängde ihop med hoppet om att patientmängderna skulle minska och sjukhusvistelserna bli kortare. Mentalsjukhus var redan på den här tiden dyra i drift och det ökande antalet patienter höjde kostnaderna. Insulinbehandlingen var dyrare än de gamla terapiformerna. Personal, insulin och extra matransoner var kostsamma, men samtidigt litade man på att dessa investeringar skulle löna sig när patienterna kunde hemförlovas. Andra positiva verkningar var en markant minskning av våld och orolighet.⁴⁹

Jämfört med insulinbehandlingen krävde cardiazolbehandlingen betydligt mindre tid och personalresurser, men behandlingen hade sina avigsidor. Många patienter fick benbrott som en följd av de starka muskelkramper behandlingen åstadkom; vanligast var fraktur av ryggkota och lårbenshals. Ungefär 10 procent av de behandlade patienterna fick benbrott under behandlingen och ofta kunde en patient få flera frakturer under en behandling. I en av artiklarna nämns ett fall där patienten hade brutit åtta ryggkotor samtidigt och ett annat där patienten hade brutit båda lårbenshalsarna och två bröstkotor under en och samma behandlingsgång. För läkarna var det oklart varför en

46. Lappalainen & Westling, "Psykiatrisesta insuliinihoidosta ja sen komplikaatioista", s. 1164–1167.

47. Gerald N. Grob, *The Mad Among Us. A History of the Care of America's Mentally Ill*, Cambridge (Mass.): Harvard University Press 1994, s. 182; Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 214.

48. Elomaa, "Insuliinisokkihoito", s. 14; Kalpa, "Šökkikäsittelyn vaikutuksesta mielisairaalan toimintaan", s. 628.

49. Kalpa, "Šökkikäsittelyn vaikutuksesta mielisairaalan toimintaan", s. 627–631.

del patienters ben bröts under behandlingen medan andra klarade sig oskadda. Vårdpersonalen provade på att ge olika bedövnings- och avslappningspreparat åt patienterna före behandlingen, men trots detta kunde cardiazolbehandlingen leda till livslång invaliditet.⁵⁰

En annan betydande nackdel med cardiazolbehandlingen var skräcken den orsakade patienterna. Preparatet framkallade en intensiv rädsla som infann sig under tiden mellan injektionen och konvulsionerna. Om cardiazoldosen var för liten kunde fasen mellan injektionen och konvulsionerna bli betydligt längre än avsett. Skräcken, kombinerad med de frekvent förekommande frakturerna, ledde till att patienterna var motvilliga att genomgå cardiazolbehandling. Det hände att patienter som ordinerats behandlingen försökte rymma eller springa undan personalen när de skulle få sin spruta.⁵¹ Många läkare ansåg att skräcken hade en terapeutisk effekt och att det var rädslan i kombination med konvulsionerna som ledde till de goda resultaten. Patienternas rädsla för behandlingen var också ett effektivt sätt att kontrollera deras beteende i och med att många lovade bete sig bättre om de slapp cardiazolsprutan. Cardiazol användes alltså förutom som botemedel också explicit i syfte att lugna ner patienter genom att skrämma dem och kontrollera deras beteende.⁵²

I Finland blev cardiazolen aldrig lika populär som i till exempel Storbritannien och Danmark. Förutom benbrott och skräck orsakade behandlingen också betydande kostnader för sjukhusen i och med att preparatet var väldigt dyrt. 100 gram av medicinen kostade 4 000 mark, vilket i dagens läge motsvarar cirka 1 495 euro.⁵³ Behandlingen togs i bruk under krigstiden då det var knappt om resurser och därtill var de flesta sjukhusen ännu fullt upptagna med att anamma insulin-

50. Wilenius, "Ns. šokkihoidon yhteydessä esiintyvistä luunmurtumista", s. 296–301.

51. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 218–219; Shorter, *Psykiatrian historia*, s. 253–254; McCrae, "A Violent Thunderstorm", s. 78–80; Nenonen et al., *Hoitotyötä Kellokosken sairaalassa*, s. 146.

52. McCrae, "A Violent Thunderstorm", s. 81; Kragh, "Shock Therapy in Danish Psychiatry", s. 352–353.

53. Kaija Vuorio, *Niuvva. Niuvanniemen sairaala 1885–1952*, Kuopio: Niuvanniemen sairaala 2010, s. 113. Räknat utifrån värdet för mark år 1937 blir summan exakt 1 494,80 euro, http://www.stat.fi/tup/laskurit/rahanarvonmuunnin.html#_ga=2.66945710.1662889544.1542999703-1625444798.1542999703 (hämtad 23/11 2018).

behandlingen.⁵⁴ Även insulinet var dyrt och krävde extra socker- och matransoner, så läkarna var tvungna att välja vilka patienter som kunde behandlas. Bristen på pengar var konstant.

De snabba och kostnadseffektiva elchockbehandlingarna kom som på beställning. Ur personalens synvinkel var ECT ett snabbare, effektivare och säkrare sätt att behandla patienterna. Vid en elchockbehandling hade sjukskötaren och mentalvårdaren hand om förberedelserna, men det var läkaren som tryckte på knappen eller vred på spaken som gav elchocken åt patienten. Mentalvårdarens uppgift var att hålla fast patienten under konvulsionsfasen och se till att denna inte skadade sig. Konvulsionerna var kraftiga och det kunde krävas till och med fyra personer för att hålla en patient stilla.⁵⁵ Sjukskötaren såg till att apparaturen fungerade och höll elektroderna mot patientens tinningar när chocken gavs och övervakade patientens tillstånd efter behandlingen.⁵⁶ Precis som insulin- och cardiazolbehandlingarna genomfördes även elchockbehandlingarna på förmiddagen. Patienten fick inte äta före behandlingen och hen skulle tömma sin blåsa, eftersom inkontinens under behandlingens gång var vanligt. Eventuella löständer skulle avlägsnas för att de inte skulle gå sönder. Patienten fick inget sömnmedel och länge avstod man också från avslappnande preparat, vilket personalen kallade för att ge elchocken ”rå” eller ”torr”.⁵⁷

Trots att elchockbehandlingarna var snabbare och säkrare än de andra behandlingsmetoderna tyckte många skötare, läkare och patienter illa om metoden. ECT framkallade inte en likadan skräck som cardiazolen, men en misslyckad chock som var för svag eller åstadkom endast en kort medvetlöshet utan konvulsioner, kunde kännas mycket obehaglig för patienten och resulterade i kraftig huvudvärk.

54. Bl.a. Mervi Kaarninen & Pekka Kaarninen, *Pitkäniemen sairaala 1900–1990*, Pitkäniemi: Pitkäniemen sairaalan kuntainliitto 1990, s. 109–110; Sirkka-Liisa Tuovinen, *Pälksaari 1925–1945. Piirisairaala rajan tuntumassa – sairaala sodan jaloissa*, Helsinki: S. Tuovinen 1999, s. 92–94.

55. Vataja, ”Sähkösoikkihoidon historiaa”, s. 30.

56. Etelä-Pohjanmaan sairaanhoitopiiri, *Näytä lamppumme, loista yöbön ... Sairaanhoidajan työnkuvan muutokset erikoistuvassa sairaanhoidossa Etelä-Pohjanmaalla 1930–1980*, Seinäjoki: Etelä-Pohjanmaan sairaanhoitopiiri 2005, s. 85, Törnävä sjukhus verksamhetsberättelser 1937–1962, Törnävä sjukhusmuseums bibliotek, Seinäjoki.

57. Kinnunen, ”Mielsairaanhoito”, s. 130; besök på Törnävä sjukhusmuseum, guidad tur med Raija Kontiola, 7/9 2013, intervjuanteckningar i skribentens ägo. På finska användes orden ”raakana” och ”kuivana”.

Patienterna kom också ihåg hela behandlingen och de som råkat ut för misslyckade chocker motsatte sig ofta vidare behandling.⁵⁸

På de finska mentalsjukhusen fanns inte separata rum där behandlingarna genomfördes, utan alla patienter som skulle få elchocker samlades i samma rum. Detta innebar att patienterna såg hur personalen och elchockapparaten närmade sig och kunde se och höra hur de andra patienterna genomgick behandlingen. Utan lugnande mediciner och vid fullt medvetande var det för många en skräckfylld upplevelse att se personalen och apparaten närma sig brits för brits.⁵⁹ En del av patienterna var så rädda för behandlingen att de försökte rymma. Motsträviga patienter behandlades ogärna och i regel försökte läkarna diskutera vårdåtgärderna med patienterna, men det hände att patienterna gavs ECT mot sin vilja.⁶⁰ Vårdpersonalen förhöll sig vanligen positiv till chockbehandlingarna, men många hade ändå motstridiga känslor. De intervjuade poängterade att det inte fanns andra metoder eller mediciner och att personalen prövade ”med det ena och med det andra” för att förbättra patienternas tillstånd.⁶¹ Elchockerna lugnade också ner patienterna, vilket gjorde sjukhusvardagen lättare.⁶²

Patientbeskrivningar

Insulinchockbehandlingen inledde chockbehandlingarnas tid vid mentalsjukhusen, men det har aldrig hittats någon förklaring till att behandlingen hade en god inverkan på patienterna. En tänkbar förklaring var att behandlingen försvagade den del av hjärnan som blivit för dominant på grund av patientens sjukdom och när den här delen blev svagare kunde andra delar av hjärnan återaktiveras.⁶³ En annan förklaring grundade sig på att adrenalinsystemets verkningar gjorde

58. Vataja, ”Sähkösoikkihoidon historiaa”, s. 30.

59. Besök på Törnävä sjukhusmuseum och intervju med Raija Kontiola 2013; intervju med Mikael Enckell, bandad 26/2 2013, i skribentens ägo.

60. Intervju med Mikael Enckell 2013; telefonintervju med Birgit Repo 10/7 2013, intervjuanteckningar i skribentens ägo; telefonintervju med Rauha Turunen 10/5 2013, intervjuanteckningar i skribentens ägo; besök på Törnävä sjukhusmuseum 2013; Braslow, *Mentall Ills and Bodily Cures*, s. 109–111.

61. Intervju med Birgit Repo 2013.

62. Intervju med Birgit Repo 2013; intervju med Pentti Rytkönen, bandad 23/3 2012, i skribentens ägo; intervju med Leena och Jouko Puustinen 2012.

63. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 213.

cellerna överkänsliga och att insulinet neutraliserade dessa verkningar. Insulinet gjorde cellerna passiva, vilket i sin tur minskade patientens sjukdomssymptom.⁶⁴ Inte ens Sakel kunde förklara varför hans uppfinning fungerade, men han hade en teori om att hjärnskadorna som behandlingen orsakade patienterna var grunden till de positiva resultaten. Vid obduktion av patienter som dött av insulinchockbehandling lade man märke till de omfattande hjärnskadorna. Dessa skador påminde om skador som uppkommer när hjärnan lider av syrebrist och ju fler chocker patienten hade fått, desto större var skadorna.⁶⁵

Diagnostiseringspraxisen varierade en hel del mellan olika länder. I USA diagnostiserades de flesta patienterna med schizofreni, medan man i de nordiska länderna använde sig av flera olika diagnoser. Insulinchockbehandlingen användes på många håll främst för schizofreni och vid amerikanska sjukhus kunde patienternas diagnoser till och med ändras till schizofreni på grund av att de fått insulinbehandling.⁶⁶ På finländska mentalsjukhus stirrade man mindre på patientens diagnos och behandlingen ordinerades för patienter med ”diverse olika mentalsjukdomar”.⁶⁷

Martti Paloheimo vid Pitkäniemi sjukhus beskrev i en artikel från år 1945 fyra patienter som behandlats med chockbehandlingar. Den första patienten var en drygt 30-årig kvinna som fick kombinerad insulin- och cardiazolbehandling samt elchocker under sex behandlingsperioder i sju års tid. Paloheimo beskriver hur behandlingens verkan försvann snart efter att behandlingsperioden avslutats, vilket ledde till att behandlingsperioderna förlängdes. Sammanlagt fick patienten 354 insulinchocker, 197 cardiazolchocker och 100 elchocker. Paloheimo ansåg att tillståndet man åstadkommit terapeutiskt sett var mycket betydelsefullt, även om patienten inte tillfrisknade helt och hållet.⁶⁸

64. Grob, *The Mad Among Us*, s. 181.

65. Whitaker, *Mad in America*, s. 89.

66. Deborah Blythe Doroshov, ”Performing a Cure for Schizophrenia: Insulin Coma Therapy on the Wards”, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, volume 62, 2007:2, s. 225–227, <https://doi.org/10.1093/jhmas/jrl044>.

67. Wilenius, ”Ns. šokkihoidon yhteydessä esiintyvistä luunmurtumista”, s. 296. I den finska originaltexten används ”erilaisten mielitautien”. Översättning till svenska: SO.

68. Paloheimo, ”Pitkäaikaisesta insuliinihoidosta eräissä kroonisissa jakomielitautitapauksissa”, s. 812–814.

Den andra patienten var en drygt 20-årig man som fick totalt 333 insulinchocker och 132 cardiazolchocker under nästan fyra års tid. Patienten hemförlovades 1,5 år efter den sista behandlingen, men dog i tuberkulos cirka två månader senare. Den tredje patienten, en ung student, gick samma öde till mötes. Han fick 128 insulinchocker under tre års tid och skrevs ut i förbättrat tillstånd, men dog sex månader senare i tuberkulos.⁶⁹

Den fjärde patienten var också en ung man i 20-årsåldern som gavs insulin-, cardiazol- och elchockbehandlingar under fem års tid. Patientens tillstånd blev bättre av behandlingarna och han blev utskrivnen, men han återvände till sjukhuset när behandlingarnas effekt försvann.⁷⁰

Patientbeskrivningarna är intressant läsning. Före behandlingarna beskrivs patienterna bland annat som oroliga, våldsamma, autistiska, tillslutna, katatoniska, paranoidea, hallucinerande, orena och aptitlösa. Under de friskare perioderna beskrivs patienterna som sakliga, flitiga och arbetsamma. Paloheimo fäster alltså särskild uppmärksamhet vid arbetslusten, renligheten och aptiten samt det besvär som patienten orsakar personalen. Som biverkningar nämns epileptisk slöhet, långsammare och trögare tal samt barnsligt känsloliv, men alla dessa förefaller ha varit acceptabla.⁷¹

Liksom i samband med insulinbehandlingen fanns det inte heller här några egentliga rekommendationer om hur ofta patienterna kunde cardiazolbehandlas. Den allmänna praxisen tycks ha varit att man fortsatte med behandlingen ifall patienten reagerade på ett önskvärt sätt och väntade tills man uppnådde återhämtning eller det var tydligt att behandlingen inte skulle ge resultat. Martti Paloheimo beskriver hur chockbehandling använts i några kroniska fall av schizofreni på Pitkäniemi sjukhus, och även om fokus tydligt låg på insulinbehandling fick patienterna också konvulsionsbehandling med cardiazol och elchocker. Exempelvis fick en patient totalt 197 cardiazolchocker under sju års tid. En annan patient hade fått 132 cardiazolchocker under

69. Ibid., s. 814–816.

70. Ibid., s. 817–819.

71. Ibid., s. 812–819.

fyra års tid och Paloheimo nämner att patienten alltid blev pigg av behandlingen.⁷²

I Finland användes cardiazolbehandlingen vanligen som ett komplement till insulinbehandlingarna. Patienten fick först en dos insulin och när hen försjönk i en delvis insulinkoma gavs hen cardiazol. Efter cardiazolanfallet väcktes patienten på samma sätt som efter en insulinkoma, det vill säga genom att man gav sockerlösning via en slang.⁷³ Patienterna som fick den kombinerade behandlingen hade vanligen först fått enbart insulinbehandling, men när den inte fungerade övergick läkarna till den kombinerade insulin- och cardiazolmetoden. Det verkar som om de finländska läkarna helst valde den ”mjukare” insulinbehandlingen och använde den som grundbehandling. Om den inte fungerade utökades behandlingen med cardiazolchocker, som i regel var mycket färre till antalet än insulinchockerna.⁷⁴

Elchockbehandlingen var effektiv och billig och användes därför i mycket större utsträckning än de andra chockbehandlingarna. Många patienter föredrog de snabba elchockbehandlingarna framför insulin- och cardiazolbehandlingarna. En nackdel med behandlingen var minnesluckorna som kunde uppstå hos en del patienter. Speciellt de som genomgått långa chockbehandlingsperioder kunde få problem med minnet.⁷⁵

Tabell 1 visar hur många patienter på Nickby sjukhus som har behandlats med chockbehandlingar mellan 1946 och 1964. Insulin- och cardiazolbehandlingarna togs i bruk redan 1937, men antalet behandlade patienter nämns i verksamhetsberättelserna först från och med 1946.⁷⁶ Tabellen visar tydligt att elchockbehandlingen var den mest populära av metoderna och allmänt verkar chockbehandlingarna ha använts oftast i början av 1950-talet. Strax efter mitten av

72. Ibid., s. 812–816.

73. Ilmari Kalpa, ”Maanis-depressiiviseen mielisairauteen kuuluvien depressiotilojen cardiazolikäsittelystä”, *Duodecim* 1940:12, s. 488.

74. Oinonen, *Man prövade än det ena, än det andra*, s. 61–62.

75. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 223; intervju med Ulf-Göran Ahlfors, bandad 6/3 2013, i skribentens ägo.

76. Oinonen, *Man prövade än det ena, än det andra*, s. 73; Nickby sjukhus verksamhetsberättelser 1946–1964, Nikkilän sairaala, Dc:1 Vuosikertomukset 1931–1972, Stadsarkivet, Helsingfors.

Tabell 1. *Patienter som fått chockbehandling på Nickby sjukhus 1946–1964.*

År	Insulin	Cardiazol/ pentazol	El	Insulin och el	Insulin och cardiazol	Totalt
1946	32		149	15		196
1947	66		64	54		184
1948	55	13	136	53		257
1949	68	37	142	79		326
1950	67	1	225	79	20	392
1951	82	17	186	54		339
1952	109		162	12	33	316
1953	100	7	183	13		303
1954	91	12	392	9		504
1955	58	16	288	1		363
1956	23	3	88	3		117
1957	39		71	2		112
1958	9		6			15
1959	2	1	8			11
1960	4		4	1		9
1961	2		27			29
1962	2		23			25
1963	2		18			20
1964	1		16			17

1950-talet tog man i bruk nya mediciner som minskade användandet av chockbehandlingar avsevärt.⁷⁷ De här siffrorna säger inget om chockbehandlingarnas verkningar och det är omöjligt att säga hur många av de behandlade patienterna som tillfrisknade.

Förskönad historia

Tyvärr kunde chockbehandlingarna sällan helt bota patienterna. Behandlingarna ryckte patienterna ur deras sjukdom och fick dem att klarna till för en tid, men de flesta fick återfall och var tvungna att återintas på sjukhusen. Chockbehandlingarna ansågs fungera bäst på unga, nyligen insjuknade patienter, vilket enligt en del kritiker ledde till att läkarna endast valde att behandla de friskaste patienterna, de

77. Nickby sjukhus verksamhetsberättelser 1957–1958, Nikkilän sairaala, DC:1 Vuosi-kertomukset 1931–1972, Stadsarkivet, Helsingfors.

som hade en lindrig form av schizofreni.⁷⁸ Enligt en artikel från 1937 tillfrisknade 35 av 50 patienter som haft schizofreni i högst 1,5 år efter insulinbehandling, medan behandlingen endast fungerade på 9 av 35 patienter som haft schizofreni en längre tid.⁷⁹ Det visade sig även att behandlingarna fungerade bättre på manisk-depressiva och depressiva patienter än på schizofrena.⁸⁰ På 1950- och 1960-talen var man medveten om att behandlingarna inte erbjöd särskilt goda resultat på längre sikt, men man fortsatte med dem i brist på bättre metoder.⁸¹ Elchockbehandlingen är den enda chockbehandlingsmetoden som levt vidare efter medicinernas ankomst och den har använts i modifierad form ännu på 2010-talet. Jämfört med medicinerna har elchocken en omedelbar verkan och fungerar bra på en del depressionspatienter. Nu för tiden ges elchockerna under narkos vilket gör behandlingen mycket behagligare för patienten. Fullständigt tillfrisknande kan behandlingen ändå inte erbjuda.⁸²

Chockbehandlingarna utvecklades under en tid då det inte fanns några andra fungerande behandlingsmetoder för de mentalsjuka patienterna och förväntningarna på de nya metoderna var enorma. Återhämtningstalen som Sakel, Meduna samt Cerletti och Bini presenterade ingav hopp och förde psykiatrin in i en ny era, men senare har det visat sig att siffrorna de presenterade var rejält förskönade. Ladislas Medunas första cardiazolbehandlade patient hette Zoltan och hade diagnosen katatonisk schizofreni. Enligt Medunas självbiografi blev Zoltan helt återställd, men i verkligheten fick patienten återfall och återintogs på sjukhuset där han dog år 1945.⁸³ Även Cerlettis och Binis berättelse om den första elchockbehandlingen polerades en aning. Deras första elchockbehandlade patient var en schizofren medelålders man som polisen hittat i ett förvirrat sinnestillstånd. Enligt

78. Whitaker, *Mad in America*, s. 90–91.

79. Soininen, ”Hypoglykemisen tilan käytöstä mielitautien, erityisesti jakomielisyyden hoidossa”, s. 762–763.

80. Mattila, ”Pentetratsolisokki psykoosien hoidossa”, s. 18–20; Kalpa, ”Šokkikäsitelyn vaikutuksesta mielisairaalan toimintaan”, s. 483.

81. Intervju med Leena och Jouko Puustinen 2012; intervju med Pentti Rytkönen 2012.

82. Intervju med Ulf-Göran Ahlfors 2013; Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 222–223.

83. Shorter & Healy, *Shock Therapy*, s. 26–28; Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 218; Kragh, ”Shock Therapy in Danish Psychiatry”, s. 347.

Cerlettis och Binis version var patienten helt återställd och frisk efter två elchocker, medan mannen i verkligheten fick flera chocker i över en veckas tid tills hans tillstånd ansågs förbättrat. Några år senare fick patienten återfall och togs in på ett mentalsjukhus.⁸⁴ Även Manfred Sakels återhämtningstal verkade misstänkt höga och troligtvis trissade han upp dem i någon mån, eller tolkade begreppet ”återhämtad” mer flexibelt än övriga läkare. Åtminstone tycktes ingen annan läkare nå lika goda resultat med insulinbehandling som han.⁸⁵

Försköningar av det här slaget kan knappast ses som etiskt och moraliskt acceptabla men samtidigt kan man förstå att läkarna i en tid då det inte fanns några effektiva behandlingar ville få dessa nya metoder att framstå som så goda som möjligt. Chockbehandlingarna var trots allt ett stort framsteg för psykiatrin och förbättrade otaliga patienters tillstånd, om än bara tillfälligt.

84. Shorter & Healy, *Shock Therapy*, s. 42–43; Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 221–222.

85. Pietikäinen, *Hulluuden historia*, s. 212.

MEDVERKANDE

I HLS 94 medverkar följande författare:

Jonas Ahlskog, f. 1981, fil.dr, postdoktoral forskare i historiefilosofi och idéhistoria vid Åbo Akademi. Inom idéhistoria forskar han om dynamiken kring nationalism och socialism i den finlandssvenska socialistiska arbetarrörelsen. Forskningen utförs inom ramen för projektet *Klasskamp på svenska. Språk och identitet i den svenskspråkiga arbetarrörelsen i Finland under 1900-talet*. Projektet finansieras av Konestiftelsen.

Johanna Holmström, f. 1981, fil.mag. i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Debuterade år 2003 med novellsamlingen *Inläst och andra noveller* (Söderströms förlag). Har sedermera skrivit både romaner och novellsamlingar. Hennes senaste verk är romanen *Själarnas ö* (Förlaget M, 2017).

Petri Karonen, f. 1966, fil.dr, professor i Finlands historia vid Jyväskylä universitet. Karonen har undersökt bland annat Sveriges och Finlands gemensamma historia från det sena 1400-talet till början av 1800-talet.

Siiri Oinonen, f. 1988, fil.mag. I sin avhandling pro gradu i historia 2014 behandlade hon psykiatriska chockbehandlingar i Finland mellan åren 1936 och 1964.

Agneta Rahikainen, f. 1963, fil.dr, senior manager, marknadsföringschef vid Svenska litteratursällskapet i Finland. Erhöll SLS pris för boken *Kampen om Edith. Biografi och myt om Edith Södergran* (2014) samt avhandlingen *Poeten och hennes apostlar. En biomytografisk analys av Edith Södergranbildens* (2014) 2015. Erhöll SLS pris för boken *Jag är ju utlänning vart jag än kommer* (2009) 2010 samt Svenska Akademiens pris 2009. Erhöll Statens pris för informationsspridning för boken *Johan Ludvig och Fredrika Runeberg. En bildbiografi* (2003) 2004. Utgivare av Edith Södergran, *Brev* (1996) samt *Som en eld över askan. Edith Södergrans fotografier* (1993). Medverkat med artiklar i en rad inhemska och internationella journaler och antologier. Arbetar för närvarande på en studie om syfilis i konst, kultur och litteratur i Europa.

Freja Rudels, f. 1980, fil.dr i litteraturvetenskap. Doktorerade 2016 vid Åbo Akademi med avhandlingen *I berättandets makt. Om tre roman-kroppar av Per Olov Enquist*, som belönades med Statsrådet Mauritz Hallbergs pris. Har därefter undersökt etiska strategier i samtida svenskspråkig romankonst.

Sara Stridsberg, f. 1972, författare och dramatiker. Hon debuterade 2004 med romanen *Happy Sally* och har därefter gett ut ett flertal uppmärksammade och kritikerrosade verk, bland andra *Drömfakulteten* (2006), *Darling River* (2010), *Beckomberga. Ode till min familj* (2014) och *Kärlekens Antarktis* (2018). Hon var ledamot av Svenska Akademin 2016–2018 och innehade då stol nummer 13. Har tilldelats ett flertal litterära pris.

Kirsi Tuohela, f. 1965, fil.dr, docent i kulturhistoria vid Åbo universitet. Hennes forskningsintressen innefattar kvinno- och genushistoria samt skrivandets och jagets historia. Hon är intresserad av melankolins och de psykiatriska sjukdomarnas kulturhistoria samt forskning kring olika typer av livsberättelser.

Kjell Westö, f. 1961, författare. Har skrivit även noveller, essäer, poesi och journalistik, men är kanske mest känd för sina romaner, många av dem med tonvikt på staden Helsingfors och dess människor samt på Finlands 1900-talshistoria. Hans två senaste romaner är *Hägring 38* (Schildts & Söderströms, 2013) och *Den svavelgula himlen* (Schildts & Söderströms, 2017). Hösten 2019 utkommer på Förlaget M brev-växlingsboken *7 + 7. Brev i en orolig tid*, skriven tillsammans med Juha Itkonen. Westös romaner är översatta till fler än tjugo språk och han har tilldelats åtskilliga litterära pris.

Mats Wickström, f. 1980, fil.dr, forskardoktor i minoritetsstudier vid Åbo Akademi. Arbetar för närvarande med projektet *Bevara Svenskfinland svenskt? Minoritetsnationella erfarenhetsrum, förväntningshorisonter och överlevnadsstrategier i 1960-talets Nyland*.